HRVATSKA PRIJE XII VIEKA

GLEDE NA ZEMLJIŠNI OBSEG I NAROD.

NAPISAO

DR. FR. RAČKI.

(Preštampano iz LVI. knj. „Rada“ jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.)

U ZAGREBU 1881.

TISAK DIONIČKE TISKARE.

I.

Zemljišni obseg.

Glavna moć države, kano što je sada priznano i poznato, osniva se na njezinom zemljištu i pučanstvu. S toga će se mnogi pojavi u životu države bistrije shvatiti i temeljitije razumjeti, kada se zemljište i pučanstvo njezino pobliže spozna.

Do sada je hrvatska prošlost s te strane slabo izpitana. Zemljišni razmjeri Hrvatske samo su prigodice ovdje ili ondje napomenuti. Još su manje izpitani narodni i družtveni odnošaji njezina stanovničtva. Ovu prazninu u povjesti našoj, koliko se tiče zemljišta i stanovničtva samostalne Hrvatske pod vladaoci domaćimi, neka izpuni donjekle ova razprava. Što se ograničujem na stariju dobu do XII stoljeća, razlog je u tom, jer je ona još sveudilj glavnim predmetom mojega iztraživanja, i jer će razjasnjenje ovoga pitanja u mnogom razbistriti nutarnji uzrok onomu znamenitomu prevratu, koj je državni i družtveni život hrvatskoga naroda sveo do skora u posvema drugu kolotečinu.

Pristupajući k prvomu dielu ovoga iztraživanja držim prije svega za nuždno navesti ona imena, pod kojimi se hrvatska zemlja u spomenicih one dobe spominje.

Najstariji trag narodnomu imenu za hrvatsku zemlju nalazi se tek u domaćem spomeniku IX vieka; u Trpimirovoj na ime listini od g. 852, u kojoj se hrvatska zemlja zove „regnum Chroatorum“.[1] Ovdje „regnum“ ne znamenuje „kraljevine“, nego zemlju, državu u obće, kano što

[1] Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia p. 4.

se u istom vieku zemlja, u kojoj je knez Braslav pod vrhovnom vlašću franačkom vladao, a koja nije bila kraljevina, zove „regnum Brazlavonis“.[1] Ovaj naziv zemlje po narodu dolazi često u potonjih domaćih spomenicih, te se on već od X vieka pojavlja i u obliku „Chroacia“[2], koj je takodjer u vladaočev naslov unišao.[3] Ime indi „Hrvatska, Chroatia“ za državu hrvatskoga naroda bijaše u zemlji hrvatskoj ne samo narodno nego i službeno i diplomatično. K ovomu imenu dodano bi za oznaku drugo ime, od prvoga starije, na ime „Dalmatia“, od kako, navlastito izza polovine XI vieka, bizantinska Dalmacija dodje u državnu zajednicu s državom hrvatskom. S toga se ova, navlastito od Petra Kriesimira, podpuno i službeno zove „Chroatia et Dalmatia“ ili „Dalmatia et Chroatia“[4], ili „Croatie Dalmatieque regnum“.[5] Od sada se sâmo ime „Chroacia“ rjedje pojavlja, a veoma riedko u službenih izpravah hrvatskih.[6] Za hrvatsku indi državu i zemljište njezino upotr bljavalo se prije ime „Hrvatska“, kašnje Hrvatska i Dalmacija ili Dalmacija i Hrvatska.

Prednjim imenom zvao je i dvor carigradski hrvatsku državu, za što ima se najstarije svjedočanstvo iz prve polovine X vieka u formulah bizantinske dvorske kancelarije.[7] Ostalo se inostranstvo rjedje služilo tim imenom, izuzam ono, koje je občilo s grčkim iztokom. Tiem putem imalo je ime „Chroatia“ doći u ljetopis dolnjotalijanskoga grada Bara[8], koj je još u XI vieku grčko-iztočnoj carevini pripadao. Rimski dvor pridržao je i za hrvatsku državu, koja je podignuta u granicah stare rimske Dalmacije, ovo potonje ime[9], koje je i u Njemačkoj, bar za Karolinga, obljubljeno bilo za označivanje hrvatske zemlje.[10] Običnije u inostranstvu ime za hrvatsku zemlju bijaše „Sclavenia, Sclavonia, sclavinica terra, sclavonicum regnum“, i to navlastito u Rimu[11], u Mletcih[12], u Njemač-

[1] Annal. Fuld. ibid. p. 380.
[2] A. 994. ibid. p. 23.
[3] Ibid. p. 51, 56 etc.
[4] Loc. cit. item p. 66, 67, 72, 73, 80, 103, 105, 118, 145.
[5] Ibid. p. 56.
[6] V ibid. p. 119.
[7] Ibid. p. 416.
[8] Ibid. p. 434.
[9] V. ibid. p. 124.
[10] Ibid p. 322. Borna piše se „dux Dalmaciae“ item p. 327, 328.
[11] Ibid. p. 189, 367, 443.
[12] Ibid. p. 319. 335.

koj[1], u Francezkoj[2], i na zapadu u obće. Ovim imenom prozivao bi zapad različite zemlje velikoga slovinskoga roda obzirom na njihove narodne i historičke osebine; s toga, koliko se balkanskoga poluotoka tiče, romanski i germanski zapad nadjenuo bi ime „Sclavonia" sada hrvatskim, sada srbskim[3] zemljam. Ovo shvaćanje zapada prodrlo je pače i u romansko stanovničtvo ili u romanski odgojene žitelje Dalmacije, koji su Hrvatsku, razlikujući ju od Dalmacije, rado prozivali Slavonijom[4], a vladalac hrvatski bješe im vladalac slovinski.[5]

Odavle se vidi, da je za zemlju samostalne hrvatske države ime Hrvatska, Chroatia, rabilo redovito samo u Hrvatskoj i u službenom slogu iztočno-rimske carevine; a da je u inostranstvu prevladalo ime Dalmacija i Slavonija.

Prelazeći na izpitivanje zemljišnoga obsega hrvatske države imam prije svega spomenuti, što bi se inače samo po sebi razumievalo, da se ovdje ne radi o zemljah, u kojih je hrvatski narod stanovao, nego o zemlji, o granicah i obsegu hrvatske države u pomenuto doba. Je da li je i koliko je hrvatskoga naroda živilo izvan te političke Hrvatske, to nije predmetom ove razprave.

Pošto ne ima za ono doba opisa hrvatske države : to se može obseg njezin ustanoviti samo neizravnim putem, i to izpitujući njezine granice naprama susjednim zemljam. Osim toga treba imati pred očima različite dobe, prema kojim i obseg države bijaše različit, sada manji sada veći, sada je padao sada pako rasao. Za izhodište uzimam polovicu X vieka, jer nam djela bagrorodjenoga cara Konstantina VII obzirom na to, što potiču iz službenoga vrela i što se obaziru ne samo na Hrvatsku nego i na susjedne srbske i bugarske zemlje, pružaju za naše pitanje, ako i oskudnu, ali razmjerno najobilatiju gradju.

Konstantinu leži Hrvatska unutar granica stare Dalmacije, o koje obsegu piše sliedeće[6]: „u staro doba Dalmacija poče na granicah Drača t. j. kod Bara, i dopiraše do istarskih planina; u širinu pako protezala se do Dunava". Ove Dalmacije glavnim gra-

---

[1] Ibid. p. 362.
[2] Ibid. p. 461.
[3] Vidi bullu pape Alexandra II od 1067 god. ibid. p. 202. za tiem p. 211, 464.
[4] Cf. p. 286.
[5] Cf. p. 109.
[6] De adm. imp. c. 30. ibid. p. 267.

dom da je Solin bio. Ovdje dakle imade Konstantin pred očima Dalmaciju rimsku, kano što odmah izza toga izrično iztiče. On joj pače iztočno-sjeverne granice, rieku na ime Dunav, postavlja, kako jih imaše u prvo doba Illyricum, kojega ime kašnje, i to odmah poslije Augusta, zamieni ime Dalmacija.[1] Odavle možemo si popuniti iztočne takodjer granice Konstantinove Dalmacije, kojih on izriekom ne spominje, ali opisivanjem natuca. A te bijahu, kano što je poznato, rieka Drina, koja je Dalmaciju od Mezije dielila i koja je tek u dolnjem toku prestala biti njezinom granicom, jer je ova tuj tekla u poriečju njezinu izmedju same rieke i pritoka njezinih, pa se pram jug-zapadu skrenula k Drinu (starim „Drilo") i k moru. Ako Konstantin i ne spominje izriekom ovih iztočnih granica Dalmacije: to jih on ipak razumieva, kada navodi ono slovinske zemlje, koje su postale u obsegu Dalmacije i koje su u doba njegovo njezino zemljište obuhvatale. On na ime pripovieda[2], da su osim Hrvata posjeli i Srbi staru rimsku Dalmaciju, i da su na njezinom zemljištu postale zemlje Hrvatska, Srbska, Zahumska, Travunjska, Dukljanska i Neretvanska, koje su polovicom X vieka postale više ili manje samostalne države. Uz ove slovinske zemlje postala je još na zemljištu rimske Dalmacije ovoga imena pokrajina iztočno-rimske carevine t. j. Dalmacija u užjem znamenovanju, u kojoj se sačuvalo ime daleko prostranije rimske provincije, a koja je stajala tada u tjesnijem savezu sada s iztočno-rimskom sada s hrvatskom državom. Sve se ovo potvrdjuje, kada se na um uzme obseg pomenutih na zemljištu rimske Dalmacije postalih zemalja, koje su polagano ovo starodavno ime u zaborav bacile, i to uzprkos tomu, što se je romanski i grčki sviet žilavo držao starih tradicija kano što u životu i nauci u obće tako u političkoj geografiji napose.

Pomenute slovinske zemlje obuhvatahu po Konstantinu u doba njegovo njekadanju rimsku Dalmaciju tako, da njezin zapadni diel zauzimaše Hrvatska uz pokrajinu Dalmaciju, za tiem na jugu Neretvanska, čestimice i Zahumje i Duklja, iztočni pako diel Srbija s pokrajinom Bosnom, a čestimice i Zahumje i Duklja. Gdje su ove zemlje jedna drugu doticale, razabire se prilično jasno, kada se saberu i uzporede Konstantinovi podatci.

---

[1] Cf. Mommsen: Corpus inscriptionum lat. III, 278 ss. 415 ss.
[2] De adm. imp. c. 32—36. Documenta p. 273 ss.

Obseg Hrvatske opisuje se[1] u kratko ovako: „Od rieke Cetine počima Hrvatska te se proteže uz more do granica Istre ili do grada Labina, a u gorje teče nješto i prieko pokrajine (θέμα) Istre; sa (županni) pako cetinskom i hlevnanskom približuje se zemlji spadajućoj Srbiji". Ovdje su nješto jasnije označene, granice južno-zapadna, na ime rieka Cetina, i zapadno-sjeverna, na ime iztočna medja Istre.

Ali rieka Cetina bijaše Hrvatskoj granicom samo u najdolnjem tieku njezinom, gdje se zavraća k moru; dočim su i priedjeli na lievoj obali rieke u gornjem i srednjem toku njezinom pripadali takodjer Hrvatskoj. Ovo se potvrdjuje opisom granica susjedne neretvanske i zahumske zemlje i položajem onih župa hrvatskih, koje su na lievoj obali Cetine ležale. Rieka na ime Cetina dielila je u primorju Hrvatsku od neretvanske zemlje, koja se je od Cetine uz more do Neretve protezala.[2] Od triju župa njezinih dvie su, makarska na ime i rastočka[3], ležale u primorju, samo treća τὸ Δαλὲν bješe dublje u nutarnjosti zemlje. U Δαλὲν-u nazirao je Banduri odziv rimskoga mjesta Dallun — ili Dilun-to u itineraru Antoninovu i Peutingerovoj tabuli, koje je ležalo na cesti od Epidaura (Cavtat kod Dubrovnika) u Naronu, te je od ove 25 r. milja daleko bilo. Prem su si imena Δαλὲν i Dalun-to dosta slična, to se ipak ovdje ne smiedu pomiešati, pošto je Δαλὲν ležao ne onkraj nego ovkraj Neretve. Drugi[4] su pomišljali na Dalmin-ium te držali, da se pod Δαλὲν = Δαλ(μ)εν razumieva Дльмьно, Дүмно, današnje Duvno izpod Lievna u Hercegovini. Po samom imenu ne ima potežkoće, ali ima je u stvari. Rimski Delminium nije ležao, kako se po sličnosti imena prije uzimalo, na polju Duvnu, nego kod Garduna blizu Trilja na Cetini rieci.[5]) Ali bez obzira na to župa Δαλὲν, kada bi kod Duvna ležala, bila bi odviše daleko na sjevero-iztoku od ostalih dvaju primorskih župa, rastočke i mokrske, i od njih odtrgnuta hrvatskimi županni imotskom i hlievan-

---

[1] Ibid. p. 406. Latinski prievod dosta je netačan.

[2] Ibid. „Od rieke Neretve počima Pagania i proteže se do Cetine rieke . . . i graniči na sjeveru s Hrvatskom a u gorju (εἰς κεφαλὴν = πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ) sa Srbijom." Ovako se imade poredati u izdanju izpremiešan tekst.

[3] U okolini jezera Raztoka kod Vrgorca, koje se takodjer „Jezero" piše. Stoji u podzemnoj svezi s riekom Trebižatom.

[4] Šafařik: Slov. starožitn. 656.

[5] Dokaze v. Mommsen; Corp. inscr. lat. III, 1. p. 358. Bulletino di Archeologia e Storia dalmata 1878 p. 21, 38, 51.

*

skom; pa su se prama Duvnu od srednje Neretve i zahumske župe uvlačile. S toga neima sumnje, da je župa Δαλὲν ležala u zagorju onkraj mokrske i raztočke, a izmedju dolnje Neretve i hrvatske župe imotske, negdje u okolini rieke Trebižata. Ovim priedjelom je već u rimsko doba prolazila cesta od Salone na Novae (Ru-nović na Vrljiki) trebižatskom dolinom, gdje se sveudilj mnogo spomenika nalazi, u Naronu. Ovdje u tom pravcu ležala su mjesta „ad Fusciana“ i „Bigeste.“ Možebit su ovdje u X vieku ležali Doljani (Δαλὲν), dočim se sada zove tako mjesto izpod Gabele s one strane Neretve. Ali ako i ne nalazim ovaj čas spomena mjestu Δαλὲν u okolini Trebižata, mislim, da se župa Δαλὲν ne ima nikako tražiti u odaljenom Duvnu, koje je svakako pripadalo tada Hrvatskoj (kano što će se niže vidjeti), i to po župi hlievanskoj. A kano što je Neretvanska župom mokrskom medjašila s Hrvatskom tako je sa župom τοῦ Δαλὲν medjašila sa Zahumjem. Neretvanski gradovi Makarska (Μόκρον) Vrulja (Βερούλλια), Ostrog (Ὄστρωκ) i Labinica (Λαβίνετζα, sada Labčanj) ležali su u primorju medju Cetinom i Neretvom. Glavni otoci, ležeći naprama neretvanskoj obali, na ime Brač i Hvar, pače i južniji Krkar i Mljet, pripadali su takodjer Neretvanom, tako da je Neretvanska po svojem položaju i posjedu bila pomorskom oblašću. Naprotiv susjedno Neretvanskoj Zahumje[1], prem je imalo primorja od Neretve do dubrovačkoga kotara gradskoga te obuhvaćalo liepi stonski poluotok (Pelješac), s gradom Stonom (Σταγνόν, Stagno), prostiralo se glavno na kopnu, i to u poriečju srednje Neretve. Ovdje bijaše stožer kneževini, kod toga naime srednjega toka rieke i na pritoku njezinu, Buni. Ovdje imadu se tražiti i „Hlьm“, od kojega zemlja zadobi ime, i oba „κάστρα τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλούμ.“, koja da su ležala na velikom briegu, izza kojega da teče rieka „Bona“. Ostali takodjer gradovi, osim Stona u primorju i Ἰοσλή, sada Ošlje, na sjevero-iztoku Stonu, ležali su u poriečju Neretve, imenito Μοκρίσκια (**Мокрьско**), kojemu se odziva ime u selu Mokru na zapadno-južnoj strani izpod humskoga ili mostarskoga blata; na dalje Γαλουμαήνικ i Δοβρίσκικ, kojima se danas odazivaju sela Glamčevica (Γαλουμσήνικ?) i Dabrica u dubravskoj župi, koja se stere izmedju Bune, Neretve i Bregave.[2] Od ovih miesta Mokrsko (Mokro) uvlačilo se najdublje

---

[1] Documenta p. 405—7:

[2] Ova mjesta nalaze se u djelu: Blau: Reisen in Bosnien und Hercegovina. Berlin 1877. S. 48. 197. 199. Blau drži, da je Hum kod Mostara, od kojega je zemlja ime zadobila, i da je ondje bio glavni

k zapadu, te se okolina njegova (ako je središte bilo župe) po svoj prilici dodirnula hrvatskih župa imotske i hlievanske. Na jugu s desne strane Neretve dopiralo je Zahumje do Neretvanske, na sjevero-iztoku do Srbije, kano što se označuje riečmi: „Od Dubrovnika počima zahumska kneževina i prostire se do rieke Neretve, tè graniči u primorju s Neretvanskom, prama goram pako sa Srbijom“.[1] Iz navedenoga opisa granica neretvanske zemlje razabire se jasno, da je s njom Zahumje medjašilo ne samo na Neretvi, nego pošto je neretvanska oblast zauzimala sa dviema župama samo primorje od Neretve do Cetine te se samo s jednom župom nješto dublje u kopno prostirala, da je Zahumje i duž iztočnih granica opasavalo neretvansku. Ostavivši na sjevero-iztoku neretvanske zemlje granice njezine Zahumje dopiralo je tuj u dalnjem smjeru do Hrvatske, i to do imotske župe njezine. Ova župa imala se prostirati jamačno u okolišu grada Imotskoga, od kojega ime dobi[2], a jezgrom i središtem njezinim imalo biti sadašnje imotsko polje. Imotska župa bješe pogranična s jedne strane neretvanskoj zemlji, s druge strane Zahumju; te se k prvoj prostirala do makarske župe, od koje ju dielila po svoj prilici kosa, koja se danas Roško polje zove; naprama drugoj valjda do bližega gorja, koje čini razvodnicu neretvanske kotline. Da su Hrvatska i Zahumje bile dvie pogranične zemlje, sliedi takodjer, što je zahumski knez Mihajlo (god. 912), prijatelj bugarskoga cara Simeona, uhvatio Petra sina mletačkoga duždа Ursa, kada je vraćajući se iz Carigrada htjeo prieći granicu Hrvatske.[3]

Na imotsku župu hrvatsku prislanjale su se posredno ili neposredno u sjevero-iztočnom pravcu druge dvie pogranične župe hrvatske, na ime cetinska i hlievanska. Položaj tih župa naznačuje nam od prilike ime njihovo. Cetinska župa (Ζουπανιὰ ἡ Τζεντζενα. Τζέντινα) ležala je na rieci Cetini, i to sudeći po položaju naprama drugim susjednim župam, glavno na iztoku one rieke u gornjem

---

grad „Umone (Humone) in Musaro“ (odkle kašnje Mos-[t]ar) rav. geografa (ibid. p. 35). Po opisu Konstantinovu grad Hum mogao je biti na Humu, gdje je Blagaj, u XIII—XV v. glavni grad zemlje, a Bona ondje blizu, na koj sjeća selo Buna na utoku r. Bune u Neretvu. Buna izvire i teče izpod gore, na kojoj je Blagaj.

[1] Documenta p. 405. Grčki text je pobrkan, te se imade ovako u savezu sa sliedećom stavkom poredati.

[2] Ibid. p. 400.

[3] Ibid. p. 388.

i srednjem toku njezinom. Župa „ἡ Χλεβίανα, i Χλέβενα dobi ime od grada τὸ Χλεβένα, pod kojim može se razumievati samo **Хлѣвьно** naših domaćih spomenika.[1] Grad Hlievno s prostranom visokom ravnicom svojom bijaše jamačno jezgrom ove župe, koja je prama jugo-iztoku dopirati imala do bližnjega gorja, što no čini razvodnicu granicu neretvanske kotline t. j. zahumske kneževine.

Ali po navedenih riečih Konstantinovih Hrvatska je sa županı cetinskom i hlievanskom medjašila sa Srbijom. On to isto tvrdi opisujući medje Srbije: „Zemlja Srbija imade prama goram (u pročelju) sve ostale zemlje (t. j. Diokleu, Trebinje, Zahumje), prama sjeveru medjaši s Hrvatskom, a prama jugu s Bugarskom.“

Dioklea, **Диоклитиа**[2] naših spomenika, protezala se uz more od Bara t. j. od dračke strane iztočno-rimske carevine do Kotora, prama gorju dopiraše do Srbije.[3] Pošto je Dioklea zapremala poriečje zetsko, koje je ostalo jezgrom zemljišta i poznije Zete, to je izmedju nje i Srbije imalo biti granicom naravnom ono gorje, koje prama iztoku čini medju-razvodnicu zetske višave. Do toga gorja dopiraše Srbija, koja se u dalnjem pravcu s juga prama sjeveru doticala tako Trebinja kako i Zahumja. O položaju trebinjske kneževine piše Konstantin u kratko ovo[4]: „Od Kotora počima trebinjska kneževina i prostire se do Dubrovnika, a prama gorju svomu približuje se Srbiji“. Trebinjska indi kneževina, potlašnja **Травоуньнıа** naših spomenika[5], ležeća izmedju Dioklee i Zahumja, obuhvaćala je uzki rub primorja od Kotora do Dubrovnika t. j. starodavni zaljev risanski s gradom Risnom (Ῥίσενα) i Konavlje (Κανάλη) a u nutarnjosti poriečje Trebinjščice s gradom Trebinjem (ἡ Τερβουνία), Vrmom (Ὅρμος), koj je ležao u susjedstvu Trebinja

---

[1] V. Daničić: Rječnik a. h. v. U lat. izpravah piše se Cleuna, te se kano župa spominje već u IX. vieku. God. 892 bijaše Zelimir župan „Cleune“ (Docum. p. 26). U spisu spljetskoga sabora godine 1185 (Cod. dipl. II, 131) navodi se: „Zmina, Zettina, tota Cleuna“ u spljetskoj nadbiskupiji; koj red kano da potvrdjuje položaj cetinske župe naprama hlievanskoj.

[2] Daničić: rječnik ad h. v.

[3] Documenta p 405: „Dioklea medjaši s kasteli Dračom, Lješom Olgunom i Barom, proteže se do Kotora, a u gorju graniči sa Srbijom“. U poriečju Zete imadu se tražiti Dioklejski gradovi: Γράδεται (sr. Gradina u riečkoj nahiji), Νου(ι)γραδε (sr. Gradac u lješanskoj nahiji), Λόντο (sr. Ljuta), Δόκλα (grad kod utoka Zete u Moraču).

[4] Ibid.

[5] Daničić: Rječnik a. h. v.

i Bileća[1], napokon s Lukovicom (Λουκάβετε) i Cvietlivom (Ζετλήβε), kojih se prednji možebit odaziva u današnjoj Lukavici, hercegovačkom selu na Gackom.[2] S toga nećemo pogriešiti, uzmemo li, da se je trebinjska kneževina prama sjevero-iztoku prostirala do gorja, koje čini medju-razvodnicu izmedju zetskoga i drinskoga poriečja, kojih je drugo pripadalo Srbiji. Kako je trebinjska kneževina sa Zahumjem pripadala području jadranskoga mora, tvoreći svojim užjim zemljištem sastavni diel neretvanske kotline; tako je i Zahumje naprama iztoku čestimice dielilo od Srbije ono isto izpretrgano gorje, koje dieli neretvansko od drinskoga poriečja, i prema tomu jadransko od crno-morskoga područja. U nastavku dopirahu prama sjeveru zahumske granice do gorja, koje čini medju-razvodnicu izmedju gornjo-neretvanskoga i bosanskoga poriečja.

Ovo drugo pripadaše tada Srbiji. To sliedi ne samo iz obćenitoga Konstantinova opisa, po kojem je Srbija dopirala do granica trebinjske i zahumske kneževine, nego i iz one izrično iztaknute sveze, u koju on „τὸ χωρίον Βόσωνα“ postavlja sa „χώρα Σερβλίας“. Evo tečaj njegovih misli: u gl. 30 de adm. imp. govori Konstantin „περὶ τοῦ θέματος Δελματίας“, kako je na ime rimska Dalmacija za carstvo izgubljena bila, te prešla na Hrvate i Srbe. Ovdje za tiem navodi u obće one slovinske državice, koje su postale na zemljištu Dalmacije, te jim crta u kratko položaj jedne naprama drugoj uzevši Hrvatsku za izhodište. U glavi 31 govori „περὶ τῶν Χρωβάτων“ i o zemlji, koju obitavaju, crtajući u kratko vanjske odnošaje Hrvatske, koje je već na kraju predjašnje glave spomenuo bio. U sliedećoj glavi 32 govori „περὶ τῶν Σέρβλων“ i ob odnošajih njihovih u prošlosti, osobito naprama Bugarskoj, Hrvatskoj i Bizanciju. Pà na kraju te glave spominje gradove srbske, i uzastopce nastavlja zaključujući tim glavu: „καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσωνα τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ“. Ovdje dakle stavlja Konstantin Bosnu sa Srbijom i knezom njezinim u tako tiesnu svezu, da ju smatra za kraj (χωρίον), za sastavni, ako i imenom različit, diel njezin. A to se potvrdjuje i onim drugim, jurve pomenutim navodom, uslied kojega Hrvatska sa župom cetinskom i hlievanskom granici sa Srbijom, što ima smisla samo tada, ako je τὸ χωρίον Βόσωνα držao za kraj srbske kneževine, inače Hlievno bilo bi predaleko od Sr-

[1] Ibid. крьмь. U XV vieku bijaše župa Крьмъ s gradom Klobukom. V. Slóvinac II. 59.

[2] Imade i Lukovo u Nevesinjskom kotaru; ali taj je tada za cielo spadao pod Zahumje.

bije u znamenovanju užem, da bi se moglo tvrditi, da se kroza nj Hrvatska približuje Srbiji. Uzeti pako Bosnu za samostalnu zemlju nedopušta ni to, što Konstantin navodeći[1] knezove hrvatskoga, srbskoga, zahumskoga, trebinjskoga i dioklejskoga, s kojimi je carska kancelarija obćila, niti ne spominje bosanskoga.

Bosna one dobe bijaše dà kako obsegom veoma različita od potonje Bosne, kako se je zemljište njezino (osobito za gospodstva turskoga) razvilo i razširilo. Prvobitno je krajinu Bosnu sačinjavalo poriječje rieke Bosne (rim. Basan-te) od koje je ona i ime svoje zadobila. Jezgrom pače i središtem ove krajine bijaše okolina gornje Bosne, počam od izvora te rieke. Tuj je bez sumnje ležalo i glavno mjesto τὸ Κάτερα, Kotor, kojemu se odziva selo Kotor, ili kako se drugdje piše Kotorac i Kotorica, zapad-južno Sarajevu ne daleko od potoka Željeznice, koji prolazeći kroz serajsko polje izlieva se u Bosnu ne daleko od izvora njezina. Kod Kotora vide se podrtine staroga grada. Tuj je ležala i stara župa Vrhbosna s gradom Brdom gdje je bila stolna crkva sv. Petra sa stolicom biskupskom.[2] Taj diel Bosne uviek je nosio to ime i uviek bio smatran središtem i jezgrom zemlje, dočim su drugi priedjeli, koji su postupice pridruženi bosanskoj banovini i kraljevini, još posebna imena nosili i dolazili takodjer u vladalački naslov. Takovi su dielovi Bosne: Soli, Usora, dolnji kraj, Završje, Glamoč, Duvno, zapadne strane, Primorje i Podrinje. Od ovih priedjel Soli s gradom toga imena (Soli, tur. Tuzla) u poriečju Spreče nije polovicom X vieka spadao pod τὸ χωρίον Βόσωνα, nego pod Srbiju, jer se grad τὸ Σαλήνές (ad Salinas, sr. rieč. Sale), pod kojim ne može se razumievati drugo mjesto nego Soli, navodi medju gradovi srbskimi. Još početkom XV v. razlikuju se predjeli, Dlamoč i Duvno od prave Bosne[3]; oni su polovicom X vieka spadali pod Hrvatsku, te se imadu po svoj prilici razumievati pod zajedničkim geografijskim imenom **Ꙁакрьшии** t. j. za Vrhom ili Vrhovinom. Polovicom XII vieka spominje se „iupania Drinae“ s gradom Bru-

---

[1] Documenta p. 456.

[2] V. povelju Bele IV od 1244 god., koja se poziva na stariju povelju brata mu Kolomana. Theiner: Monum. Slavor. merid. I, 298. Brdo sada Ban-Brdo. U samoj stvari ne mienja se, ako se uzme, da je τὸ Κάτερα današnji Kotor na Vrbanji.

[3] Pučić: Spomenici srbski I, 50. Kralj Ostoja potvrdjuje (1404) vojvodi Pavlu Klešiću što je imao „**оу Дьламоуи** . . **и оу Доломини оу Босни**“.

snom[1], s kojim se po imenu i po položaju slaže mjestance Brusna, u obćini Vikočkoj a kotaru fočanskom. Župa je indi ležala u okolini gornje Drine, gdje se u nju Piva, Tara, Čehotina i Lim izlievaju. Ova se okolina, po kojoj se je župa drinska prostirala, razumieva kašnje pod imenom „Podrinje“, prem se to ime, ali rjedje, prenosi i na priedjel srednje Drine. Prije je drinska župa (Podrinje) bila sastavni diel Raške, te je tek kašnje pripala Bosni odnosno Humu (Hercegovini). Po Konstantinovu opisu iztočnih granica Zahumja ne može biti sumnje, da je ovo Podrinje tada spadala na Srbiju, pà da su izmedju obiju zemalja činile ovdje granicu one gore, koje diele poriečje Neretve i njezinih desnih pritoka od poriečja Drine i njezinih lievih pritoka. Ali pošto se medju srbskimi gradovi spominju i Soli, imao je i priedjel izmedju dolnje Drine i Spreče spadati takodjer na Srbiju; s toga je na ovu spadalo ne samo gornje nego i dolnje Podrinje. Bosna dakle nije prama iztoku dopirala čak do Drine. U poriečju Bosne ima se takodjer tražiti drugi grad τὸ Λεσνήκ, bio to sadašnji Tešanj (Dešanj, Desnik) kod Usore ili nješto južnije od njega ležeći sredovječni grad Lêsnica (Lêšnik. Λεσνήκ mj. Δεσνήκ sbog sličnosti pismena Λ i Δ) na rieci toga imena.[2] Oba indi grada Bosanska, Kotor i Desnik ili Lesnik (Dešanj i Lêšnica) ležala su u poriečju rieke Bosne, koje je bilo nepromjenljivo sastavnim dielom Bosne, dočim su okrajci pripadali što Srbiji što Hrvatskoj.

Gdje je Hrvatska na iztoku medjašila s Bosnom i kroza nj sa Srbijom, naznačuje nam od prilike položaj županija hlievanske i plivanske. O prvoj bi već govoreno. Župa ἡ Πλήβα ima se po jednoglasnom tumačenju[3] tražiti u poriečju rieke Plive, koja izvirući na sjevernom podnožju Vitoroga teče sjevero-iztočnim pravcem kroz Jezero u Vrbas, u koj se kod Jajca izlieva. Ovdje je i sada obćina Pliva, na koju spada 13 sela i zaselaka. Poriečje Plive je tako maleno, da je skoro suvišno pitanje: je da li ga župa cielo obuhvaćala; i s toga, je da li su ovdje hrvatske granice dopirale do Vrbasa, jer niesu mogle daleko odavle teći. Izza ove rieke proteže

---

[1] Presb. Diocleas: regn. Slavor. c. XVIII, XXXI. V. moju razpravu: Ocjena starijih izvora str. 55. Hrvatski prievod (kod Crnčića p. 30) zove ju „drinska županija“.

[2] V. Daničić: Rječnik ad v. Лѣшьница.

[3] V. Documenta p. 413, nota 4. Πλέβα sjeća na rimski grad Pelva, koj je na cesti od Salone na Čitluk kod Sinja (Aequum) prama Servitiu i svakako u današnjoj Bosni ležao.

se na iztoku gorje, koje dieli poriečje Vrbasa od poriečja Bosne. Ovo je drugo pripadalo pokrajini Bosni a tiem srbskoj državi, tako da se župa plievanska može, kano i južnija hlievanska, smatrati pograničnom naprama Srbiji župom hrvatskom. Treća takova pogranična župa, koja bi se na plivansku prislanjala, bila bi župa Konstantinova ἡ Πεσέντα, kada bi opravdano bilo tumačenje, po kojem toj se župi odaziva „Vezenta“, narodne pjesme visoka planina“, na sjeveru od Jajca.[1] Ali ime „Πεσέντα“ može se mnogo prikladnije staviti u sklad[2] sa županom, koja se u spomenicih naših[3] „Pset“ piše i koja je sa župom kninskom i vrhriečkom sastavljala u XII vieku kninsku biskupiju. Gaspar Perušić, god. 1484 namjestnik bana Gerebi Matijaša, bijaše „iza Pseta“. Rotnik Bartul Zbilić bijaše takodjer „sa Pseta“.[4] Odkle se vidi, da „Pset“, ime kraja i mjesta, bijaše poznato u Hrvatskoj još na koncu srednjega vieka. Župe psetska, tninska (ἡ Τνήνα), lička (ἡ Λίτζα), krbavska ἡ Κρίβασα) i gatska (ἡ Γουτζεκα) jesu posljednje župe na sjeveru i sjevero-iztoku, koje Konstantin spominje. Posljednje tri su glavno obuhvatale poriečje Like, Krbave i Gatske; prama zapadu dopirale su do nedalekih morskih obala; a dokle su dopirale na iztok, nije izviestno. Ali ako uzmemo na um, da su župe kninska, psetska, lička, krbavska i gatska još u potonje doba obuhvatale dobar dio Pounja, tè da je ovo naravni sastavni diel one visočine, koju zapremaju one župe: tada nećemo sumnjati, da je i Pounje takodjer onda pripadalo Hrvatskoj. Pounje je samo popunjavalo sjevero-iztočni kraj Hrvatske, te se prislanjalo na krajeve Hlievna i Pleve. Prema tomu imale su ovdje teći granice od Plive bar gorjem, koje čini medjašnicu izmedju unskoga i vrbaskoga poriečja. Priedjeli s ove strane toga gorja spadali su na Hrvatsku sve do turskih zavojevanja, koja su jih Bosni privalila.

Sjeverne i sjeverno-zapadne granice Hrvatske mogu se samo neizravno iz njekih izjava Konstantinovih izvoditi i donjekle ustanoviti manjom ili većom vjerovatnošću. Šta se Panonije tiče.

---

[1] Šafarik: Slov. starož. str. 676.

[2] Kano što je već Lučić (op. cit. p. 47) naslućivao.

[3] Documenta p. 413, nota 5.

[4] Kukuljević: Acta croatica nr. 107. 167 p. 120, 182. Na oba mjesta krivo su razdieljene rieči, naime „s Apseta“ i „i — z-apseta“. mj. sa Pseta, iza Pseta.

Konstantin se sjeća[1] njekadanje iztočno-rimske eparhije Panonije, kojom je upravljao ἡγεμών i u kojoj bijahu dva znatna grada, kojih on izriekom ne spominje, ali navodi Hierocles u svojem synekdemu[2], Sirmium na ime i Basiana. Konstantinu bijaše grad Sirmium poznat, i znao je, da je od Belgrada dva dana hoda daleko.[3] I etnografski i politički odnošaji u onom dielu Podunavlja ne bješe mu nepoznati. On znade za veliku Moravsku i za bivšega joj vladaoca Svatopluka. On znade, da je velika Moravska dopirala do Sriema, da su ju Magjari razorili i posjeli, pà da su oni ne samo u njoj nego i prama jug-iztoku u poriečju Tise, Temeša, Maroša i Köröša obitavali, i da su jim ovdje uz Dunav dopirale granice do Trajanova mosta t. j. do željeznih vrata. On znade, da su preko Dunava Magjarom susjedi bili Bugari, a onkraj Dunava Pečenezi, koji su zauzimali zemlju s lieve obale ove rieke. Prema tomu Magjari su tada od stare Panonije držali dio medju Dunavom i Dravom i dio medju Dunavom i Savom (t. j. sriemsku Panoniju). Ali tko je u dalnjem dielu Panonije medju Savom i Dravom, imenito u posavskoj Panoniji (Pannonia savia), tada gospodovao, Konstantin nigdje izriekom ne spominje. Nù dočim Konstantin izrično samo Sriem pridjeljuje Magjarom; dočim mu je poznato, da se je od Sriema t. j. onkraj tamošnjega Dunava prostirala velika Moravska, s druge pako strane tvrdi, da su Magjari iza Svatopluka osvojili tu veliku Moravsku i da ondje gospoduju: to on neizravno daje razumjeti, da se magjarsko gospodstvo ni je dalje na zapad od Sriema u Panoniju izmedju Save i Drave prostiralo. Na dalje Konstantin tvrdi, da je jedan diel hrvatskoga naroda naselio bio Panoniju i da je ondje zasnovao bio državu samostalnu naprama Hrvatskoj u obsegu stare Dalmacije. Pod onom Panonijom mogaše razumievati, kano što se razabire kada se svi podatci usporede, samo diel Panonije izmedju Save i Drave. O toj hrvatskoj državi govori car kano

[1] De thematibus lib. II, p. 56. ed. Bonn.
[2] Constant. porph. opera. vol. III, p. 393. ed. Bonn.
[3] Documenta p. 411.
[4] Ibid. p. 412: „Stanuju pako Turci (Magjari) preko Dunava rieke u zemlji Moravskoj, ali i odanle medju Dunavom i Savom riekom“. Gdje je kod Dunava počela Magjarska zemlja, vidi se iz ovih rieči: „U tom priedjelu (kod Dunava) preostaše njeki stari spomenici, od kojih je prvi most cara Trajana gdje počima Turcija“. Znade se pako, da je taj most, kojega se ostanci i danas vide, bio izmedju Turnu-Severina i Kladova na željeznih vratih. Ovdje je i danas granica medju Ugarskom, Srbijom i Rumunjskom.

o bivšoj; ali ne spominje ništa, kada i kako je propala, i komu je za doba njegovo zemlja njezina u dio pala. Ali dva su druga mjesta kod Konstantina, koja će nam ovo pitanje bar donjekle razjasniti. Konstantin na ime na pomenutom jurve mjestu, gdje natuca o sjeverno-zapadnih medjah Hrvatske, veli, da Hrvatska ovdje prama gorju teče nješto preko pokrajine Istrije. Za tiem na drugom mjestu[1] veli, da je Francija izmedju Hrvatske i Mletačke. Konstantinu su samo iztočne granice Istre, i to uz more, nješto pobliže poznate; ali i ovdje navodi samo onu crtu, grad na ime Albonu, koja je medjom bila rimskoj Istri naprama Iliriku, odnosno naprama Liburniji. Čemu se neće nitko čuditi, tko se dosjeti, da je Istra već od god. 788 prestala biti pokrajinom iztočno-rimske carevine a od tada bila pokrajinom franačkom[2]; s toga nije više mogla toliko zanimati umnike u Carigradu. Pod Franciom razumieva Konstantin sveukupnu državu franačku, kojom je njekada, u vrieme djeda mu Basilia I, vladao unuk Karla velikoga car Ljudevit[3] a u doba njegovo Oto veliki iz saskoga roda; s toga mu je Francia takodjer Saksonia.[4] Ova država franačka, ili bolje njemačka, dopiraše tada svojom pokrajinom Istrom do jadranskoga mora. Kada indi Konstantin veli, da Francija leži izmedju Mletačke i Hrvatske, imao je pred očima taj južni diel njezin, koj je sbilja Mletačku razstavljao od Hrvatske. Ali kada na dalje Konstantin tvrdi, da Hrvatska prama gorju teče ponješto preko pokrajine Istre: tada si je sjevero-zapadne granice Hrvatske predstavljao potisnute prama Franciji preko one sjeverne crte, do koje dopiraše Istra. Na ovoj pako crti doticaše se druga franačka ili njemačka pokrajina, a ta je „Carniola, Creina marcha", Krajna, Kranjska. Ako dakle Konstantin i ne pominje te pokrajine, to se ima ona ipak razumievati, kada govori, da je Hrvatska prama gorju i preko theme Istre dopirala. Ako tako, onda bi Hrvatska svoje sjevero-zapadne granice pružala bila od kvarnerskoga zalieva, gdje se Istre doticala, još prama Pokupju. Konstantinu bjehu u tom dielu Hrvatske poznate župe lička, krbavska i gatska[5], kojim bjehu središta u poriečju potoka Like, Krbave i Gatske.

---

[1] Ibid. p. 397.

[2] Dümmler: Ueber die aelteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. S. 32.

[3] De themat. lib. II. p. 62.

[4] De adm. imp. c. 30, p. 144.

[5] Documenta p. 400.

Tadanje granice tih župa niesu nam poznate; ne možemo imenito ni naslućivanjem ustanoviti, dokle je gatska župa prama sjeveru i sjevero-iztoku dopirala, je da li samo do Gvozda (Kapele) ili preko te gore u poriečje Kupe. Još je manje poznato, je da li se na ove župe prislanjala i druga, koja bi zahvatila bila staru Panoniju, a napose savski nje dio. Ali znamenito je ono što car pripovieda o upravi onih triju župa, da jim na ime ban hrvatski stoji na čelu. Ovdje su dakle tri župe proti obćenitomu običaju pribrane bile u jednoj ruci, i to u ruci prvoga dostojanstvenika zemlje. Ne nuka li nas ta okolnost na slutnju, da su ove župe pogranične bile, ili bar izložene takovoj pogibelji, da je sjegurnost države zahtievala, da se čvrstima rukama i usredotočenoj vlasti predadu? Sjetimo se čestih provala Magjara u susjedne njemačke pokrajine, od kada su oni posjeli Panoniju. Iztočna marka (Ost-mark) bješe osobito napastovana. God. 919 potukoše kod Ljubljane korušku vojsku. Krvave bitke u iztočnoj marki god. 944, 948, 950 i 951, dakle upravo u doba cara Konstantina, jedva zajaziše njihove provale i donjekle ohladiše ratobornost njihovu. Ako indi ne bješe poštedjena ni Koruška, ni Kranjska, pače ni Mletačka: zar da je posavska Panonija netaknuta ostala? Nisu li dakle i susjedne župe hrvatske imale biti sveudilj na odpor pripravne? Napokon kada Konstantin tvrdi, da je narod iz velike Moravske, pošto su ju Magjari osvojili, pobjegao u Bugarsku i Hrvatsku, tiem hoće reći, da kano što je Bugarska tako je i Hrvatska pogranična velikoj Moravskoj, odnosno Ugarskoj; a mogla joj biti pogranična samo u posavskom dielu gornje Panonije, pošto je sriemski bio u vlasti Magjara.

Dakle iz Konstantina dade se takodjer izvoditi, da se je Hrvatska u doba njegovo na sjeveru prostirala u diel gornje Panonije izmedju Kupe, Save i Drave, prem on za taj dio ne navodi ni jedne posebne župe. Ali imade od te dobe jedan domaći spomenik, kojim se izjave Konstantinove popunjuju, prem nam i on daje za naše pitanje samo neizravno svjedočanstvo.

Taj spomenik jesu akta spljetskoga sabora od god. 924—7, napose onaj diel, u kojem se radi o uredjenju biskupijskih odnošaja u spljetskoj metropoliji.[1] Povod tim odredbam dao je biskup ninski, koj kano hrvatski biskup (episcopus Croatorum) stao si prisvajati prava na hrvatski narod bez obzira na biskupije, u kojih

[1] Documenta p. 190—5.

je ovaj stanovao, te se nastojao izmaknuti izpod jurisdikcije spljetskoga metropolite. Odredjeno bi dakle, da su tomu metropoliti podvrgnuti svi biskupi, kojih su biskupije u obsegu starodavne metropolije spljetske i da nijedan biskup, dakle ni hrvatski, nesmije vršiti jurisdikcije izvan svoje biskupije. Tuj se izbrajaju te biskupije u obsegu spljetske metropolije, koja se u dvoje dieli: u zapadni i istočni diel, u prvi ubrajaju se biskupija zadarska, rabska, krčka i osorska, u drugi pako stonska, dubrovačka i kotorska. O biskupu u Ninu veli se, da u Ninu nije u staro doba bilo biskupije, već da je ondje bilo samo sielo arhipresbitera; s toga da si biskup Grgur neka izabere jednu od biskupija u starini postojalih, bilo skradinsku, sisačku ili duvnansku (in delminensi ecclesia). Ovdje se indi razpolaže sa Siskom i Duvnom. Uza to valja dvoje uzeti na um: prvo, da je na saboru spljetskom sudjelovao ne samo hrvatski kralj Tomislav sa svojimi velikaši nego i zahumski knez Mihajlo sa srbskimi velikaši (cum Chroatorum atque Serborum proceribis). S toga i dieli se, drugo, spljetska metropolija, odnosno biskupije njezine, u dva diela: u hrvatski i zahumski t. j. zapadni i iztočni, u prvom bijaše vladaocem hrvatski kralj, u drugom zahumski knez uz srbske velmože (valjda župane). U obsegu prvoga diela bijahu stolice biskupske u Osoru, Krku, Rabu, Zadru, Spljetu, odprije u Skradinu, Duvnu i Sisku; u obsegu pako drugoga diela u Stonu, Dubrovniku i Kotoru. Ako je tako, onda se Duvno i Sisak smatraju na zemljištu Tomislavove hrvatske kraljevine, jer inače, ako i jesu crkvena i državna jurisdikcija različite, ne bi sabor bio mogao odredjivati sa Siskom; još manje mogao bi bio ustanoviti, da si hrvatski biskup izabere stolicu u Sisku ili Duvnu. Kano što je dakle „Stagnum“ (Ston) bio u Zahumju, Dubrovnik na medji Zahumja i Trebinja, Kotor na medji Trebinja i Dioklie, kano što su u ime države ove biskupije na saboru zastupali zahumski knez Mihajlo i „Serborum proceres“: tako se imade hrvatski kralj Tomislav smatrati državnom glavom ne samo zemljišta biskupija zadarske, skradinske, rabske, krčke i osorske nego i zemljišta davnih biskupija u Duvnu i Sisku, i to glede prvih što kano hrvatski kralj u koliko su zasizale na zemljište hrvatske, što kano namjestnik grčko-iztočnoga cara („consulatum peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus“), u koliko se njihova jurisdikcija odnosila na bizantinsku temu Dalmaciju. Znamo pako, da se je jurisdikcija biskupa u Sisku njekada protezala na posavski dio gornje Panonije; odkle se može zaključiti, da si je Hrvatska u

trećoj desetini X vieka prisvajala vlast na taj diel posavske Panonije. U koliko je ona tu vlast ondje vršila obzirom na spomenute nestalne odnošaje radi susjedstva Magjara, kod kojih nije još vladao državni poredak, to se ne može osjeći izviestno.

Iz župa i gradova hrvatskih, što no jih navodi Konstantin, dade se donjekle popuniti njegov opis Hrvatske, koliko se tiče područja jadranskoga mora, koje mu bješe pobliže poznato. Od 14 župa ležale su izmedju Cetine i Velebita ter izmedju dinarskoga gorja i mora sliedeće: primorska (ἡ παραθαλασσία), sminska, sidražka, bribirska, ninska, imotska, cetinska, kninska i psetska, od kojih su četiri posljednje prelazile donjekle i dinarsko gorje, izza kojega su se prostirale župe hlievanska i plevanska. Ovkraj Velebita ležale su župe: lička, krbavska i gatska. Od gradova ležali su u primorju: Belgrad, Nin i Skradin; u nutarnjosti: Karin, Hlievno i Knin, te po svojoj prilici i Bjelčin[1], Stlpin i Klobuk.

Ali sve primorje izmedju Istre i Cetine ne bijaše u Konstantinovo doba cjelovitim dielom hrvatskoga zemljišta. Gradovi na ime Spljet, Trogir i Zadar, ujedno s Dubrovnikom i Kotorom, koji su na granicah Zahumja, Travunije i Diokleje ležali, za tiem otoci Krk, Osor i Rab sačinjavali su Dalmaciju, koja je bila pokrajinom iztočno-rimskoga carstva[2], stojećom pod upravom bizantinskoga carskoga namjestnika, proconsula ili stratega, koji je u Zadru stanovao, ali uživajućom najširju samoupravu u svih nutarnjih poslovih. Na one gradove spadao je samo najbliži okoliš, često tako uzak, da su n. p. dubrovački gradjani imali svoje vinograde već na zemljištu zahumskom i travunjskom. S toga su se već rano zamitali tjesniji odnošaji izmedju Dalmacije i Hrvatske. Tako su stanovnici Dalmacije vladaocem Hrvatske počeli već prema koncu IX vieka plaćati danak[3], zajamčivši si tim zaštitu njihovu u svojem dnevnom obćenju s Hrvatskom, na koju su bili položajem svojim upućeni. Početkom X vieka bio je hrvatski vladalac, kano što malo prije spomenusmo, ondje namjestnikom iztočno-rimskoga cara, čašću i vlašću „consula“ od njih odlikovan. Ostali otoci naprama primorju hrvatskomu od Brača, koji je bio neretvanski, do Raba, Osora i Krka ili su spadali na Hrvatsku ili su tada što podpunoma što dielomice pusti bili, kano što Γίζυχ (Gissa, Iz, Již),

[1] τὸ Βελίτζαιν sr. Beličić kod Glamoča.
[2] Documenta p. 401—405.
[3] Ibid. p. 372.

Σελβὼ (Selve, Željva), Σκερδὰ (Skarda), Ἀλωὴπ (Ulbo, Olib), Σκιρδάκισσα (Skardica), Πυρότιμα (Premuda), Μελετά (Melada), Σεστρουνήζ (Sestrun).[1] Ovi otoci bijahu većim dielom neznatni, te stanovničtvo ne bi na njih u ono doba našlo bilo dosta jamstva niti za sigurnost svoju niti za življenje. Njeku iznimku medju omanjimi otoci činio je τό Λουμβρικάτον, Lubricata naših spomenika[2] (sada Vergada), koj je i tada naseljen ostao.[3]

Uzevši dakle u obzir koli obćeniti opis granica Hrvatske kod cara Konstantina, toli njegove navode o župah i gradovih hrvatskih, dobismo dosta jasnu sliku o prostoru i zemljištu hrvatske države polovinom X stoljeća. Po svem onom, što do sada razložismo, ne može biti sumnje, da je tadanja Hrvatska obuzimala zemljište duž iztočnih obala jadranskoga mora od ušća Cetine do Istre, izuzam okoliša gradova Spljeta, Trogira i Zadra, koj je spadao na Dalmaciju; da je na dalje na sjeveru dopirala preko kvarnerskoga zalieva ka Kupi i u posavsku Panoniju; odavle joj granica na jug-iztok imala teći gorjem, tvorećim razvodje medju Unom i Vrbasom, pa onda od Plive s iztoka k zapadu do mora razvodjem neretvanske kotline, vraćajući se tiem uz imotsku župu k ušću Cetine. Ovako se mogu ustanoviti granice u velikih crtah, čim se dakako za pojedine manje pogranične priedjele jamčiti ne može. Dvojbene ostaju imenito sjeverno-iztočne granice u posavskoj Panoniji.

Prema tomu obuhvatala je tadašnja Hrvatska južno-hrvatsku krašku visočinu, koju zatvara Velebit sa zapadne a Kapela s Plešivicom s iztočne strane; a odavle je zasizala u Pokupje i Posavje obuhvaćajuć diel ogranaka južno-iztočnih Alpa, koje se tuj prislanjaju na gorje balkanskoga poluotoka. Obuhvatala je na dalje sve do ušća Cetine dalmatinsku visočinu medju primorskom prolomljenom kosom s jedne a dinarskimi planinami i Prologom s druge strane. Obuhvatala je napokon ovomu pogorju na iztoku steruće se bosanske gorovine diel sjevero-zapadni. Tadanja indi Hrvatska zapremaše sadanju Hrvatsku i valjda zapadni diel Slavonije izključivši Sriem; za tiem od Dalmacije kotare zadarski, benkovački, kninski, šibenički, spljetski, sinjski i imotski, izuzam navedene gradove i otoke, koji su pripadali themi Dalmacije; napokon

[1] Ibid. 404.
[2] Ibid. p. 175.
[3] Ibid. p. 404.

od Bosne bivše okružje bihačko te od travničkoga okružja kotare glamočki i hlievanski. Sav ovaj prostor iznosi po prilici 850—900□ geogr. milja, a sastavlja jednoličnu i prilično zaokruženu zemljištnu cjelinu. Ovako omedjašena Hrvatska imaše za susjede na jugu i jug-iztoku neretvansku i zahumsku kneževinu, na iztoku Srbiju, na sjeveru i sjev.-zapadu njem. vojvodinu Korušku, na zapadu jadransko more i njemačku pokrajinu Istru. A po položaju većine svojega zemljišta spadala je Hrvatska u područje jadranskoga mora, bijaše primorska oblast.

I tiem zemljištnim obsegom bijaše Hrvatska ugledna medju susjednimi slovjenskimi zemljami. Njezine neposredne južne susjedke: Neretvanska, Zahumje, Trebinje i Dioklija, koje su takodjer pripadale području jadranskoga mora, zapremale su sve skupa prostor od kakovih 350□ geogr. milja[1], dakle skoro za trećinu manji zemljištni obseg. Ali onaj zemljišni obseg Hrvatske, sravnan sa zemjišnim obsegom susjedne prama iztoku Srbije, kano da nestoji u razmjerju s političkom snagom, kako ju sam Konstantin u svojih političkih razmatranjih glede jedne i druge države označuje. Pripoviedajući na ime o ratovih izmedju Bugarske i Srbije s jedne a Bugarske i Hrvatske s druge strane[2] znade samo za poraze Srbije a pobjede Hrvatske. Razbijeni Srbi, kadšto sa svojim knezom, potražili bi utočište u Hrvatskoj. O vjerodostojnosti tih dogodjaja, u koliko nije opis gdješto pretjeran, ne može se u bitnosti posumnjati, jer su se oni razvijali do god. 927, dakle do mladosti piščeve, i jer su dolazili u tiesni politički odnošaj s Carigradom. Ali kod razsudjivanja tih dogodjaja valja uzeti na um vise okolnosti: Bugarska bijaše za Borisa i sina mu Simeona (844 do 927) zaista velika država obuhvaćajuća veći diel balkanskoga poluotoka. Granice njezine išle su od ušća dunavskih uz crno more do Mesembrije pak odavle južno od Plovdiva k Rhodopu; te nadalje k Strumi i Vardaru dolnjem, tako, da je ovdje samo primorje ostalo u vlasti bizantinskoj (thema Macedonia, Strymonis, Thessalonice); za tiem su u grčki poluotok zasizale do Penea (do theme Helladis); prama jonskomu i jadranskomu moru do theme nikopolske i dračke, koje su samo ondješnje primorje obuhvaćale. Odavle su krenule na sjev.-iztok Podrinjem i Pomoravjem k Du-

[1] Obuhvatahu naime prostor sadanje Hercegovine (240□ m.), od Dalmacije kotar makarski i okružje dubrovačko i kotorsko (40□ m.) i Crnu goru (prije posljednje promjene 79□ m.)

[2] Documenta p. 358, 360, 375, 386. 389—94.

navu, koj je dielio Bugarsku u cielom tieku od uticaja Save do crnoga mora od Magjarske i Pečenežke zemlje. Na ovoj sjevero-zapadnoj strani sticale su se granice izmedju Bugarske i Srbije. Ove granice označuje Konstantin samo obćenito riečmi, koje smo već naveli, a po kojih Srbija, dopirući u gorje do Dioklije, Trebinja i Zahumja, graniči „sa sjevera s Hrvatskom, s juga s Bugarskom“, ili kako bismo danas tačnije rekli sa sjevero-zapada s Hrvatskom a s jug-iztoka sa Bugarskom. Gdje je ovdje bila granica, dade se razabrati iz Konstantinova pripoviedanja o miru sklopljenom pod Borisom izmedju Srbije i Bugarske, iza kojega bi zasužnjen sin njegov Vladimir (Vlastimir) dopraćen do Rase i ovdje predan Bugarom. Kod Rase dakle t. j. u poriečju rieke toga imena (sada Raška) tekla je jugoiztočna granica izmedju obiju susjednih država. A to se potvrdjuje i drugimi spomenici sliedeće dobe. Početkom na ime XI vieka spadale su na bugarsku crkvu i potom na bugarsku državu eparhija u Prizrenu s okolinom prizrenskom i s Hvostnom (priedjel u kojem su Peć i Dečani), i eparhija u Lipljanu t. j. u poriečju Sitnice. S toga je na jug-iztoku granicom Srbije i Bugarske imao biti gornji Ibar s pritoci. Iz istoga izvora doznajemo, kako su tekle granice na iztoku u Podunavje. Dočim je naime na bugarsku crkvu i tim državu na dalje spadala i eparhija u Nišu s Toplicom i eparhija u Braničevu: to su poriečje Toplice, Niš s iztočnim Pomoravjem i Braničevo na Dunavu sa svojimi okolinami bile krajne bugarske tačke na sjevero-zapadu. Braničevo i Beograd bijahu dva glavna uporišta bugarske države naprama Magjarskoj onkraj Dunava.[1] Prema tomu, ako se obazremo na ove granice bugarsko-srbske, onda na granice izmedju Srbije i Hrvatske s jedne a Srbije te Zahumja, Trebinja i Dioklije s druge strane, Srbija je tada obuhvatala zemlje u poriečju Ibra, Drine i Bosne. U tih zemljah ležali su gradovi τὸ Δεστινίκον, τὸ Τζερναβουσκεή, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνὲς, i to izvan Bosne, u kojoj su ležali τὸ Κάτερα i τὸ Δεσνήκ.[2] Prema tomu Konstantinova Srbija sastojala se iz dva diela: iz Srbije u pravom znamenovanju, na koju spadaše Rasa sa županom drinskom,

[1] O granicah Bugarske u IX i X vieku obširnije sam razpravljao u Radu XXIV 80—89 i drugdje, kamo upućujem čitatelja.

[2] Documenta p. 406—7 cum notis. Prvi od tih gradova nije ležao daleko od jugo-iztočnih granica. Jedan od pritoka zapadne Morave kod izvora njezina na sjeveru Golji planini zove se „Medjureča“, gdje je Konstantinov Μεγυρέτους mogao ležati.

te zapadna čest sadanje Srbije u poriečju Ibra i zapadne Morave a prama Savi uz gorje, koje čini razvodje medju Moravom s jedne i Savom i Drinom s druge strane, onda iz Bosne do označene prama zapadu granice bosansko-hrvatske. Površina ovih dviju dielova iznosit će od prilike 950—1000□ m. Ovomu prostoru kano da neodgovara, kao što rekosmo, ona politička snaga, kako ju Konstantin, osobito obzirom na Hrvatsku prostorom nješto manju, iztiče u bugarsko-srbskih ratovih. Ali taj se prigovor oslabi, ako se svi dogodjaji u savezu motre. Prije svega valja uzeti na um, da je Srbija uslied nutarnjih razdora u vladajućoj obitelji oslabila. Prije toga je ona dva puta Bugarsku nadvladala. Nutarnji razdor dao je povoda i Bugarskoj i Carigradu, da se umiešaju u nutarnje poslove Srbije. Nadalje valja se sjetiti, da je u vrieme tih nutarnjih razdora i te slabosti Srbije sjedio na bugarskom priestolu silni Simeon. Ali čiem on zatvori oči (927), poimence čim novi knez Časlav (934) uvede red u Srbiju i pridigne zemlju: prestao je ondje bugarski upliv. Sada se je moć Srbije tako brzo učvrstila, kano što je prije brzo pala bila. S druge strane sila Hrvatske, kano što je pod Tomislavom, Trpimirom II i Kresimirom rasla te u to doba odbijala Bugarsku, pade poslije smrti Kresimira uslied nutarnjega razdora, za kojega su i sinovi njegovi prigodom ustanka bana Pribine zaglavili.[1] U to pako doba, kada se Srbija oporavljala i uglednijom postajala, Hrvatska pako u moći svojoj padala, pisao je car Konstantin svoje djelo, iz kojega predležeće podatke crpamo. Je da li je Hrvatska za tih nutarnjih prevrata štogod i od svojega zemljišta izgubila: to se dokazati ne može. Glede njezinih iztočnih granica sliedi ne samo iz opisa Konstantinova, nego takodjer iz pričanja njegova o bugarsko-srbskih ratovih, da je Srbija graničila s jedne strane s Bugarskom s druge pako sa Hrvatskom. Most pako, koj je spajao Hrvatsku i Srbiju bijaše „τὸ χωρίον Βόσωνα“.

Pošto smo se tim putem po Konstantinovih podatcih upoznali s obsegom Hrvatske polovinom X vieka, možemo na tom tvrdom temelju prieći na iztraživanje granica Hrvatske prije i poslije polovine X vieka. Ovo iztraživanje, koliko se starijega razdobja tiče, razjasnit će podjedno i popuniti gdjekoji podatak Konstantinova opisa.

---

[1] Documenta p. 398.

Počimam s jugom. Ovdje je, kako znamo, polovicom X vieka neretvanska kneževina Hrvatskoj susjedom bila. Neretvansku zemlju, kano posebnu, od Hrvatske odieljenu oblast, nalazimo još za jedno stoljeće natrag t. j. još u prvoj polovini IX vieka. Kano neodvisan puk Neretvani vode rat s Mletčani, šalju u Mletke poslanike, ugovaraju i sklapaju mir. Oni stoje pod svojim knezom, koji se od hrvatskoga razlikuje. Godine 839 hrvatskim knezom bijaše Mislav, neretvanskim pako Družak (Drosaicus). Mletački dužd Petar utanači mir najprije s hrvatskim knezom, onda prešav na otoke neretvanske s neretvanskim knezom.[1] Ovdje se dakle u trećoj desetini IX vieka razlikuje zemlja neretvanska od hrvatske, glava zemlje hrvatske od glave zemlje neretvanske. Ja držim, da i Ljudislav, koj se već sliedeće god. 840 zarati s Mletčani i potuče jih, za tim Inko, koj oko 875 navali na mletačku Istru[2], bijahu takodjer neretvanski knezovi, pošto u ono vrieme hrvatski knezovi bijahu rečeni Mislav, Trpimirov predšastnik, i Domogoj. Izričnih starijih podataka od IX vieka za neretvansku zemlju ne imamo. Nu sve nas okolnosti upućuju na to, da je ona, kano što car Konstantin tvrdi[3], zasnovana kao posebna oblast u prvom početku, kada je onaj diel theme Dalmacije, na ime medju Cetinom i Neretvom, po našem narodu iztrgnut iztočno-rimskoj carevini; pa da je već od one dobe rieka Cetina u primorju granicom bila izmedju neretvanske i hrvatske zemlje. I mljetački ljetopisac spominje[4] pod god. 887 neretvanski na kopnu grad „Mucules“ mj. „Mucures“, koj nije drugi nego Prokopov „Μουίκουρον“, ravenskoga geografa „Mucru“, Konstantina „Μόκρον“, sada selo „Makar“ tik grada Makarske, koj je prednjega nasliedio. Iz mljetačkih takodjer ljetopisaca sliedi, da je glavna sila Neretvana na otocih bila, s koje su oni i tadanjim Mletčanom i pomorskoj trgovini njihovoj opasni bili. Odatle toli česti sukobi tečajem IX i X stoljeća izmedju Neretvana i Mletčana, dok ne podje poduzetnomu duždu Petru II Orseolu za rukom silu njihovu slomiti. Još i tada t. j. koncem X vieka razlikuju se „Croatorum ac Narentanorum principes“, hrvatski glavar zove se „Croatorum rex“, neretvanski pako „Narentanorum princeps“. Dužd Petar ugovara god. 998 s neretvanskim knezom mir na pose. Zemljište se neretvansko takodjer

[1] Ibid. p. 334—336.
[2] Ibid. p. 336, 366.
[3] Ibid. p. 409.
[4] Ibid. p. 374.

razlikuje od hrvatskoga: od otoka spominju se kano Neretvanom pripadajući Krkar (Korčula), Lastovo (Lagosta, Ladestina insula) i Kača (Caza); dočim Krkru i Hvaru na zapadu ležeći Vis (Issa) pripisuje se Hrvatom.[1] Nu reć bi, da je ovdje na otocih izmedju neretvanskoga i hrvatskoga zemljišta tečajem druge polovine nastala njeka promjena. Jer otok Kača, ako se on razumieva pod „νῆσος τὰ Χόαρα“ mj. Χόαζα, kao što se po položaju razumievati ima, nije u vrieme cara Konstantina spadao pod Neretvane, kano što nisu spadali niti Vis i Lastovo.[2] Pošto Konstantin, govoreć ob otocih neretvanskih, izriekom veli, da Kača, Vis i Lastovo niesu njihovi, a ne kaže čiji su, po svojem položaju pako i po tadanjih državnih odnošajih mogli su biti ili zahumski ili hrvatski, a budući da se Vis god. 997 izriekom pripisuje Hrvatskoj: to bih sudio, da su ovoj pripadali polovicom X stoljeća i otoci Kača, Vis i Lastovo; pa da se tečajem druge polovine ovoga vieka dogodila ta promjena, te je Vis odpao od Neretvana k Hrvatskoj, Kača i Lastovo pako od Hrvatske k Neretvanom. U obće sve su tjesniji po vremenu postajali odnošaji izmedju ovih susjednih zemalja. Jer dočim je neretvanski knez početkom X vieka za vladavine srbskoga kneza Petra, koj je dinastičkim prevratom za vrieme kraj učinio i vladalačku moć uzpostavio bio, priznavao vrhovnu vlast njegovu[3], nalazimo pod konac toga stoljeća neretvanskoga kneza u savezu s hrvatskim kraljem proti Mletčanom.[4] Čim se upliv mletački na iztočne obale jadranskoga mora od dobe rečenoga dužda Petra II Orseola u Hrvatskoj i Neretvanskoj više osjećao, pa tiem rasla opasnost za obje zemlje: izticala se nužda, da se Neretvanska, koja je na kopnu i onako zauzimala tiesan prostor izmedju Cetine i Neretve, na Hrvatsku sve to tjesnije prisloni. I sbilja poslije onoga vojenoga pohoda mletačkoga god. 998 ne nalazimo u prvoj polovini XI stoljeća nigdje traga spomenu o posebnoj, samostalnoj neretvanskoj zemlji. Ali nalazimo tragova tomu, da je ona zemlja pod Hrvatsku kašnje spadala. Neretvani zovu se u spomenicih po rieci Narenti, Neretvi: „Narrentani, Narantani, Arentani, Rentani“, uza to kod Konstantina „Παγανοί“, jer da su od jadranskih Slovena posljednji primili kršćanstvo, što se

[1] Ibid. p. 424—428.
[2] Ibid. p. 410.
[3] Ibid. p. 389.
[4] Ibid. p. 425.

i u mljetačkom ljetopisu[1] potvrdjuje, koj pripovieda, da je još oko god. 830 poslanik neretvanski, dakle odlična osoba one zemlje, došavši u Mletke poganinom bio. Ali uz ime od potoka i od vjerozakona uzeto daje se Neretvanom takodjer ime Marianorum, te se neretvanski spomenuti knez Družak zove „Marianorum iudex".[2] Kano što se stanovnici priedjela od Cetine do Neretve po ovoj drugoj većoj i u prošlosti glasovitoj rieci zvahu Narentani, Neretvani, tako jim je po mojem tumačenju ono drugo ime nadjenuto od „mare", more, primorje, koj je naziv do danas sačuvao priedjel uz more izmedju Cetine, Biokova i morskoga žala. I današnje „primorje" stere se od Cetine do Neretve. S toga „Mariani" znači stanovnike toga primorja, primorce per excellentiam, a „Maronia", kako se još kod arcidjakona spljetskoga Tome čita[3], znamenuje krajinu toga primorja, primorje samo. Od neretvanskoga primorja valja razlikovati hrvatsku primorsku župu, koja se kod cara Konstantina u grčkom prievodu „παραθαλασσία" zove; jer je ona već po opisu granica Hrvatske ležala do a ne preko Cetine, i to za cielo u primorju negdje izmed Cetine i Krke.[4] Kano što se indi knez neretvanski Družak u prvoj polovini IX vieka imenuje „Marianorum iudex", tako se u listini kralja Svinimira izdanoj god. 1076—8 piše Jacobus „dux Marianorum"[5] Tomu pako Jakovu povjerava kralj hrvatski, da bude poslanikom njegovim i da u ime njegovo uvede spljetske duvne sv. Benedikta u posjed darovane jim zemlje Pustice. U izpravi Petra Črneta od god. 1080 piše se Jakob takodjer „Marianorum dux".[6] Ali taj isti Jakob piše se u drugih one dobe izpravah uz ine hrvatske župane takodjer „morsticus"[7] prema „cetinsticus, brebersticus, corbavisticus" itd., razumievaj „iupanus". Kano što dakle bijaše Pribina župan cetinski, Strezina bribirski, Desimir Krbavski itd., tako bijaše Jakov župan morski. Prema tomu „Marianorum dux" i „morsticus iupanus" bijaše jedno te isto. Moguće je, da je naslov „dux" pridržan bio „morskomu" županu na uspomenu njekadanje neodvisnosti neretvanskih poglavica; jer toga naslova ne nosi ni jedan

---

1 Ibid. p. 334.
2 Ibid. p. 336.
3 Ibid. p. 200.
4 Šafařik: slov. starož. str. 677.
5 Documenta p. 113.
6 Ibid. p. 128.
7 Ibid. p. 117, 132, 147, 149.

drugi hrvatski župan; moguće je i to, da je „morski" župan ili knez imao u svojoj oblasti širji djelokrug od svakoga drugoga hrvatskoga župana; ali sve to u samoj stvari, kako ju mi shvaćamo, ne mienja ništa, da je na ime njekadanja samosvojna neretvanska zemlja prestala biti takovom i da je god. 1076 ona već bila sastavnim dielom hrvatske kraljevine, župan pako ili knez njezin dostojanstvenikom njezinim. Ali Jakov imaše predšastnika u svojem položaju, a taj bijaše Rusin, koj se oko god. 1065—74 piše takodjer „morsticus" t. j. „iupanus".[1] Rusin bijaše županom primorja za vladavine Petra Kresimira tako da se odavle može zaključiti, da je pod ovim kraljem neretvanska zemlja jurve pridružena bila Hrvatskoj. Sada već vrše hrvatski kraljevi i preko Cetine u primorju svoja vladalačka prava. Kralj Svinimir sudi strankam[2] sjedeć u Omišu („in Olmisi", Almisium), gradu u neretvanskom primorju, na ušću rieke Cetine. Izmedju stanovnika ovkraj i onkraj Cetine zamiču se poslovi i ugovori. Petar Črne kupuje kmeta od Omišljana i od Radoslava iz Neretve.[3] Da je priedjel primorski onkraj Cetine podpao pod Hrvatsku, imademo neizravni dokaz takodjer u listini prvoga hrvatskoga kralja iz Arpadova roda, Kolomana, izdanoj 15. lipnja 1103, dakle odmah po nastupu na hrvatski kraljevski priestol. U toj se listini[4] potvrdjuju posjed i prava crkvi spljetskoj, pa od ostalih i desetine „Almisii usque Mucar" t. j. od Omiša do Makra ili Makarske. Ovakova potvrda ne bi imala smisla, da Omiš i Makarska niesu bili u kraljevoj vlasti, a pod nju niesu došli tek 1103 god., već su bili i pred Kolomanovimi predšastnici, jer se tuj ne radi o kakovu iz nova podieljenu već o potvrdi staroga prava. Koliko se pako zemljište imade ondje razumievati pod „Almisium" i „Mucar", tumači nam slična potvrdnica papina[5] od godine 1191, koja navodeć dielove spljetske nadbiskupije navodi takodjer „parochiam Almissi usque ad Mucarum et usque ad flumen Narente et totam Rastizam".[5] Ovdje imademo dakle župu omišku, koja se do Makarske prostirala, onda makarsku do Neretve, i rastočku. Župa makarska i rastočka postajale su, kako znamo, već polovicom X vieka; ali tada su se obje prostirale u primorju. Sada se spominje nova

[1] Ibid. p. 98, 135.
[2] Ibid. p. 129.
[3] Ibid. p. 134.
[4] Cod. diplom. C. S. D. II, 8.
[5] Ibid. p. 162.

župa omiška, na koju je valjda prešao diel primorja makarske župe, dočim je ovu dopao diel primorja prije raztočke župe do Neretve, a raztočkoj župi ostalo samo zaledje. Šta se neretvanskoga posjeda na moru tiče, od otoka, koji su na neretvansku oblast polovicom X vieka spadali, nalazimo Mljet u XI vieku u vlasti zahumskih knezova. Oko god. 1025 daruje zahumski knez Ljutovit Petru, prvomu lokrumskomu opatu, crkvu sv. Pankracija na Babinom polju na Mljetu sa svimi zemljami, koje su njezine bile.[1] Ovu je darovnicu njekoliko godina kašnje potvrdio zahumski knez Hranko „cum omnibus suis iupanis Zacholmie“[2]; pa onda opet zahumski biskup Gabriel, knez Miroslav, ban Ratimir „una cum omnibus Zachulmie nobilibus“.[3] Koncem XI vieka t. j. oko god. 1078—82 Radoslav kralj, koj je i Zahumjem vladao, odredi, da se na Mljetu samostan sagradi i predade redovnikom sv. Benedikta na Lokrumu[4]; ako je u ostalom odlomak izprave istinit. Ele ne ima sumnje, da je Mljet bio zahumski ne samo u XI nego i u sliedećem vieku, kako to potvrdjuju izprave zahumskoga kneza Deše od god. 1151 i banova Slavogosta i Borića[5] tako, da je pravo na Mljet prešlo i na srbske vladaoce, kada su oni postali gospodari Zahumja, kano što od ostalih svjedoči listina Stjepana prvovjenčanoga kralja.[6] Ovaj isti tečaj dogodjaja kano da u bit nosti vriedi i za drugi ali još veći bivši neretvanski otok, na ime Krkar (Corzula). Ovo se mnienje ne može doduše poduprti izpravami, osobito ne iz XI vieka, kano što za Mljet. Niti se ovdje osvrćem na dubrovačke pisce, koji umjedu pripoviedati, kako je Krkar sa Zahumjem prešao na srbske Nemanjiće. Ali to je u vjerodostojnih spomenicih utvrdjeno, da je već veliki župan srbski Stjepan Nemanja vladao u Zahumju, te da je on i za taj diel svoje države dne 27. rujna 1186 god. ugovor s Dubrovčani uglavio.[7] Stjepana Nemanje sin prvovjenčani kralj Stjepan kano gospodar ne samo Mljeta nego i Krkra daruje lokrumskomu samostanu „ꙋ дроугомь отоцѣ оу Крькрѣ црькьвь светога вида ѣинноу и сь поповомь

[1] Cod. dipl. CSD. I, 105. Pisma u arkivu dubrov. Kukuljevićevo izdanje pogrješno.
[2] Ibid. p. 109.
[3] Ibid. p. 109.
[4] Ibid. p. 118.
[5] Cod. diplom. CSD. II, 45, 46, 51, 56.
[6] Miklošić: Monumenta serbica p. 8—10.
[7] Monumenta spectantia historiam Slavor. merid. I, 11. „Et Sclavi de Chelmania . . .“

лоукомь и светаго стефана и светаго георгиѣ . . .[1]" S toga ne može biti sumnje, da su srbski vladaoci početkom XIII vieka bili gospodari na Krkru; a taj se čin može tumačiti samo tako, ako se uzme, da je na nje ta vlast preko Zahumja prešla, s toga da je Krkar od Neretvana pripao Zahumju. Naprotiv ostala dva neretvanska velika otoka, Brač (Bracia) i Hvar (Lesina), priedjoše na Hrvatsku. Za Brač, neosvrćući se na podmetnutu po mojem mnienju Svinimirovu listinu[2] od god. 1078, tobož Bračanom podieljenu, imademo neizravan dokaz iz početka XII vieka u bračkoj izpravi[3] od 2. siečnja 1111 godine, izdanoj „regnante domino nostro serenissimo Colomano rege Hungarie et in spiritualibus dominante venerabili viro Crescentio archiepiscopo Spalati, nec non gubernante glorioso Stephano comite Bracie . . . ," Već prvi indi hrvatski kralj iz Arprdova roda bijaše gospodarom Brača; a pošto ne ima nigdje traga tomu, da bi Koloman prvi bio vlast svoju na taj otok protegnuo, to sliedi, da je on s ostalom Dalmacijom i Hrvatskom na nj prešao pravom izbora za kralja hrvatskoga.

Iz ovoga razlaganja o neretvanskoj zemlji razabire se dosta jasno, da je ona tečajem XI vieka prestala samostalnom biti; a da je tada kopno njezino t. j. primorje od Cetine do Neretve, ujedno sa dva naprama tomu kopnu ležeća otoka, Bračem na ime i Hvarom, pridruženo Hrvatskoj; druga pako dva otoka njezina, ležeća naprama zahumskomu primorju, na ime Krkar i Mljet, da su Zahumju pripala. Tiem su se načinom južne granice Hrvatske duž mora najkašnje u drugoj polovini XI stoljeća prostirale do Neretve, koja je Hrvatsku dielila od Zahumja, dočim je na moru medjom jim bila crta od ušća Neretve tik sjeverno-zapadnoga rta stonskoga poluotoka, iduća dalje užinom medju Hvarom i Krkrom k hrvatskomu otoku Visu. Ob ostalih granicah Hrvatske naprama Zahumju progovorit ću kašnje; sada prelazim na zemljišne odnošaje prama Dalmaciji.

Ovdje mogu biti kraći, jer je to pitanje već pobliže razpravljano, a i ja sam ga razjasnio, osobito za XI stoljeće, u razpravi[4]: „Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u X vieku". S toga mogu smatrati za dokazano i utvrdjeno: a) da je Dalmacija, na gradove i otoke pomenute stegnuta, od kada je ostali diel spao pod

[1] Miklošić: Monum. serb. p. 10.
[2] Documenta p. 111.
[3] Cod. dipl. CSD. II, 16.
[4] Rad knj. XXIV, XXV, XXVII, XXVIII, XXX i XXXI.

vlast hrvatsku, odnosno zahumsku i dioklejsku, iz prvine bila pokrajina iztočno-rimske carevine, stojeća pod upravom carskoga namjestnika, koj je nosio naslov stratega ili proconsula; a da je taj namjestnik, pošto bi Dalmacija uviek smatrana dielom Italije, podčinjen bio exarchu stanujućemu u Ravenni, dok nije gornja Italija od Longobarda i Franaka zaposjednuta bila. Nadalje b) da je od te dobe i vlast iztočno-rimske carevine malaksala takodjer u Dalmaciji, osobito od kada Istra i Panonija dodje pod vlast franačku za Karla velikoga. Godine 805 predaše se i dalmatinski gradovi tomu uzkrisitelju zapadne rimske cavevine; ali god. 812 ustupi opet Karlo Dalmaciju i Mletačku iztočno-rimskomu caru. Vlast ipak njezina u Dalmaciji nije više nikada onako kano što prije čvrsta bila. Sada se više radilo o tom, imade li ona prieći na Hrvatsku ili na Mletačku. Iz početka nastojahu obje ove oblasti zadobiti vlast u Dalmaciji iz ruku iztočno-rimskih careva, dakle putem sporazumka i mira, tako da se vrhovna vlast careva nebi u sumnju dovela. U početku kano da su carevi skloniji bili Hrvatskoj. Konstantinov djed, car Vasilij I, pošto mu se hrvatski knez Sedeslav u Carigradu glavom poklonio, dopusti, da, kano što spomenusmo, dalmatinski gradovi i otoci hrvatskomu knezu danak plate, pridržavši za stratega manje podatke kano u znak, da ipak pravno pripadaju carevini. Za carevanja Vasilijeva unuka Konstantina VII i druga mu Romana hrvatski je vladalac Tomislav obnašao u Dalmaciji čast consula, što nam svjedoči, da je car svoju vlast na Dalmaciju prenio na hrvatskoga vladaoca. Ali do skora pronašlo se je u Carigradu za koristnije i zgodnije, da se Dalmacija, koja se nije mogla carevini sačuvati, povjeri Mletčanom, kojih je prijateljstvo, sbog naglo rastuće jim snage na moru, moglo biti carevini u njezinih vanjskih odnošajih veoma nuždno a neprijateljstvo dosta nepriličpo. S druge strane moć Hrvatske, do koje se pod Tomislavom uzdigla bila, počela do skora padati, osobito uslied nutarnjega prevrata, koj je polovicom X vieka poslije smrti Kresimira nastao. Tada je i pomorska sila hrvatska, koja je s Neretvani dosta jada Mletčanom, težećim za gospodstvom na jadranskom moru zadavala, na polovicu i niže spala bila. Naprotiv mletačkoj su obćini upravo tada stajali na čelu mudri i odlučni knezovi, koji, dočim su s obima carevinama dobre odnošaje gojili, nutarnju su silu njezinu dizali. Svih je pako nadkrilio često spomenuti Petar II Orseoli, od god. 976 nasljednik Petra Candiana IV. Ovomu razboritomu i podhvatnomu vladaocu išle su i vanjske

okolnosti za rukom. Na Konstantinovu priestolu sjedjaše car Vasilij II (976—1025), zakleti neprijatelj samostalnosti državne južnih Slovena Mletčanom indi ne bijaše težko izhoditi u Carigradu, da se na nje prenese vlast na Dalmaciju. Ali sada ne mogaše se više izbjeći sukob izmedju Hrvatske i Mletačke, kojih prva imala pitanje dalmatinsko, osobito naprama Mletčanom, smatrati svojim životnim pitanjem. Na sreću za Hrvatsku Petru II Orseolu bijaše suvremenikom na hrvatskom priestolu kralj Držislav, koj ne htjede Mletčanom na laku ruku dozvoliti, da se ugnjezde i učvrste u Dalmaciji. Za kratko izgubiše Mletčani do skora sve pozicije u toj zemlji izuzam jedini Zadar; a da se i odavlje iztisnu, umjeo je kralj zadobiti i pripomoć smjelih Neretvana. Odavle nastali veliki rat god. 998 opet je Mletčanom donio Dalmaciju. Ni s hrvatske strane nije se mirovalo, nije se smjelo mirovati. Držislavov sin kralj Kresimir II nastojaše oteti Mletčanom Dalmaciju. Nova vojna pod Petrovim sinom Otonom učvrsti god. 1018 mletačko gospodstvo u gradovih dalmatinskih i na otocih Rabu, Krku i Osoru. Ali učvrsti ga samo za kratko vrieme, jer šest godina kašnje (1024) lišen bude Oto priestola, nasta nutarnji nemir i razdor u Mletcih, a sve to dade povod, da je iz Dalmacije vlast mletačka istisnuta. U gradovih bi do duše carska vlast uzpostavljena, ali ona je više po imenu nego li u stvari postojati imala. S toga nalazimo, da je god. 1050 mletački duždBominik Contareno opet došao s vojskom pred Zadar, što nam svjedoči, da je tada taj glavni grad bizantinske Dalmacije u hrvatskoj vlasti bio. Mletački ljetopisac tvrdi do duše, da je dužd osvojio Zadar; ali ako i jest, nije mogao dugo ostati u mletačkoj vlasti, jer do skora je hrvatski kralj Petar Kresimir, koji se već početkom god. 1059 piše „rex Chroatorum et Dalmatiarum“, postao gospodarom Dalmacije, i to, kako mislim, u sporazumku i s privoljom iztočnorimskoga cara, kojega je ime, kano vrhovnoga gospodara Dalmacije, još donjekle pridržano bilo na javnih izpravah, i kojega je još donjekle u Zadru zastupao (1067) carski katapan. Ali i tih je ostanaka njekadanjega u Dalmaciji bizantinskoga gospodstva nestalo za kraljevanja Dimitra Svinimira. Dakako, Mletčani se niesu ni sada odrekli svojih žudnja za iztočnom obalom jadranskoga mora, te su svaku nezgodu i nepriliku Hrvatske, kano što je to bilo god. 1075 za normanske provale, umjeli upotriebiti, da ondje svoje gospodstvo uzpostave.

Kada je indi Dalmacija trajnije pridružena bila Hrvatskoj, medje su krvatske države na zapadu tekle neprekinuto od Neretve duž morske obale sve do Istre, obuhvativši okoliše grada Spljeta, Trogira i Zadra, te sve otoke od Hvara i Visa do Krka i Cresa.

Razprostranivši Hrvatska južne granice svoje do Neretve i utjelovivši si tiem jednu od četiriju susjednih primorskih kneževina, na ime Neretvansku ili Paganiju, tiem se ona uz duže granice sticala sa Zahumjem i više približila granicam Trebinja i Dioklije. Je da li je tiem Hrvatska kano veća država na one manje državice kakovu privlačivu moć očitovala?

Na ovo je pitanje glede Zahumja nješto više na pol odgovoreno. Zahumje je i na dalje ostalo samostalnom oblašću pod svojimi vladaoci, nasljednici spomenutoga Mihalja, suvremenika hrvatskomu Tomislavu, i sa svojim vlastitim odieljenim zemljištem. Ono je u bitnosti dielilo sudbinu jednu s Trebinjem i Diokliom uz drugu polovicu X i uza sav XI viek, te je kadšto dolazilo u tjesniji savez sada s jednom sada s drugom a sada s objema od njih, u koliko je ili vladalac njegov postao gospodarom ujedno trebinjskim ili zetskim, ili pako vladalac jedne od obiju oblasti postao ujedno gospodarom zahumskim. Vladaoci tih državica borili su se neprestano za prvenstvo i za svemoć; sada bi se iztaknuo zahumski, sada opet dioklijski ili zetski, koje je ime kašnje preobladalo. Poduzetniji od njih zavladali bi i susjednom Rasom ili Srbijom.[1] Obično se je vodila za prvenstvo borba izmedju Zahumja i Zete, dok ono na ovu u XI vieku sbilja ne priedje. Pokretačem bijaše Stjepan (Dobroslav) Vojslav u četvrtoj desetini XI vieka, a djelo njegovo nastaviše odlični nasljednici njegovi Mihajlo i Bodin, predteče državne misli, koju kašnje Stjepan Nemanja i rod njegov izvede.[2] Zahumje dakle nije tada spadalo u sustav državne tvorbe hrvatske; te se pače i od crkvene s njom zajednice, u koju je X vieka spadalo, odielilo, od kako je u Baru metropolija dioklejska uspostavljena, kojoj su podredjene biskupije kotorska, trebinjska,

---

[1] Evo njekoliko primjera iz listina: Ljutovit pisao se „stratigo Servie et Zachulmie". Hranko „cum omnibus suis iupanis Zacholmie". Naprotiv Mihajlu dan je obćeniti naslov „rex Sclavorum". Deša zvao se „Dioclie, Terbunie et Zachulmie dux". Cod. dipl. C. S. D. I, 105, 109, 161, II, 45.

[2] V. Rad. XXV, 222. slj. XXVII, 116 slj. XXX, 75 slj. XXXI 217 slj. gdje su obširno razsvietljeni odnošaji izmedju Zahumja, Trebinja, Zete i Srbije u XI stoljeću.

srbska, bosanska itd., a odkako se je i dubrovački biskup odciepio od spljetske metropolije, te sam za tim dostojanstvom idući prisvojio si zahumsku biskupiju u Stonu.[1] Zahumje je pače, kako već gore spomenusmo, kada je nestajalo susjedne neretvanske oblasti, stupilo glede njezina zemljišta kano suparnik Hrvatskoj, dočim si prisvojilo otoke Mljet i Krkar; a pošto se iza toga samo obje primorske župe neretvanske, makarska na ime i raztočka, navode kano Hrvatskoj spadajuće, to si je onom prilikom Zahumje imalo prisvojiti župu τὸ Δαλὲν, koja je u nutarnjosti na zahumskoj granici ležala, jer poriečje Trebižata nalazimo kašnje u posjedu te zemlje. Neupuštajući se ovdje u pitanje o vremenu kada su župe zahumske, a tako i trebinjske i podgorske i zetske nastale, koje pisac domaći XII vieka[2] prenosi u X viek i u starinu još davniju: o tom neima sumnje, da su one veoma stare, da se donjekle slažu s opisom kod Konstantina, i kako su one na zemljišnoj osnovi onih priedjela zasnovane, da su veoma stare. Položaj pako zahumskih župa može nam dosta razbistriti, dokle se je Zahumje naprama Hrvatskoj u ono doba prostiralo; koje su dakle i gdje su bile granice zahumsko-hrvatske. Humske župe bijahu: stonska (adj. Stan, Ston-tania), Popovo (Papava), Gacko (Gabsco, Gadsco), Luka (Lucca), Velika, Gorimita (mj. Gor(ica), Imota), Vecenike (?), Dubrava i Debre. Od ovih župa doticale su se Hrvatske ili su njoj bliže bile: stonska, prozvana od grada Stona na Pelješcu, koja je dopirala do ušća Neretve.[3] Za stonskom župom sliedile su na iztoku oko dolnjega Trebižata župa Popovo (sada Popovo polje), a od nje k Neretvi župa Luka, koja se prostirala „s obi strani Neretvi“ kod utoka Bregane i gornjega Trebižata[4], a nad njom župa Dubrava preko Bregave, na koju nas sjeća i planina i priedjel toga imena. Na desnoj strani Neretve prostirale su se

---

[1] Documenta p. 199—202.

[2] Presb. Diocleas: regn. Slavor. ed. Crnčić, c. XXX, p. 38—40. Ocjena starijih izvora za hrv. i srb. poviest (Književnik I, 199 slj.) gdje sam razpravio o tom djelu i poimence o župah, koje ovdje popunjujem.

[3] Potvrdjuje se i listinom zahumskoga kneza Ljutovita, iz koje sliedi, da su „Stagnenses“ spadali na oblast njegovu

[4] Sliedi, što su u toj župi bila sela: „Nerizi, Gnilišća i Loznica“, a i danas imade Loznica ondje izmedju Bregave i Utova blata na iztočnoj strani Neretve; za tiem što se je moglo „iz Luke u Olmiš“ voziti žito na ladji t. j. Neretvom do mora pak onda morem u Olmiš Miklošić: Monum. serb. p. 494. Pučić srp. spom. I, 44.

župe Velika i Gorica, na koje nas sjećaju i danas imena miesta Veljaci kod gornjega Trebižata izmedju Ljubuškoga i Tihaljine i Gorica izmedju Veljaka i Pošušja na granici hercegovačko-dalmatinskoj. Župa Gorica graničila je s hrvatskom župom Imotskom, te je i sada mjesto Gorica ne daleko od Imotskoga prama iztokjugu.[1] Župe Velika i stonska graničile su s hrvatskimi župami makarskom i raztočkom, te je ovdje Neretva bila granicom izmedju obiju zemalja. Dalje su hrvatske župe imotska i hlievanska s Dlmnom prosliedile biti hrvatsko-zahumskimi župami.

Iz svega toga vidi se, da se Hrvatska do konca XI vieka nije uz more prostrla dalje od Neretve, koja je ovdje činila granicu njezinu naprama Zahumju i da je ovo ostalo sa svojimi župami Lukom, Velikom i Goricom na jug-iztoku pograničnom joj zemljom sve do Imotskoga i Duvna. Hrvatskoj je dakle ostajalo neretvansko primorje izmedju Cetine i Neretve, a u kopnu do onkraj raztočkoga jezera, i to tako, da je trebižatska dolina pripadala Zahumju. Ovdje su dakle i tada onako po prilici tekle medje, kako teku i sada izmedju dalmatinskoga makarskoga i ljuboškoga hercegovačkoga kotara. U zahumskom primorju počeo se sve to više izticati Dubrovnik, dočepav se do crkvene neodvisnosti i do trgovinske važnosti. Čim je više u jadranskom primorju padala vlast iztočno-rimske carevine i čim se više grad osjećao od nje ostavljen, tim je više pristajao uz susjedne kneževine, a osobito zahumsku. Odatle i nalazimo u XI stoljeću tragove ugovorom izmedju Dubrovnika i onih knezova, kojimi je na njeki način prostrt put razširenju dubrovačkoga u zahumsko zemljište u primorju.

Desnim indi poriečjem Neretve osim najdolnjijega joj tieka graničilo je Zahumje i nadalje s Hrvatskom. Sada se pita jesu li i dalnje iztočne granice naprama Bosni ostale one kano i prije?

Ni jedne zemlje balkanskoga poluotoka poviest tečajem XI vieka nije tako tamna, jer u izvorih tako oskudna, kano što poviest Bosne. Za sav taj viek imamo samo jedan siguran podatak, i taj se tiče crkvene poviesti. Kada se na ime, kano što je već spomenuto, radilo o razdiobi metropolije spljetske, koja je od davnih vremena obuhvatala cielu rimsku Dalmaciju, te je za gornju Dalmaciju uzpostavljena dioklejska nadbiskupija u Baru: valjalo je

---

[1] Ako se pokvareni text „Gorimita“ dobro izpravlja u „Gori(ca), Imota“: tada su ondje bile u Zahumju dvie župe: Gorica i Imota; tada je uz Goricu bila druga župa jednakoga s hrvatskom imena; ili je dio hrvatske župe imotske u XII vieku pripadao Zahumju.

one zemlje podieliti medju dvie metropolije. Za Diokliju (Zetu), Trebinje, Zahumje i Srbiju nije se po njihovu položaju moglo skoro ni dvojiti, kojoj da se metropoliji privale. A ni glede Bosne nije moglo biti pitanje težko, kada bi se jedini položaj njezin naprama Spljetu i Baru bio imao u obzir uzeti; jer su sve naravne sveze Bosnu više vezale na Spljet i dolnju Dalmaciju (Hrvatsku) u obće, nego li na Bar i gornju Dalmaciju u obće. Pa je ipak Bosna konačnom odlukom rimske stolice god. 1067 podvrgnuta dioklijskoj metropoliji u Baru.[1] Ako uzmemo na um, da su dalmatinsko-hrvatske biskupije sve do Neretve ostale pod nadbiskupom spljetskim, da je dakle ovaj bio duhovnom glavom svekolike hrvatske države; ako na dalje uzmemo na um, da su dioklijskomu nadbiskupu u Baru podčinjene crkve Dioklije, Trebinja, Zahumja, Srbije i Bosne: tada će nam se nametnuti misao, da Bosna nije tada spadala na hrvatsku drzavu, jer se ne može predmnievati, da bi u takovu slučaju podčinjena bila dioklijskoj nadbiskupiji u Baru. Ali odavle ne sliedi ni to, da je Bosna i politički sdružena bila s jednom od onih zemalja, s kojimi je jednoga metropolitu imala. Svaka od onih zemalja bijaše politički autonomna; a kako niesu dosta velike bile, da bude za svaku osnovana posebna nadbiskupija, pa se je tada i težko pristajalo na raztrganje davnih metropolija, sdružene su pod jednu nadbiskupiju u Diokleji, koja je starodavna bila.

Ovu misao glede Bosne drugi će nam podatak prem daleko mladji što potvrditi što popuniti. Polovicom na ime XII stoljeća Bosna bijaše samostalna zemlja s posebnom uredbom državnom i s posebnim vladaocem, bijaše poimence neodvisna od Srbije.[2] Ako dakle ova dva podatka sravnimo, na ime 949—50 god., kada je Bosna po svjedočanstvu Konstantinovu spadala na Srbiju, i god. 1154, kada je Bosna po svjedočanstvu Kinamovu samostalna bila: tada ćemo zaključiti, da se je Bosna izmedju 950—1154 god. do-

---

[1] V. izpravu pape Alexandra II Documenta p. 201. Ovu listinu upotriebi takodjer presb. Diocleas: regn. Slav. c. IX p. 17 ed. Crnčić.

[2] Izrično potvrdjuje suvremeni bizantinski povjestnik Kinam, tajnik cara Manuela I Komnena, pišući o ratu Ivana Komnena god. 1154 proti Srbiji uz ostala i ovo: „Kada je (car) došao k Savi, odatle je krenuo k drugoj rieci imenom Drini, koja izlievajući se gore (u Savu) dieli Bosnu (Βόσθναν) od ostale Srbije *Bosna pako nije podložna srbskomu velikomu županu* (τῷ Σέρβων ἀρχιζουπάνῳ), nego je narod, koj imade i uredbe svoje i priznaje svoga kneza. (Historia p. 104 ed. Bon.).

vila samostalnosti. Ali tada ćemo onaj crkveni položaj Bosne god. 1067 tako tumačiti, da je već onda bila ona od Srbije neodvisna, pà da je u granicah nadbiskupije u Baru zauzimala onakav položaj kakav su zauzimale kneževine Dioklejska (Zeta), Trebinjska, Zahumska i Srbska. Prema tomu izvodi se, da Bosna god. 1067 nije pripadala ni Srbiji ni Hrvatskoj, već da je bila samostalna. Ovakav položaj daje Bosni i naš domaći izvor, pop Dukljanin, kojega se podatci, sve što se više primiču dobi njegovoj, dadu uz opreznost sve to sigurnije upotriebiti. Taj izvor priznaje Bosni posebno zemljište i posebna vladaoca, bana. Bosna mu je zemlja izmedju Drine i Bor-planine, zemlja pako od gornje Drine do Laba jest Rasa; obje, Bosna i Rasa, jesu mu Srbija.[1] Našemu je dakle izvoru ona ista na iztoku granica Bosni koja i grčkomu povjestniku Kinamu, rieka na ime Drina. Soli su indi, koje su polovicom X vieka ležale u Srbiji, tada ležale u Bosni, u koje je dakle obsegu ležalo i dolnje Podrinje. S toga je na iztočnoj strani Bosna svoje granice proširila. Ali na jug-iztoku ostale su joj stare granice, pošto je gornje Podrinje i sada spadalo na Rasu, koje je ona župa drinska još uviek sastavnim dielom bila. Zapadne granice Bosne dopirale su do „gore Borave". U kotaru lievanskom, na iztoku, imade i danas planina Borova glava, koja će biti za cielo istovjetna s „gorom Boravom" ili Borovom (mons Pini). Po tom nije Hlievno ležalo unutar granica Bosne. A tako isto i Duvno, jer se „Dalma" izrično pribraja k bieloj Hrvatskoj, kojoj se imade i Hlievno pribrojiti. Po tom su na ovoj strani hrvatske medje iztočne prama Bosni ostale nepromienjene, te je župa hlievanska s Duvnom bila i sada pogranična naprama Bosni. Ovo isto potvrdjuje naš izvor pripoviedajuć o ratu hrvatsko-bosanskom pod kr. Kresimirom, kojega navodi plienećega „Uskoplje, Luku i Plevu".[2] Skoplje, ili

---

[1] Loc. cit. „Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montes Pini (hrv. prievod: do gore Borave), quam et Bosnam vocavit; alteram vero eodem fl. Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam (hrv. Lipa) et Lab, quam Rassam (hrv. Raška zemlja) vocavit."

[2] C. XXIX. p. 37: „Cresimirus autem, frater eius, cum avunculo pugnantes praedaverunt Uscople et Lucca et Preva. Banus autem Bosnae . . fugit ad regem Ungariae . ." Preva bit će pogrješka mj. Pleva. Imade do duše „Preva-la" selo u županjačkom kotaru u Duvnu, ali ovaj je priedjel spadao na Hrvatsku.

kako se još u XV vieku piše[1], Uskoplje, gornje i dolnje, leži na gornjem Vrbasu. U taj se priedjel dolazi sa zapada, čiem se priedju Borova glava (gora Borova) i druge planine, koje se izmedju poriečja gornjega Vrbasa i hlievansko-duvnanske okoline steru. Ova okolina bijaše hrvatska, a skopljanska, u koju je Kresimir provalio, bosanska. Luka odazivlje se u današnjem priedjelu onkraj Vrbasa, Jajcu na sjevero-iztoku, imenom „Dno-luka"; pa će se i bližnja okolina oko „Jezera" i Jajca razumievati pod „Plevom" našega spomenika. Prema tomu bijaše po ovom spomeniku poriečje gornjega Vrbasa okô Skoplja, Luke i Jajca, bosansko, ali na granici hrvatskoj, te prvo izloženo neprijateljskoj provali sa strane hrvatske. Šta se političkoga položaja Bosne tiče, ona se smatra posebnom državnom osebinom pod svojim vladaocem, koji se banom naziva, te se navodi ili podpunoma samostalnom kano što Hrvatska i Srbija, ili u užoj zajednici s jednom ili drugom ili sa spomenutimi primorskimi kneževinami. Pod Hranimirom Bosna je s Rasom ujedinjena bila.[2] Pod jednim od nasljednika njegovih, imenom Pribislavom, pobuniše se velikaši bosanski[3]; ali Bosna ostade u onoj zajednici, tè ju Časlav imao braniti od Magjara, koji da su čak u drinsku župu provalili bili.[4] Red, koji je u onih zemljah poslije Časlava bio zavladao, uzpostavi Pavlimir, tè s Trebinjem i primorskimi kneževinami sdruži opet Rasu i Bosnu, tako da se rieka Sava navodi granicom izmedju njegove države i Ugarske.[5] Od ove državne zajednice bi Bosna na kratko vrieme odtrgnuta hrvatskim Kresimirom[6], i pridružena Hrvatskoj. Ovo se dogodilo za vladanja u Bugarskoj Simeonova sina Petra (927—68). Kada je malo kašnje Bugarska prestala biti samostalnom (971—76), bile su i susjedne slovjenske zemlje izložene uplivu iztočno-rimske carevine. Župan raški uteče u Podgorje. Uza to se je zajednica primorskih kneževina razpala, te ili je svaka dobila svojega vladaoca ili po dvie njih jednoga. Početkom XI vieka navode se Dobroslav kano knez Zete i Trebinja, Ljudevit, koj se i u listinah spominje, kano knez Zahumja. Rasa i Bosna bijahu samostalne, izza kako su bile na kratko podpale pod iztočno-rimsku carevinu po-

1 Miklošić: Monum. serb. p. 440. „и село Гмићи и Ускопљу.
2 Regn. Slav. ed. cit. c. XV. p. 24.
3 Ibid. c. XIX, p. 25.
4 Ibid. c. XXIII, p. 29.
5 Ibid. c. XXVI, XXVII, p. 31—35.
6 Ibid. c. XXIX, p. 37.

slije dovršena pod Vasilijem II rata bugarskoga (1019). Rasa, Bosna i Zahumje bijahu posebnimi glavari upravljane[1], kojih prvi zove se „iupanus“, drugi „banus“, treći „princeps.“ Polovicom onoga stoljeća bjehu Zeta, Trebinje i Zahumje opet ujedinjene, težnja za ujedinjenjem polazi, kako rekosmo, sa Zete; a nije se na same ove primorske kneževine protezala već i na susjednu Rasu i Bosnu. Ovo ujedinjenje izvede veliki vladalac Bodin, kojemu je i bugarski narod sudbinu svoju povjerio bio.[2] Bodin zavlada takodjer Rasom i Bosnom; ali upravu prve povjeri županu Vukanu, druge banu Stjepanu.[3] Bodin bijaše suvremenik našemu Svinimiru, Stjepan II i Petru II tè je vidio propast hrvatske samostalnosti.

Ovako je domaći pisac u Baru pobilježio sudbu Bosne do početka XII vieka. Sve pojedinosti, koje o Bosni, kano što i o drugih zemljah navodi, neće biti istinite ni tačne. Ali kada Bosnu, s malom iznimkom kratkoga razdobja, stavlja u svezu s onom državnom tvorbom, u koju su spadale Zeta, Trebinje i Zahumje, pak i Rasa, potvrdjuje tiem ono naslućivanje, kojemu pomenuta crkvena organizacija tih zemalja po bulli pape Aleksandra II od god. 1067 daje dosta jasan izraz. Bosna je prestala biti srbskom pokrajinom, kakovom ju predstavlja Konstantin; ona se polagano domagala svoje samostalnosti.

Uza svu pometnju dogodjaja, koja se na svakoj stranici barskoga spisa opazuje, primjećuje u njem bistro oko, kako su i u njem našle njeke velike miene u životu balkanskih država prilično čist izraz. Časlav predstavlja se kano vladalac, koj je one zemlje na okupu držao i zajednicu proti vanjskomu neprijatelju branio. Ova se zajednica poslije njega razpala, tè su pojedine zemlje zauzele samostalni položaj. Ovamo idu osobito Rasa i Bosna. Ovomu nutarnjemu raztvaranju te zajednice dodje u susret prievlada iztočnorimske carevine pod Vasilijem II iza pobjede nad Bugarskom stečene, što i pisac barski oštro iztiče. Ako uzmemo na um, da car Konstantin takodjer predstavlja Časlava kano obnovitelja Srbije, da je njegov spis sastavljen za vladavine toga srbskoga kneza, ali da ne crta njegova reorganizatornoga posla; da nam ni jedan bi-

---

[1] Ibid. c. XXXVIII, 47—8.
[2] V. o njem obširnije u Radu XXXI, 217 stj.
[3] Regn. Slavor. c. XLII, p. 54: „Deinde cepit Bosnam, posuitque ibi Stephanum knesum.“

zantinski, pà ni drugi koji strani spomenik ne ostavi zabilježeno, što se je sa Srbijom poslije Časlava dogodilo; ako na dalje uzmemo na um, da po suvremenih piscih car Vasilij II, pobiedivši Bugarsku, nije naišao na jedinstvenu državu u poriečju Zete, Neretve, Ibra, Drine i Bosne: tada se nećemo oteti misli, da je uspomena na ona davna vremena ostala prilično vjerno sačuvana u Baru još polovicom XII vieka.[1] Prema tomu nećemo se valjda o poviestnoj istini ogriešiti, uzmemo li, da je Bosna od Srbije odpala prema koncu X ili početkom XI vieka. Vjerovatno je, da je istinita i ona tradicija, po kojoj je Bosna izstupivša iz sveze sa Srbijom za vrieme osvojena bila Hrvatskom.

Tiem načinom može se u poviesti Bosne razdobje izmedju polovine X i polovine XII vieka, za koje imademo sigurna svjedočanstva, bar donjekle popuniti. U našem je pitanju to izvjestno, da je Bosna na svojih zapadnih granicah prosliedila biti Hrvatskoj pograničnom zemljom; na dalje, da su te granice ostale u bitnosti nepromienjene, dočim su se iztočne bosanske granice proširile do Drine, koja je rieka i polovicom XII vieka dielila Bosnu od Srbije. Lievno i Duvno ostale su pogranične hrvatske župe, koje je po shvaćanju barskoga pisca od poriečja gornjega Vrbasa kod Skoplja dielila gora Borava od susjedne Bosne, a dalje na sjever-iztok medje su pošle k Plivi i Vrbasu tako, da je gornja Pliva i župa Luka (kod Jajca) bosanska bila. Prem za dalnje sjevero-iztočne granice u Pounju ne imamo svjedočanstva za to doba: to nećemo ipak pogriešiti, uztvrdimo li, da je Pounje i u XI vieku pripadalo Hrvatskoj, kada uzmemo na um, da je taj priedjel njezin bio i sliedećih stoljeća, i to još i tada, kada su Duvno[2], Hlievno[3], i Dlamoč (Glamoč)[4] s okolinami prešle iz hrvatske u vlast bosansku, te se bosanske zapadne granice na štetu hrvatskim iztočnim pomakle k Prologu i Dinari. Za to pako, da bi Pounje tek kašnje odpalo bilo od Bosne i pripalo bilo Hrvatskoj, ne samo ne ima dokaza, nego bi se za protudokaz mogla navesti ona okolnost, da

---

[1] Na to je već Hilferding (Писма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ стр. 235—6) pažnju obratio

[2] Dlьmno bijaše u XIV. v. bosansko. v. Miklošić: Monum. serb. p. 226. 232.

[3] God. 1400 8 pros. bosanski kralj Stjepan Ostoja pokloni vojvodi Hrvoji „Hlivno, hlivansku vrhovinu i župu.“ Ibid p. 248.

[4] Vojvoda Pavao Klešić bio je 1404 vlastelinom „у Дьлмоун и у Думину и у Босни.“ Pučić: srbski spom. I, 50.

*

je bosanska državna vlast nastojala i u Pounju razširiti svoje granice, kano što jih je sbilja prama Duvnu, Hlievnu i Dlamoču razširila. U prvoj polovini XIV stoljeća spadali su dolnje Pounje sve do utoka rieke Une u Savu, pak onda priedjeli na desnoj obali Save sve do utoka Vrbasa na biskupiju zagrebačku, i to na njezine naddjakonije: goričku, gorsku i dubičku. Na prve dvie naddjakonije spadale su župe na lievoj, sada bosanskoj, obali Une izmedju te rieke i potoka Gline, kano što: Kladuša, Kreščić (Podzvizd), Bojna, Stabanča, Čaglić, Čava, Stiena; na dubičku naddjakoniju spadale su župe izmedju Une i dolnjega Vrbasa. Ta naddjakonija obuhvaćaše tri kotara: dubički uz Unu, u kojem bijaše uz ostale župa Strigova (Ztregomba) na potoku toga imena; za tiem kotar sanski (de Zana), u poriečju dolnje Sane, u kojem je bila 21 župa, kano ti Blagaj, Trgovišće (antiquum forum), Vodica, Pluharje (Puharska), Podbrežje (Podbrieg), Oštraluka (Oztra Loka), Čekić (Cecich), Vršušje (Wersusya), Kozara, Japra; napokon kotar vrbaski (de Vrbaz) sa 13 župa, od kojih: Vojska (Vojskovo), Podgradac (sub Foro), Turjak, Ivanjska (s. Joannis bapt.), Polje (s. Elie de campo) i Glas na medji Usore.[1] Po ovih dakle župah može se izviestno označiti i obseg zemljištni današnje Bosne, koj je spadao na zagrebačku biskupiju. Tomu zemljištu tekla je medja od dolnjega Vrbasa s poriečjem Vrbaske te ondje sterućim se Dugim i Lievčanskim poljem prama jug-zapadu izpod župe Ivanjske k rieci Gomjonici, pritoku rieke Sane, pa odanle u srednje poriečje Sane k sanskomu mostu, kod kojega su bile župe Čekić i Podbriežje; napokon odavle k Uni i desnim joj pritokom do Korane ili kupskoga poriečja. Ovo zemljište visilo je ne samo o crkvenoj nego i o državnoj vlasti hrvatskoj, koje su obje stajale u najtjesnijoj svezi. Ono je dugo vremena pripadalo hrvatskim županijam vrbaskoj (de Vrbaz), glažkoj (de Glaas), sanskoj (de Sana), dubičkoj (de Dobicha) i gorskoj (de Gora).[2] Tek postupice

---

[1] V. popis župa naddjakona Ivana goričkoga u Starinah IV, 203 sq. Ja sam naveo samo one župe, kojih su se siela do danas sačuvala, da se izviestno uzmogne ustanoviti, dokle je zagr. biskupija tada u Bosnu dopirala.

[2] Za XII i XIII viek vidi dokaze kod Tkalčića: Monum. histor. episc. zagrab. I, 21. 25. 28. 33. 55. 86. 128. 138. 146. 159 207. 218. Iz poredjaja župa vidi se, da je „Glaaz“ ležala s ove strane Vrbasa; a ja mislim kod današnjega briega „Glas-nice“, župi Ivanjskoj (s. Joannis) na sjevero-iztoku.

uvlačila se je bosanska vlast u ovo prije hrvatsko zemljište. Onaj kraj u poriečju Sane dolazi u spomenicih pod imenom „дольнии краи“, lat. partes inferiores, tè je sačinjavao posebni diel bosanske države, koj je i u naslov bosanskih vladalaca napose unišao, koj je u podpunosti glasio: краль Босиѣ, Приморию, Хльмьсцѣ земли, дольнимь Краемь, западнѣмь странамь, Усорѣ, Соли, и Подриню“.[1] Dolnji indi krajevi bijahu upravo tako zasebno zemljište bosanske države, i od Bosne u užjem smislu tako odieljeno, kano što Hum, Primorje, Usora, Soli i Podrinje. Koncem XIII v. bijaše u tih dolnjih krajevih vlastelin knez Hrvatin, rodjak hrvatskoga bana Pavla Šubića.[2] Hrvatin bijaše djed glasovitomu vojvodi Hrvoju, koj je bio takodjer „ѡть дольнихь краи“, te se pisao i „кнезь долнѣхь краи, ѡдь долнѣхь краевь“.[3] Od miesta bosanskih u dolnjih krajevih spominju se koncem XIV v, Lušci[4], koji neće biti drugi od mjesta sadanjega „Lušci“ na Rieci Sani izpod Sanskoga mosta. Malo više od toga mjesta nalazimo prije pol vieka dvie zagrebačke župe, Podbriežje i Čekić. Već je bosanska vlast stala potiskavati hrvatsku prama Uni. Prva je u tih stranah megdan održala, te u XV vieku bijahu već bosanski ne samo Ključ s okolinom, nego i Sana i župa „Glaž“ s gradom Glaškim, Podgradje itd.[5] Manje je ustupala hrvatska vlast bosanskoj kod gornje i srednje Une. Ovdje su kroz srednji viek postajale hrvatske župe: Poljanska (Polhana, Poljice), Paščenička (Pesachnuk, Peset), Humska, Cazinska itd.[6], koje su konačno odpale od Hrvatske tek poslije padnuća glavne pounske tvrdjave, Bišća.

Ne imajući za dobu prije XII stoljeća dokaza o bosansko-hrvatskih granicah, bilo nam se poslužiti ovom induktivnom meto-

---

[1] V. Daničić: rječnik a. дольнии краи.
[2] Rad XVIII, 22.
[3] Miklošić: Monum. serb. 225, 250. Pučić: srb spom. I, 58.
[4] Miklošič op. cit. p. 222: „у дольнѣх краихь у Лушьцихь“.
[5] Ibid. p. 439. „Glaž“ s gradom toga imena nalazim kod briega „Glasnice“, od kojega nedaleko kod Vrbasa leži danas selo Klasnica, valjda mj. Glasnica. Ovdje u okolini nalaze se i sada njeka sela, koja se spominju u pomenutoj listini kr. Stjepana Tome od god. 1446; kano Lipovac, Vranić (Vrana), Gradina (Gradišće), Popovac, Mačkovac (Mačak), Radočajnik (Radosav), Rujevica (Riljevac). S toga držim, da je župa „Glaž“ ležala na lievoj obali Vrbasa, južno od župe Vrbaske, koja je imala ležati izmedju Vrbasa i Save, njoj na zapad župa dubička, a ovoj na jug župa sanska.
[6] V. R. Lopašić: Bihač Vienac 1879 br. 19.

dom, tražeći dokaze, kojimi bi se mogle one granice za sliedeće viekove ustanoviti. Ova metoda može se u našem slučaju smatrati sigurnom već za to, što nam poviest tvrdi, da je Hrvatska tečajem vremena svoje zemljište naprama Bosni gubila a ne dobivala. Tako se Bosna dočepala Duvna, Hlievna, Glamoča, koji po svojem položaju čine prielaz iz dalmatinskoga primorja u Posavje i Pounje. Tako je ona svoje granice širila i u „dolnje kraje", u poriečje Sane i od gornjega k dolnjemu Vrbasu. Ako je tomu tako, onda su hrvatske granice i prije XII vieka tekle od Hlievna i Glamoča k Sani i Uni, pak od utoka te rieke obuhvaćale obje obale sve do Vrbasa, gdje nam nješto potonji spomenici navode županijè sansku, vrbasku i glašku, kod koje je započimao posebni Bosne kraj, naime „Usora", na koje medji bijaše zagrebačka župa „ecclesia sancti Nicolai (de Glaz) in metis Wzore".

Pošto smo tiem koliko je moguće najtačnije označili iztočne granice hrvatske prama Zahumju i Bosni: prelazimo sada na sjever i sjevero-iztok, u staru Panoniju. Ovdje možemo pitanje podieliti u dvoje: dokle je dopirala Hrvatska na ovu stranu prije X stoljeća t. j. Konstantinove dobe, a dokle poslije, čiem će se razjasniti i ono pitanje, je da li je hrvatsko zemljište ondje raslo ili se umanjivalo.

Za razjašnjenje prvoga diela toga pitanja budi mi dozvoljeno samo ljetimice prikazati sudbu Panonije iza V vieka. U posljednjoj dobi rimskoga gospodstva u zemljah srednjega Podunavlja, Panonija bijaše uz Noricum i Dalmaciju provincia Ilirika, nad kojim je višu vlast vršio poseban „praefectus praetorio Illyrici". Upravno bijaše Panonija, pridržavši svoj davni zemljištni obseg, podieljena u četiri upravne oblasti, provincije, i to gornja Panonija u Panoniju prvu ili gornju u užem smislu (Pannonia prima, superior) i Panoniju savsku, obalnu, kadšto drugu (provincia Pannonia secunda, ripariensis, Savia); dolnja pako Panonija u Panoniju Valeriu (Valeria) i Panoniju drugu, dolnju (Pannonia secunda, superior) u užjem smislu. Od ovih Panonija gornja i Valeria obuhvaćale su prostor izmedju Dunava i Drave, dočim sav ostali diel Panonije s ove strane Drave i Dunava pripadao je Panoniji savskoj i dolnjoj ili drugoj u užem smislu. Ove dvie Panonije zasizale su na jug, gdje su graničile s Dalmacijom, do Drine, a odatle s Mezijom, i preko Save tako, da je na nje ciela Posavina s obiju obala Save do utoka Drine spadala. Glavni gradovi i siela oblastne uprave bijahu za savsku obalnu Panoniju Siscia, a za dolnju,

drugu Panoniju Sirmium; odavle prva dolazi takodjer pod imenom „Pannonia Siscia", druga pod imenom „Sirmiensis". Granica izmedju savske i dolnje Panonije tekla je od Save nješto iztočnije od utoka Vrbasa pak k Dravi skoro ravnom crtom k potoku Karašici.[1] Ime Panonije preživilo je Rimljane, od kojih su i potonji gospodari obaštinili sa zemljom deobu njezinu. Ali rimska provincija Panonija ostala je cjelinom, te je obično kano takova mienjala gospodare. Dozvolom carskoga dvora rimskoga najprije su Panoniju posjeli germanski Vandali (346—406) i gornji dio njezin zapadni Goti (380—409); za tiem osvojiše ju turanski Huni (—454), onda iztočni Goti (454—535) i Langobardi. U kratko doba od dva stoljeća bijaše Panonija trkalištem naroda, koji su ju smatrali samo prolazištem u zapadne zemlje rimske carevine. Tek Obri, koji su iza odlazka Langobarda u Italiju (568) Panoniju posjeli, htjedoše si ondje stvoriti stalnu postojbinu. Panonija je postala jezgrom obarske države, koja se je od rieke Aniže (Enns) i iztočnoga sljemena Alpa širila iztočnim Norikom i Panonijom do Tise u Daciju. Da su Obri i dolnjom Panonijom zavladali i da su ovaj diel smatrali prevažnom tačkom za obranu svojih stečevina proti iztočno-rimskoj carevini, razabire se iz onoga napora, kojim su nastojali Sriem oteti (579—581) i kojim su gledali privezati ga svojemu gospodstvu.[2] Odanle, iz Panonije, napadali su Obri susjedne zemlje iztočno rimske, baiovarske, talijanske i franačke. Za avarskoga gospodstva širili su se Sloveni po Panoniji i po Noriku, tako da su na izmaku VI stoljeća dopirali do granica Baiovarie (592) i Italije (598). Obri bijahu gospodari u zemlji; ali snagu države sačinjavali su brojem pretežniji i u prosvjeti naprednjiji Sloveni. Dielomični ustanci Slovena, imenito onaj pod Samom (623), vojeni neuspjeh pred Carigradom (626), dolazak Bugara na pozorište u Podunavlju, nutarnji razdor u državi, oslabili su u drugoj polovici VII vieka znamenito moć obarsku. Ali kolika je ova moć još sveudilj bila, pokazali su krvavi ratovi vodjeni proti Obrom (790—803) Karlom velikim svom snagom velike mu carevine. Savladani Obri dielomice izseliše se k Bugarom, svojim po krvi jednoplemenikom, dielomice ostaše u svojoj postojbini, gdje se skoro u većini slovenskoga plemena izgubiše. Kano što i drugih turanskih plemena, tako nestade Obara medju Arijci, čim prestaše gospodovati.

[1] O toj dielbi i granicah vidi Mommsena: Corp. inscr. lat. III, 1. p. 416, 482.

[2] Documenta p. 228 ss. 292.

U obsegu njekadašnje rimske Panonije ne ima za vladavine Obara nikakova traga drugoj samostalnoj državi. Jedino pošlo je za rukom panonskim Slovenom izhoditi kod kagana obarskoga, da jim je dao živiti pod posebnim knezom svojim, koji je dà kako vrhovnu vlast kagana priznavao. Takav slovenski knez u Panoniji bijaše onaj Kuber (ἄρχον Κούβερ), koj se je bio proti kaganu podigao, ali nadvladan s množinom puka g. 758 izselio u iztočnorimsku carevinu.[1] Gdje je, u kojem naime dielu Panonije, taj knez vladao, dade se razabrati iz okolnosti, što se je on, nemogavši odoliti kaganu, prešavši Dunav utekao na zemljište iztočno-rimsko; i što se veli, da se je puk u priedjelu kod Dunava, gdje je Sirmium njekada bio glavnim gradom, umnožio bio i tiem, što je onamo kagan zarobljenike iz rečene carevine dovodio. Po tom imao je onaj Kuber biti knezom onim Slovenom, koji su u dolnjoj Panoniji stanovali. Ali da uza sve to ne može biti govora o samostalnih kneževinah u Panoniji za gospodovanja Avara, kaže se po sebi; pà se takova tvrdnja ni jednim suvremenim spomenikom ne može dokazati. I u ratovih franačko-obarskih predstavlja nam se Panonija u cielom obsegu svojem kano jedna cjelina, u kojoj je Obar i kagan njegov jedinim gospodarom bio. A i tada imala je Panonija skoro one granice kano u rimsko doba. I tada bijaše Dunavom odieljena od Dacije[2]; pod Panoniju spadaše ne samo zemlja izmedju Dunava i Drave nego i zemlja izmedju Drave i Save sa Siskom, tè se za to i govori o dvijuh Panonijah.[3] Od Panonije razlikuje se Liburnija i Dalmacija, do kojih su njezine granice dopirale. Prama Noriku dosizale su granice Panonije do onkraj Optuja (Poetovium) i potoka Labnice (Labenza, Lafnitz), tako da je oboje još na Panoniju spadalo.[4] Sav taj prostor, koj se Panoniji pripisuje, valjalo je Obrom oteti. Franačke vojske prodirale su, što sa zapada iz Baiovarie što sa juga iz Italije, najprije u Ilirik (Liburniju) a odavle u Panoniju. Sielo kagana bijaše u ravnini

[1] Miracula s. Demetrii lib. II, c. 5 nr. 195—6. Documenta p. 292—4.

[2] Vita Karoli M. c. 15: „Karolus utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Datiam perdomuit“. Annal. ad a. 824. „Daciam Danubio adiacentem“.

[3] V. Documenta p. 300, 315. 325. „Postquam utramque Pannoniam, et adpositam in altera Danubii ripa Datiam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam perdomuit“.

[4] Dümmler: Ueber die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches. S. 11—12.

medju Dunavom i Tisom, pà i ono bijaše osvojeno. U slavospjevu, što ga je oglajski patrijarha Paulin glavnomu junaku vojvodi Erichu izpjevao, veli se, da je on svladao zemlju, kojom teku Dunav, Tisa, Drava, Sava, Kupa, Mura, Krka; da je nadvladao barbarske puke izmedju Dunava i Drave, da smrt njegovu imade razloga oplakati „Sirmium“ itd.[1] Ovo i drugo svjedoči, da Franki niesu našli na zemljištu Panonije drugoga gospodara osim Obra i to u obih Panonijah. A on je gospodovao ondje sve od god. 568.

Odavle se vidi, da je posvema neosnovana i navedenim okolnostim protivna tvrdnja cara Konstantina porph. o hrvatskoj državi u Panoniji, koja da je imala svojega samostalnoga kneza (ἄρχον αὐτεξούσιος) stajavšega s hrvatskim knezom u Dalmaciji samo u prijateljskom odnošaju[2], ako se ta tvrdnja odnosi na dobu predfranačku t. j. na dobu obarsku. Badava se je za podkrjepu te tvrdnje pozivati na sudjelovanje Vojomira s furlanskim vojvodom Heirichom (Erichom) u vojni god. 796 proti Obrom. Bez svakoga dokaza htjelo se toga Vojomira, o kom se samo primjećuje, da je rodom Slovenin bio, učiniti knezom one Konstantinove hrvatske države u Panoniji, dočim se iz pripoviedanja vidi, da je taj Vojomir bio podanik franački, s toga da je bio iz one slovenske zemlje, koja je godine 796 već pripadala franačkoj državi, pà ako je knezom bio, da je mogao biti knez samo Slovena te zemlje, koja je Furlanskoj bliža bila. Vojomir je za cielo pripadao noričkim Slovenom, koji su gornjom Dravom iduć svu zemlju do pustriške doline (Pustrissa, Pusterthal) uključivo već do konca VI vieka posjeli bili, tè se za obranu svoje nove postojbine boriti imali proti vojvodam susjedne Baiovarie i Furlanske. Na tom zemljištu bješe zasnovane slovenske oblasti: Gorutanska (Carantanum, Koruška) i Krajna (Chreine, Carniola), koje se već u prvoj polovini VIII stoljeća spominju. Ondje su vladali u to doba slovenski knezovi Borut, Hotimir, Waltunch, dok nije zemlja došla u odvisnost baiovarskih vladalaca (772), a malo kašnje, kada je Karlo vel. Baiovariu osvojio (778), pod vlast franačku.[3] Tada je iz slovenskih zemalja, na iztoku Baiovarii, sastavljena jedna upravna oblast, Carantanum (koja je osim Koruške obuhvatala još Krajnu i veći diel Štajerske), kojoj su neposredno predstajali domaći kne-

---

[1] Documenta p. 301.
[2] De adm. imp. c. 30. Documenta p. 271.
[3] V. Dümmler op. cit. 15—16, gdje se izvori navode.

zovi, od kojih se prema koncu IX vieka spominje Ingo, ali pod vrhovnom vlašću furlanskoga vojvode. Jednako je uprava pojedinih župa (comitatus) propuštena većim dielom domaćim županom. Kada se indi kaže: „Heinrichus dux Foroiulensis, missis hominibus suis cum Wonomyro Sclavo in Pannonias“, pokazuje se tiem, da je „Wonomyrus Sclavus“ stajao s furlanskim vojvodom u njekom odnošaju, a taj odnošaj razsvjetljuje onodobna poviest. S toga Vojomir mogao je biti knezom ili županom, ako je bio knez ili župan, samo koruških Slovena; a panonskim knezom mogao je biti tim manje, što je trebalo Panoniju istom od Obra osloboditi. Upravo u onoj vojni, u kojoj je Vojomir sudjelovao, bijaše tek obarski „hring“ (tvrdjava) osvojen.[1]

S toga, ako je car Konstantin pišuć o hrvatskom knezu u Panoniji mislio na dobu predfranačku, pomiešao je vremena; takova mu se je pometnja često podkrala i u drugih tvrdnjah, ali za to se tvrdnji njegovoj ne smie dati priednost pred suvremenim spomenikom. Upravne oblasti na zemljištu Panonije stvorene su i uredjene tek poslije oslobodjenja njezina od obarskoga jarma, tek za franačke vladavine. Ciela na ime Panonija bješe poslije svladanih Obara pridružena velikoj državi Karla velikoga, te bi smatrana njezinim sustavnim dielom. Ali upravno bješe podieljena u dvie upravne oblasti, na ime u gornju i u dolnju Panoniju. Odavle govore suvremeni franački ljetopisi o „Pannonia superior“ i „Pannonia inferior“, te razumievajuć obje „Pannonia utraque“ i u pl. „Pannoniae“.[2] Gornja Panonija obuhvaćala je zemlju izmedju Dunava i Drave, dolnja izmedju Drave i Save s glavnim gradom Siskom. Odatle se vidi, da je Karlo vel., taj uzkrisitelj zapadne rimske carevine i rimskih predaja, kod ustrojstva novo stečene zemlje u prednjem Podunavlju imao pred očima ustrojstveni obrazac rimske države za posljednje dobe njezina u onoj zemlji gospodstva. Karlova Panonija gornja obuhvaćala je rimsku Panoniju

---

[1] Dümmler (ält. Geschichte der Slaven in Dalmatien. S. 34) misli o Vojomiru, kojega on ime čita Zvonimir, „er könnte Grosszupan von Croatien gewesen sein.“ Ljubić (Rad XLIII, 113) se još uviek drži tvrdnje Konstantinove o hrvatskoj državi u Panoniji. Osim navedenih proti toj tvrdnji razloga pada u oči ono naivno shvaćanje Konstantinovo, da su se panonski Hrvati doselili iz Dalmacije, dočim se znade, da je selitba Slovena po balkanskom poluotoku pošla sa Podunavlja na jug i zapad; a ono Konstantinovo shvaćanje stoji u protuslovju s ovom poviestno-izviestnom istinom.

[2] Uz ostale vidi Documenta p. 298, 315, 324—325 etc.

gornju s Valeriom, a tako i Karlova Panonija dolnja obuhvaćala je rimsku Panoniju dolnju sa savskom, obalnom. Da je i Sriem od Franaka osvojen i državi pridružen bio, svjedoči nam uz ostalo takodjer ime Φράγγοχώριον, koje je za onaj priedjel ostalo i kašnje kod Grka[1], za tiem ondje grad Francavilla[2], napokon naš naziv Fruška-gora[3] za onu sriemsku goru. Svaka od obiju Panonija bijaše upravljana svojim posebnim knezom (dux); takovim knezom bijaše u dolnjoj Panoniji Ljudevit, Ratimir, Mutimir i Braslav. Ljudevit se u franačkih ljetopisih piše izriekom „dux Pannoniae inferioris".[4] O Braslavu se izriekom veli, da god. 884 „regnum inter Dravum et Savum flumina tenuit"[5], da je dakle Panonijom dolnjom, Saviom upravljao. U bojevih izmedju Ljudevita i Franaka bijaše ratište gornja Posavina. Franačka vojska imala prelaziti Dravu, da dodje u Ljudevitovu kneževinu[6]; Ljudevit se desio kod Drave, kada ga je koruški knez Balderich napao.[7] Ljudevit je u Sisku boravio, kada je proti njemu dolazila franačka vojska iz Italije[8], jamačno starom rimskom cestom iz Aquileie na Aemonu (Ljubljanu) pa onda uz Savu u dolnju Panoniju. U Braslavljevoj kneževini (regnum) t. j. u dolnjoj Panoniji napominju se rieke Odagra (sada Odra), Kupa i Sava; pa tko se je vodenim putem htjeo poslužiti u svom putovanju kroz dolnju Panoniju u Bugarsku, kano što su god. 892 putovali Arnulfovi poslanici idući k bugarskomu kr. Vladimiru, mogao je po tih riekah na čamcu putovati.[9]

Svi ovi podatci potvrdjuju, da je dolnja Panonija pod Karolingi bila posebna upravna oblast s vlastitim knezom, za tiem, da je dolnja Panonija, u koju se ubraja grad Sisak i kroz koju su tekle Drava, Sava, Kupa i Odra, zapremala po prilici ono zemljište, koje je zapremala za rimske vladavine u posljednje doba rimskoga gospodstva.

---

[1] Nicetas Choniates ed. Bonn, p. 25, 122.

[2] Ansbertus: Historia de expeditione Friderici imp. ed. Dobrowski p. 28.

[3] **Фроугъ** Francus, **фроужьскыи** Francorum. Tako u srpskih spomenicih V. Daničić rječnik a. h. v.

[4] Documenta p. 320.

[5] Ibid. p. 379.

[6] Ibid. p. 324.

[7] Ibid. p. 322.

[8] Ibid. p. 327.

[9] Ibid. p. 380.

Dolnja Panonija bijaše kano upravna oblast posvema odieljena od hrvatske kneževine. I za zemlje, koje je tada Hrvatska zapremala, bi pridržan u Franciji stari naziv. Ove zemlje dolaze pod imenom „Liburnia“ i „Dalmatia“. „Liburnia“ je ona zemlja uz iztočnu obalu jadranskoga mora, u kojoj je grad Trsat ležao[1]; dalje na jug Liburniji sliedila je Dalmacija, pod kojom ljetopisci razumievaju ne samo priedjele hrvatske nego i gradove, koji su, kano što Zadar, priznavali iztočno-rimsku vlast.[2] Hrvatski knez zove se ondje[3] „dux Dalmatiae atque Liburniae“. Jur taj naslov naznačuje nam donjekle, dokle je tada Hrvatska prama sjeveru i sjevero-zapadu dopirala. Liburnija, koja je i davnu Japidiju obuhvaćala, doticala se je dolnje Panonije na sjever-iztoku. Gdje su ovdje mogle biti granice obiju zemalja, dade se iz dva dogodjaja nagoviestati, koja su nam ljetopisci zabilježili. U ratu god. 819 bì Ljudevit, knez dolnje Panonije, koruškim knezom Balderichom od Drave, dakle od sjeverne medje svoje kneževine potisnut. Ljudevit povuče se u Pokupje. Na Kupi naidje na hrvatskoga kneza Bornu. Ovoga ostave „Guduscani“ vrativši se svojoj kući. Borna pomoću svojih tjelesnih stražara (praetoriani) jedva uzmače. Ljudevit provali u Dalmaciju.[4] Kupa se u onom slavospjevu spominje medju riekami panonskimi. I u rimsko doba Pokupje je spadalo na Panoniju Saviu; ali ležalo je na granici panonsko-dalmatinskoj. Kod Topuskoga ležala je stacija „ad Fines“ t. j. na medji panonsko-dalmatinskoj, te je odanle na zapad tekla k rieci Kupi prama izvoru njezinu. Ljudevit krenuvši Kupi išao je na obranu svojih granica, koje je Borna već prevalio bio. Još jedno. „Guduscani“ bijahu podanici hrvatskoga kneza; zemlja njihova ležala je unutar granica hrvatske. U svojem iz Pokupja povratku Borna je svoje nevjerne podanike pokorio. S toga se Borna zove takodjer „dux Guduscanorum“[5]; jer su oni došli na glas sa svojega odpora. A ne može biti dvojbe, da su „Guduscani“ mj. „Gaduscani“ stanovnici Guduscae, Gaduscae t. j. „Gadьske“, Konstantinove župe „Γουτζησκα“, župe na ime tako prozvane od rieke Gadske, Gatske, Gacke. Gacku dieli Gvozd od pritoka Kupe; ovdje dakle imala teći granica izmedju Bornine i Ljudevitove kneževine, izmedju

[1] Ibid. p. 300. „iuxta Tarsaticam Liburniae civitatem“.
[2] Ibid. p. 310, 311, 312, 317, 326.
[3] Ibid. p. 325.
[4] Ibid. p. 322.
[5] Ibid. p. 320. Vita Hludovici ibid. piše „Goduscani“.

dolnje Panonije i Dalmacije. Kako su dalje prama iztoku tekle granice izmedju Hrvatske i dolnje Panonije, neda se po onodobnih spomenicih tačno opredieliti. Oni nam medju tim zabilježiše jedan dogodjaj, iz kojega se daju te granice bar nagovieštati. Pripovieda se na ime[1], da Ljudevit god. 822 čuvši o dolazku franačke vojske u Panoniju t. j. u svoju kneževinu „Siscia civitate relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit"; pripoviedaju na dalje[2], da Ljudevit sliedeće godine (823) „relictis Sorabis, cum Dalmatiam ad Liudemuhslum, avunculum Bornae ducis, pervenisset, et aliquantulum temporis cum eo moratus fuisset, dolo ipsius esset interfectus". Prema tomu Dalmacija bijaše Sisku toliko na domaku, da je Ljudevit pred neprijateljem u nju utekao. Rimska Panonija obuhvaćala je, kako već spomenusmo, uz Pokupje obje Posavine do Drine t. j. ne samo lievu nego i desnu obalu Save. Dolnja poriečja Une, Vrbasa i Bosne s dotičnimi priedjeli spadala su na Panoniju, te je onuda tekla granica panonsko-dalmatinska. Kada franački ljetopisci vele, da je Borna „dux Liburniae atque Dalmatiae", pà opet da narod „Sorabi" zaprema „veliki dio Dalmacije": tada uzimaju i oni Dalmaciju u rimskom znamenovanju, u rimskom obsegu, po kojem se ona sterala od jadranskoga mora do Drine i do Panonije. U tom davnom obsegu uzima Dalmaciju i car Konstantin, kako vidismo; pà i on doznačuje u njoj mjesto ne samo Hrvatom nego i Srbom; a „Sorabi natio" franačkoga ljetopisca jesu po njemačkom izgovoru Konstantinovi „Σέρβλοι", Srbi. Promotrimo opisani bieg nesretnoga Ljudevita. Franačka vojska ulazi u Panoniju iz Italije, dakle putem uz Savu prama Sisku. Ljudevit predvidja, da neće sili odoljeti; ostavi svoj glavni grad Sisak, i uteče: kamo? Iz Siska preko Save u Bosnu najsigurniji je put prema neprijatelju dolazećemu sa ledja. Sjetimo se što rekosmo o Bosni (τὸ χωρίον Βόσωνα) Konstantinovoj, pà ćemo onda lasno razumjeti, što Einhard pripovieda o biegu Ljudevita „ad Sorabos . . Dalmatiae". Ako se na dalje dosjetimo, što rekosmo o iztočnih granicah Hrvatske naprama Bosni, odnosno Srbiji: razumjet ćemo, što se pripovieda, kako je Ljudevit ostavivši zemlju srbsku odišao u Dalmaciju k Ljudemislu, ujaku pokojnoga Borne, mjesto kojega je tada u Hrvatskoj vladao sinovac (unuk?) njegov Ladislav.[3]

---

[1] Ibid. p. 327.
[2] Ibid. p. 328.
[3] Ibid. p. 325.

Odavle dade se izvesti, da su granice hrvatske prama dolnjoj Panoniji početkom IX vieka tekle i dalje onim pravcem, kojim su njekda tekle dalmatinsko-panonske granice; obišavši naime Pokupje dosegle su Pounje u poriečju Sane rieke, pak su ondje dopirale do više označenih granica hrvatsko-bosanskih, do gorja na ime, koje čini razvodje medju Unom i Vrbasom. S one strane toga gorja imade se iskati sielo „Soraba", „quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur". Odatle sliedi, da iztočne granice Hrvatske niesu imale biti god. 822 i 949—951 bitno različite.

Dosle smo dosta tačno našli granice dolnje Panonije sa strane gornje Panonije i Dalmacije iliti Hrvatske. Da vidimo sada, koje su joj bile ostale granice.

Uz Ljudevita, kneza dolnje Panonije, bili su pristali takodjer stanovnici Krajne i jedan diel stanovnika Karantanije. O postojbini prvih veli ljetopisac[1]: „Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant et Foroiuliensibus paene contigui sunt". Uz ove imala je stanovati i ona „pars Carantanorum", koja se je za tiem predala Balderichu, kano i oni „Carniolenses". Ovih su se indi postojbine prostirale od Save pak na zapad „skoro" do Furlanske, do koje su prama zapadu i granice Istre dopirale. Sava je tekla takodjer dolnjom Panonijom, zemljom Ljudevitovom; pak na njoj u gornjem toku sticahu se granice dolnje Panonije, Krajne i Koruške. Sjetimo se, da je u rimsko doba granica izmedju Panonije i Norika na Savi tekla s ove strane Aemone (Ljubljane): tada ćemo one rieči ljetopisca tako shvatiti, da se je Krajna protezala od gornje Save k Furlanskoj t. j. k gornjemu Isontiu (Sontiu, Soči); a da je na drugoj, lievoj obali Save stanovala ona čest „Karantana", koja je takodjer uz Ljudevita pristajala. Ovdje naprama Krajni na lievoj obali Save nalazi se malo kašnje, kano što ćemo vidjeti, župa i krajište „iuxta Souvam", „Souna"; a oko g. 838 upravljao je na Savi „comes Salacho"[2]; to je pako zemljište tada spadalo na „Carantanum". Dotle dakle do „Carantana", imenito do ove župe „iuxta Souvam", pak do „Carniolie circa fluvium Savum" dopirale su granice dolnje Panonije u gornjem Posavju.

U dolnjem Posavju obuhvaćala je dolnja Panonija jamačno „Frankochorion" t. j. davnu Panoniju sriemsku. Na toj iztočnoj strani udarale su se granice Panonije, a tiem i karolinžke države

[1] Ibid. p. 325.
[2] Ibid. p. 337.

s Bugarskom. To nam potvrdjuju suvremeni spomenici u obilju. Bivši knez nitranski Privina, izagnan od moravskoga kneza Mojmira, priedje k Ratbodu, markgrofu gornje Panonije (okô 830—855); od njega uteče ujedno sa sinom svojim Kocelom „in regionem Vulgarum“; a malo kašnje „de Vulgariis Ratimiri adiit regionem“; nù kada je god. 838 Ratbod po nalogu kralja Ljudevita udario na Ratimira, tada „praedictus Privina substitit, et cum suis pertransivit fluvium Sawa, ibique susceptus a Salachone comite pacificatus est cum Ratbodo“.[1] Ovdje nam se dakle predstavljaju zemlje Panonija, u kojoj je vladao Ratimir, za tiem Bugarska i župa Salachova kano pogranične zemlje, u kojih je Privina prelazio iz jedne u drugu. To nam potvrdjuju i razjasnjuju razprave, koje su počam od god. 824 vodjene izmedju franačkoga i bugarskoga dvora o granicah na Dunavu. Spomenuto je na me, da je Karlo vel. svladavši Obre, koji su izvan Panonije vladali još u susjednoj Daciji, kojih je pače „hringus“ bio izmedju Dunava i Tise, razširio granice svoje države u Potisje. Ali ne ima dokaza, da bi on bio ovaj priedjel uredio, jer je valjda veoma opustošen i riedko napučen bio. U onom dielu Dacije, koj je ležao uz Dunav, nalazimo početkom IX stoljeća slovensko pleme Bodrica. Ovdje je Bodrice Dunav dielio od Bugara; a kako je bugarska država od Kruma (o. 802—815) počamši granice svoje potiskivala u Podunavlje, dodje pod Krumovim nasljednikom Mortagom u sukob s Bodrici. S toga Bodrici napadani („iniqua infestatione“) od Bugara poslaše god. 824 poslanike u Njemačku tražeći pomoć proti Bugarom.[2] Odkle se vidi, da su siela Bodrica dopirala s jedne strane do franačke a s druge do bugarske države; od prve dielio jih Dunav kod utoka Tise, koja je rieka tekla Daciom, od druge Dunav niže ušća Save. Bodrici su dakle bili susjedi dolnje Panonije onkraj Frankochoria (Sriema). Ali oni su imali svojimi sieli presizati i na desnu obalu Dunava; jer se tako samo može tumačiti ono drugo ime, koje jim franački ljetopisac daje, veleći da se

---

[1] Ibid.

[2] Einhardi annales (ed. Pertz) ad a. 824: „Legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur, et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt . . illico venire permisit“. Ovi A-bodriti zovu se u popisu sv. emeranskoga rukopisa (Zeus: Die Deutschen. S. 600) takodjer „Oster-ab(o)trezi“ t. j. iztočni Bodrici za razliku od „Nort-ab(o)trezi“ t. j. od sjevernih Bodrica, koji su stanovali medju Labom i iztočnim morem. Šafařik: slov. starož. str. 612.

obično zovu „Praedenecenti". Ovo ime predpostavlja drugo: „Predenec", kojemu se odziva kod potonjih zapadnih pisaca ime grada „Brandic" (Prandic, Predenec), a kod grčkih pisaca „Βρανιτζοβα", naše „Браничєво".[1] Ovaj grad je ležao na desnoj obali Dunava kod utoka Mlave rieke, te se pod tim imenom razumieva u srednjem vieku sva okolina medju Moravom i Dunavom. Braničevcem na jugo-iztoku u poriečju Timoka stanovali su „Timociani", Timočani, koji su se takodjer bili proti Bugarom utekli pod zaštitu franačke države, te su g. 818 poslali bili svoje poslanike k kralju Ljudevitu [2] Kada se sliedeće godine knez dolnje Panonije Ljudevit digao na oružje proti Frankom, odvratio je Timočane od njihova nauma i bješe jih za sebe predobio.[3] Što opet potvrdjuje, da Timočani, kano i Bodrici i Braničevci, niesu daleko od dolnje Panonije stanovali. A upravo taj dogodjaj, što su Timočani i Braničevci tražili kod Franaka pomoć proti Bugarom, izazvao je ove, da su zahtievali, neka se ustanove granice izmedju obiju država, nehteći dopustiti da se Franci, primajući poslanike Timočana i Braničevaca ili Bodrica, koje su smatrali za svoje podanike, miešaju u poslove njihove. O tom se je razprava god. 825 i 826 vukla, s jedne i s druge strane pošiljani su izaslanici[4]; ali ni je došlo do uspjeha. Kada se u Njemačkoj čulo, da je Mortag ili ubijen ili otjeran, marilo se mnogo manje za uredjenje granica. Ali ni Bugari niesu se dali zavoditi; s toga su oni odmah sliedeće godine prodrli na ladjah Dravom u doljnju Panoniju, ovu plienili, tamošnje slovenske, Frankom podvržene, poglavare iztjerali i svoje postavili. Vojvoda Baldrich bijaše nemaran u obrani zemlje svojoj vrhovnoj vlasti podvrženoj; s toga bijaše skinut sa časti. Ali Bugari su i god. 829 doplovili Dravom, te „njeke gradove uz

[1] Brandiz kod Arnolda ed. Leibniz II, 631, 678, 684, Ansbert: histor. de expeditione Friderici imp. ed. Dobrovsky p. 23, 28, 29, 35, 40. Βρανίτζοβα kod Cinnama ed. Paris p. 75 i Nicete Chon. p. 12. Zeuss op. cit. p. 615. Браничєво v. Daničić rječnik h. v.

[2] Documenta p. 322.

[3] Documenta p. 320. „Guduscane", koji se tuj uz Timočane spominju, drži Šafařik (loc. cit.) za „Kučane, Kučevane", žitelje oko gore Kučaj kod Ravanice u Srbiji. Ali Šafařik bi zaveden krivom interpunkcijom (v. Documenta ibid.); pa se rieč „Gunduscanorum" ima spojiti sa „ducis Bornae", i ovdje razumievati „Gadščani".

[4] Einhardi annales ad a. 825, 826. Vita Hludovici ap. Pertz SS. Germ. II, 628—9 Documenta p. 330 ss. Ostali ljetopisci povadili su podatke iz ova dva izvora; s toga ne treba jih navesti.

rieku popalili".[1] U ovih suvremenih viestih istina je, da su Bugari god. 827—9 napadali dolnju Panoniju; a tim se potvrdjuje, da je ona pogranična bila zemljam Bugarskim. Ako je ljetopisac tačno zabilježio voden put, kojim su svoju vojsku Bugari vozili, onda si imamo taj napadaj s jugo-ižtočne strane predstaviti, i to ili iz zemlje Bodrica, odavle Dunavom i Dravom, hoteće tim dublje prodrieti u zemlju, pà možebit osvojiti obje Panonije, koje je Drava dielila, ili Dunavom od ušća Save gore u Dravu. Ali vjerovatno je, da je ljetopisac Savu zamienio Dravom, pà da su Bugari Savom plovili, Sriem plienili, gradove ili mjesta uz Savu palili i ondje na vrieme svoje oblasti namjestili. Sjetimo se, da su se ove provale dogodile samo tri godine iza Ljudevita i da si je ovaj bio predobio Timočane; onda ćemo si uspjeh Bugara u dolnjoj Panoniji, koja se franačkomu gospodstvu otimala, laglje protumačiti. Kako je ondje franačko gospodstvo zazorno bilo, svjedoči nam i to, da je god. 838, dakle samo njekoliko godina poslije, bajovarska vojska udarila na kneza Ratimira; razlog se doduše ne navodi, ali i taj knez je valjda sliedio stope Ljudevita, pà po svoj prilici sporazuman bio s Bugari, koj je valjda sporazumak posredovao rečeni Privina, o kojem se izrično kaže, da je iz Bugarske došao k Ratimiru.

Ove dogodjaje navodimo tuj samo za to, što nam jasno tvrde, da je dolnja Panonija na iztoku kod Dunava graničila s Bugarskom. S one strane Dunava u Daciji sjedili su Bodrici, koji su preko Dunava zasizali u Braničevo; ovdje i uz desnu obalu Dunava prostirala se vlast Bugarske. Razmirice izmedju obiju država do skora su se stišale. Poslije Mortaga sliedio je na bugarskom priestolju Presiam a za njim do skora Boris (ok. 844). Oba su, pustivši na miru Njemačku, njoj se pače g. 832 približivši[2], gledali na drugu stranu granice državu proširiti. Ta strana bijaše Srbija i Hrvatska. „Sve do vremena srb. kneza Vlastimira Bugari su u miru živili sa Srbi, ljubeći se medju sobom kano susjedi i pogranični . . . Ali za vladavine Vlastimira zarati se sa Srbi Presjam,

[1] Documenta p. 333—4. Na jednom mjestu piše se „Bulgarorum exercitus terminos Pannoniae superioris", očevidna pogrješka mj. „inferioris", jer Balderich kano vojvoda forojuliensis i „custos limitis panonici" nije bio predpostavljen gornjoj, koja je spadala pod Bavarskoga vojvodu, nego dolnjoj Panoniji.

[2] Herimanni chronicon ad a. 832 (Pertz VI, 574): „Legati Bulgarorum cum muneribus venerunt (ad Ludovicum imperatorem)."

knez bugarski, hoteći jih podjarmiti. Ali vojujući tri godine ne samo ne obavi ništa, nego i mnogo svoje vojske izgubi.[1]" Sretnije nije prošao ni Presjamov sin Boris, bivši prisiljen na mir, kada mu sin Vladimir dopane u ruke srbske.[2] Jednako je prošao Boris i u ratu proti Hrvatskoj, nemogavši je svladati uglavi mir.[3] Bugarom nije dakle za rukom pošlo razširiti granice države svoje prama zapadu u srbske i hrvatske zemlje. Nu gdje bijaše ratište za Presjama i Borisa, to se iz onih obćenitih i mršavih podataka nikako ne može razabrati; samo sliedi, da bijaše na srbskom i hrvatskom zemljištu, pošto se Bugari kano napadači predstavljaju. Niti se to zemljište glede Srbije dade potanje ustanoviti onom okolnošću, što je Boris kroz Srbiju od kneževića Borene i Stjepana praćen doveden bio u Rasu. Odavle izvedosmo samo to, da je Rasa imala na srbsko-bugarskoj medji ležati; a može se i to izvoditi, da je ratište bilo negdje sjeverno od Rase, u Pomoravju, jer inače nebi ona bila ležala na kraćem i ravnijem putu iz Srbije u Bugarsku. Ako je tako, onda je veoma vjerovatno, da su Bugari provalili u Srbiju iz pomenutih dunavskih priedjela izmedju Braničeva i Belgrada ili iz južno-iztočne strane, iz postojbine Timočana. Još se teže dade opredieliti hrvatsko ratište. Po drugih geografskih oznaka, kojih smo se dielomice dotakli, izmedju Hrvatske i Bugarske ležale su na iztoku zemlje srbske. Srbija posljednjih 20 godina IX vieka dolazi u saobraštaj s jedne strane s Bugarskom s druge s Hrvatskom. Knez Muntimir braću svoju Strojmira i Gojnika izgoni u Bugarsku, sinovac mu Petar, sin Gojnikov, bježi u Hrvatsku.[4] Pribislav, rečenim Petrom s priestolja sbačen, uteče u Hrvatsku[5]; ali proti Petru provali iz Bugarske Klonimir i unidje u grad „τὴν Δοστινίκαν". Bugarski car Simeon navali najprije na Srbiju, njezin knez uteče u Hrvatsku, mnogi Srbi bješe u plien odvedeni u Bugarsku, drugi pobjegoše u Hrvatsku, Srbija ostade opustošena; tada se Simeon zarati s Hrvatskom.[6] S toga za ustanovljenje hrvatskoga ratišta pod Borisom valja uzeti jedno od dvoga: ili je bugarska vojska prešla u Hrvatsku tudjom zemljom, n. p. Srbijom ili kroz dolnju Panoniju,

---

[1] Ovako car Konstantin porph. Documenta p. 340-1.
[2] Ibid. p. 358.
[3] Ibid. p. 360.
[4] Ibid. p. 375—76.
[5] Ibid. p. 386.
[6] Ibid. p. 390—1.

budući da su Bugari tada živili s Franačkom u dobrom sporazumku, ili je Hrvatska polovicom IX vieka proširila svoje iztočne granice do Bugarske, a to bi jedino moglo biti u Bosni.

Granice Bugarske naprama dolnjoj Panoniji, odnosno naprama sriemskom joj dielu, ostale su jednake i sliedećih desetaka, dok je ondje Franačka preko domaćih knezova vladala. Dunav ostao je granicom izmedju obiju država. Ali i desno ušće Save bijaše bugarsko, za što imademo svjedočanstvo u onom dogodjaju, da kada su učenici sv. Metoda poslije smrti njegove (885) prisiljeni bili ostaviti Moravsku, oni, koji su se uputili u Bugarsku, bješe u Belgradu (Βελαγράδον) „najplemenitijem gradu izmedju svih na Dunavu ležećih“, dočekani od bugarskoga gradskoga poglavara Borita-kana, liepo ondje primljeni i odaslani samomu knezu Borisu.[1] Belgrad dakle, koj je iz podrtina staroga Singiduna niknuo, bijaše tada u bugarskoj vlasti. To se isto razabire iz one franačkoga ljetopisa pripoviesti[2], po kojoj su njemački poslanici „Savom riekom na ladji dovedeni u Bugarsku“ (892).

Mislim, da je ovimi navodi dosta utvrdjeno, da je dolnja Panonija i za karolinžko doba imala na iztoku one granice, koje je rimska Panonija njekada ondje imala, a te granice bijahu Dunav od ušća Drave do ušća Save s jednim dielom te rieke u onom toku njezinom, gdje hrli u Dunav. Rimska Panonija graničila je ondje s Moesiom, karolinžka pako Panonija bar od trećega desetka IX vieka s Bugarskom, koja je imala u svojoj vlasti davnu Moesiu i ključ za Panoniju, Beograd. Imajući to pred očima, jasan će nam biti sadržaj pisma, koje je papa Ivan VIII upravio „Montemero duci Sclauinicae.[3]“ Odlomak toga pisma glasi: „Opominjemo te, da sliedeći primjer svojih praroditelja nastojiš, koliko je moguće, vratiti se k panonskoj diecezi; a pošto je ondje već, hvala bogu, postavljen od stolice sv. Petra biskup, uteci se pod njegovu pastirsku brigu.“ Smisao je toga odlomka jasan svakomu, koji znade, da je papa Hadrian II uzkrisio za panonske i moravske Slovene davnu sriemsku biskupiju, ali da je to djelo njegovo naišlo na velik odpor u Njemačkoj, pošto se je ta papina odredba protivila crkvenomu uredjenju Karla vel. i državnim njemačkim interesom.

[1] Vita s. Clementis. ed. Miklošić c. XV-XVI V. moje djelo: Viek i djelovanje sv. Cirila i Metoda str. 371.

[2] Documenta p. 380: „dein per fluente Savi fluminis navigio in Bulgaria perducti“.

[3] Ibid. p. 367.

Premda nas sva sadržina upućuje, koje zemlje slovenske knezom mogao je biti onaj Mutimir: to su se dosta mučili o osobi kneza i zemlji njegovoj. Mislilo se na hrvatskoga kneza Mutimira, od kojega nam se sačuvala listina god. 892.[1] Ali to se mnienje pobija već tiem, što za vladavine Ivana VIII sjedjahu na hrvatskom priestolju poslije Domogoja knezovi Sedeslav i Branimir. Mislilo se i na srbskoga kneza Mutimira[2]; ali kako bi ga papa mogao nagovarati, da se, sliedeći svojih praroditelja primjer, podvrgne panonskoj biskupiji, kada Srbija nije prije spadala pod panonsku diecezu? Šta je dakle naravnije, nego u Mutimiru nazirati kneza dolnje Panonije, nasljednika Ljudevita i Ratimira, koj budući ovisan od franačkoga dvora ustručavao se podpasti pod panonsku diecezu, proti kojoj se tolika vika digla bila u Njemačkoj.[3] Ne ima ni jednoga temeljita razloga proti takovu shvaćanju, a sve za nj govori. Ovdje možemo nadovezati jednu izjavu Trpimirove listine, koja je takodjer dala povoda krivu tumačenju. Taj hrvatski knez veli o obsegu jurisdikcije metropolije spljetske glede na zemljišni prostor ovo: „quae est metropolis usque ripam Danubii et *pene* per totum regnum Chroatorum.[4]" Ovdje se dakle o zemljišnom obsegu spljetske metropolije tvrdi dvoje, prvo: da se jurisdikcija njezina proteže sve do obale Dunava, i drugo, „pene per totum regnum Chroatorum." Ova povelja izdana je 4. ožujka 852 god., u vrieme dakle kada je Panonija odvisna bila od Karolinga i kada je sam hrvatski knez, kano što na čelu svoje listine iztiče, priznavao njihovu vrhovnu vlast. Karlo veliki osvojivši zemlje Baiovarie na iztoku do Dunava i Tise a brinući se oko razširenja kršćanstva uredi i njihove crkvene odnošaje. Pošto su o pokršćenju noričkih Slovena nastojali svećenici solnogradski i oglajski, te se izmedju oglajskoga patrijarha, kojemu je Istra podčinjena bila, i solnogradskoga biskupa, koj je pokršćenje karantanskih Slovena bio u svoje ruke uzeo, razpra porodila bila o jurisdikciji u tih zemljah: odredi Karlo ustanovom od 14. lipnja 810 rieku Dravu za granicu izmedju solnogradske i oglajske crkve, koja odredba bi i po Karlovu sinu i nasljedniku Ljudevitu god. 819 potvrdjena. Solnogradskomu biskupu bješe takodjer podredjena Panonija iz-

[1] Ibid. p. 14.

[2] Dümmler: Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien. S. 57.

[3] Documenta p. 368.

[4] Ibid. p. 4.

medju Rabe, Dunava i Drave, te je on u tom dielu vlast biskupsku sbilja vršio. Dvie godine prije izdanja Trpimirove listine posvetio je solnogradski biskup Liutpram u kneževskom gradu Mosburgu na Sali kod blatna jezera (Balatona) crkvu na čast bogorodice. Nove su crkve podignute u Optuju, Pećuhu, Salapiugu (Salabug, Szalabér) itd. i u drugih mjestih prekodravske Panonije.[1] Ali nigdje ne nalazimo stalne viesti, kojoj biskupiji bi povjerena dolnja Panonija izmedju Save i Drave, kneževina na ime Ljudevitova i Ratimirova. Ne ima traga, da bi solnogradski biskup brigu duševne pastve ondje preuzeo bio. Pomenuta ustanova o granicah na Dravi izmedju solnogradske i oglajske crkve tiče se Karantana, kojega diel počam od desne obale Drave pripao je drugoj, a onaj od lieve obale prvoj crkvi. Moguće je, da su oglajski patrijarhi nastojali svoju vlast protegnuti i u Panoniju dolnju; ali za to ne ima dokaza. Takmac oglajskih patrijarha u Istriji, patrijarha u Gradu Fortunato, bio je obtužen, da je sporazuman bio s knezom Ljudevitom[2]; ali da bi on bio vršio kakovu vlast u dolnjoj Panoniji, tomu ne ima traga. S toga bit će bila dolnja Panonija propuštena metropoliji spljetskoj; ako i ne ima dokaza, da je ona obavljala jurisdikciju ondje polovinom IX stoljeća. Ali dočim je Panonija gornja, odnosno Panonija izmedju Rabe, Dunava i Drave, podredjena bila solnogradskoj crkvi, ne može se pod „obalom Dunava“, koja se u Trpimirovoj listini spominje, razumievati druga nego sriemska. Dovle si je spljetska metropolija prisvajala pravo; a je da li ga ondje i vršila, ne zna se. Odavle će se razjasniti i ona druga oznaka. Dolnja Panonija bijaše u Trpimirovo doba od Hrvatske neodvisna, sačinjavajući posebnu kneževinu pod vrhovnom vlašću franačkom. S toga riečca „paene“ ne ima ondje onoga prvoga značenja t. j. nestoji mjesto „fere“, skoro; nego imade drugo značenje t. j. stoji mj. prorsus, skroz; te se ciela izreka imade tako prevesti: „koja (spljetska crkva) jest metropolija do obale Dunava i skroz po cieloj državi Hrvatskoj“, t. j. jest metropolitska crkva za cielu Hrvatsku i dalje do Dunava. Kada bi „paene“ imalo prvo značenje, onda bi izreka znamenovala, da je obseg Hrvatske veći od obsega metropolije spljetske, što bi u protuslovju bilo s historičkom istinom; a takovo protuslovje ne smije se podmetati listini, osim ako bi se htjelo tvrditi, da nam

[1] Dümmler: Ueber die südöstlichen Marken. S. 20 ff. 42 ff. P. Hunfalvy: Ethnographie von Ungarn. Budapest 1877. S. 112—115.

[2] Documenta p 325.

prvobitan text nije nepokvaren sačuvan u priepisu od god. 1333. Ovakovo tumačenje, jurve slovnički opravdano, opravdava se još više latinštinom, kojom je listina sastavljena.

Osnutkom panonske metropolije (870/1) imao je ovoj pripasti i onaj diel Panonije „do obale Dunava", na koj si je spljetska metropolija svojatala davno pravo. Odavle i ona opomena na kneza Mutimira, premda je imala pred očima više njemačku nego li spljetsku crkvu, iza koje nije za onaj diel Panonije stajala vlast državna.

Kneževina dolnjo-panonska nije nikada prekoračila desne obale Drave. S one strane Drave gornja Panonija bijaše posebna upravna oblast. Ovdje je prema polovini IX vieka nastala nova slovenska kneževina sa središtem kod njekadanjega jezera „Pelso" (lacus Pelissa), kod tamošnjih Slovena „Blato", odavle i „кнѧзь Блатьньскъ", s glavnim gradom „Mosaburgom" (urbs paludarum) na ušću rieke Sale (Salavar). Prvi knez bijaše spomenuti Privina a za njim njegov sin Kocel. Na zapad prostirala se ova kneževina do onkraj Optuja, na iztok do Dunava a na jug do Drave. Poslije smrti Kocela (873—4) odieljena bi od kneževine samo župa Dudlebska s Optujom i pridružena Koruškoj; a ostali diel posjede veliko moravski knez Svatopluk. Sada bjehu Velika Moravska i dolnja Panonija dvie slovenske pogranične zemlje, ali ne samo veličinom nego i smjerom svojim posvema različite. Svatopluk je stvarao neodvisnu državu, te za neodvisnost njezinu vodio proti Njemačkoj upornu borbu; dočim susjed njegov knez Braslav bijaše njezin vjeran vasal. S toga kada se poslije smrti Svatopluka (894) stade razpadati država njegova, a Panonija, povraćena njemačkoj vlasti, bude izvrgnuta provalam Magjara, koji su nova siela u Daciji zauzeli, dade (896) car Arnulf „Moosburg" s Panonijom dolnjo-panonskomu knezu Braslavu na obranu.[1]

Sa zemljišnim obsegom dolnje Panonije bavili smo se podulje i pobliže, i to iz dva razloga: prvo, što je dolnja Panonija skoro uz čitavo IX stoljeće bila na jednoj strani pogranična Hrvatskoj zemlji; pa se za to sjeverne granice Hrvatske za ono doba laglje ustanoviti mogu, ako se dotične granice dolnje Panonije na čistac izvedu; onda drugo, što je to pitanje kod nas dosta zamršeno postalo, pa se iz krivih premisa izvode takodjer krivi zaključci. Jednu takovu krivu premisu iztakosmo, na ime da je još prije IX stoljeća

[1] Documenta p. 381.

postajala u Panoniji med Savom i Dravom posebna samostalna država, tako zvana posavska Hrvatska; dočim je taj priedjel Panonije zaposjednut bio od Avara i pod vlašću njihova chagana, dokle god jim ga Karlo veliki ne iztrgnu iz ruku. Tek onda bješe ondje ustrojena posebna upravna oblast pod domaćimi knezovi, od kojih su nam poznati Ljudevit, Ratimir, Mutimir i Braclav, koji su bili suvremenici hrvatskim knezovom Borni, Ladislavu, Mislavu, Domagoju, Branimiru i Mutimiru. Granice kneževine Ljudevita i nasljednika njegovih podudarale su se u bitnosti s granicami Panonije savske i sriemske za posljednje doba rimskoga gospodstva. One su naime od zapada tekle Dravom, počam od medje Karantana, imenito marke „iuxta Souvam“, do njezina ušća, odavle dalje Dunavom do ušća Save, obuhvaćajući ovdje „Frankochorion“ i dopirući ovdje do Bugarske, kojoj je Belgrad pripadao. Ako su granice na dolnjoj Savi prekoračile tu rieku, niesu tuj zasizale preko desne Posavine. Na srednjoj Savi u području njezina glavnoga pritoka Kupe, Pokupje imalo je činiti granicu naprama Hrvatskoj, koja je s liburnijskom visočinom i sa Pounjem imala graničiti s dolnjom Panonijom.[1]

---

[1] Prof. S. Ljubić htjeo bi tako zvanoj Hrvatskoj posavskoj izhoditi mnogo veći obseg, na ime „iztočni dio sadašnje provincialne Hrvatske, Slavoniju i Sriem medju Dravom, Dunajem i Savom a prieko Save u Ilirskoj svu Bosnu do granice Bugarske i srbske na Drini“, i misli, „da su ove zemlje sastavljale jednu neodvisnu državu, tako zvanu posavsku Hrvatsku“. (Rad XLIII, 117). Ljubić svojata dakle dolnjoj Panoniji i Bosnu, odstupajući tiem od onoga pojma, koj se s Panonijom ovkraj Drave spajao u vrieme rimsko i u doba Karolinžko. Za dokaz navodi „iznevirenje bugarskih Gudušana (mj. Guduščana) i Timočana“, što da dokazuje, „da su ovi graničili na Drini sa Posavskom Hrvatskom“. Ali „Guduščani“ odpadaju, jer su oni bili podanici Borne i stanovali na Gadskoj u Hrvatskoj; Timočani pako u poriečju Timoka. A osim toga izviestno je, da su na ušću Save Bugari susjedi bili sriemskomu dielu Panonije; pa se Bosna, o kojoj je priepor, nije širila od desne obale Drine k ušću Save i Dunava. Navodi se na dalje putovanje njemačkih poslanika Savom u Bugarsku; ali taj navod ne može drugo utvrditi nego da je i desna obala Save pripadala Braslavu i dolnjoj Panoniji, kojoj je ona i u vrieme rimsko pripadala. Ali odavle ne sliedi, da je „sva Bosna“ spadala na dolnjopanonsku kneževinu. Onaj negativan razlog, crpljen „ex silentio“ kod Konstantina, ne vriedi ništa; jer „posavska Hrvatska“ nije ni mogla doći u odnošaj s Carigradom, pošto je do Karla vel. bila diel Avarije, a onda franačke državc. Da Bosna t. j. zemlja u poriečju Bosne nije spadala na kneževinu Ljudevita i Braslava, o tom ne može ni prie-

Tiem odgovorismo na prvi diel pitanja: dokle je Hrvatska dopirala prama Panoniji prije Konstantinove dobe t. j. prije X vieka. Dopiraše na ime prije IX stoljeća do Panonije obarske, a' od tada do Panonije franačke, imenito do kneževine Ljudevita, Ratimira, Mutimira i Braslava. Glede granica Hrvatske prama Panoniji u Konstantinovo doba t. j. oko polovice X vieka izjavismo takodjer svoje mnienje[1], na ime da su po dosta jasnom opisu Magjari osim Dacije, koju su presiecale rieke Temeš, Moriš, Körös i Tisa, dakle osim Potisja, posjeli bili Panoniju izmedju Dunava i Drave, koja je pod Svatoplukom pripadala Velikoj Moravskoj, a od dolnje Panonije, kneževine Braslavove, skrajni iztočni joj dio izmedju Dunava i Save.[2]

---

pora biti. Prije može biti prieporno, je da li je Bosna u IX vieku pripadala dalmatinskoj Hrvatskoj ili Srbiji. Ali da Konstantin dovodi za svoje doba „τὸ χωρίον Βόσωνα“ u svezu sa Srbijom, uvidjeti će napokon svaki, koji c. 32 de adm. imp. u savezu i pomnjivo pročita. Tvrdnja Ljubićeva, da je grad τὸ Κάτερα, koj navodi Konstantin u Bosni, primorski Kotor, jest sasvim neosnovana, jer on taj Kotor u Boci zove „τὸ κάστρον τῶν Δεκατέρων“ i navodi ga medju primorskimi gradovi uz Rausion, Aspalathon, Tetranguris, Diadora (de adm. imp. c. 29). Neosnovana je takodjer, kako već navedosmo, tvrdnja, da je „Vonomyrus Sclavus“ knezom bio posavske Hrvatske, koja bi u tom slučaju god. 796 već ustrojena bila. Ta bludnja potiče odanle, što se tvrdi, da su Hrvati odmah poslije svoga dolazka zasnovali drugu državu u Panoniji; a to bi istom dokazati trebalo. Ljubić ni danas neće da priznaje, da je Konstantinov „Porin“ postao od „Borne“ franačkih ljetopisaca, i da Konstantin, pisac preko jednoga vieka od dogodjaja mladji, osobe mieša. (Documenta p. 328). S toga Porinu ne ima u Posavini mjesta. Isto tako niesu ni Privina ni Kocel bili nasljednici Ljudevita, nego knezovi u prekodravskoj Panoniji. Za prvu tvrdnju ne ima upravo nikakova dokaza, pače protivno. Ljubićev navod iz pisma kralja Ljudevita na cara Basilia (str. 122) baš protivno tiče se primorskih Slovjena, koje je jedino mogao „Niceta quidam patricius, Hadriani loci servatore *cum classibus* destinato“, pomorskom silom napasti; što pogledom na Panoniju ne ima smisla. Navodeći Ljubić (134) Abodrite s kraljem njihovim Gostomislom opet je pomiešao sjeverne Bodrice u Polabju s Bodrici u Podunavlju.

[1] V. str. 13.

[2] Badava se prof. Ljubić (Rad XLIII, 146) trudi dati drugo znamenovanje jasnim riečim Konstantinovim: „ἀλλὰ καὶ ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβεως καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ“ t. j. ali i odanle medju Dunavom i Savom riekom.“ Neposredno prije toga veli Konstantin: „I stanuju Turci (Magjari) preko Dunava rieke u zemlji Moravskoj“; onda razširuje svoju izreku t. j. ne samo „preko Dunava (u zemlji Moravskoj), „nego i odanle medju Savom i Dunavom.“ Svako drugo tumačenje čini nasilje jeziku.

Sada možemo prieći na drugi diel toga pitanja, na ime, koje su bile granice Hrvatske naprama Panoniji poslije Konstantina t. j. poslije polovice X stoljeća?

U tom pogledu sačuvani su nam glede iztočnoga diela dolnje Panonije t. j. glede sriemske Panonije sliedeći vjerodostojni podatci. God. 1019 bijaše gospodarom Sriema (ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν) Sermon, brat Nestonga, o kojem nije inače ništa poznato. Pošto je netom Bugarska poslije dugotrajna rata pobiedjena i iztočnorimskoj carevini pridružena; pošto su se i „susjedni narod hrvatski i njegovi knezovi, dva brata" predali caru Vasiliju II; pošto bi i Sermon zasjedom smaknut: bješe i Sriem utjelovljen carevini, a načelnikom ondje postavljen Diogenes.[1] Odavle se vidi, da je Sriem izmedju god. 950 i 1019 prestao biti magjarskim, jer nitko neće u Sermonu nazirati zastupnika magjarske državne vlasti. Magjari su imali u onom prvom zaletu svojem, kojim su Daciju i Panoniju izmedju Dunava i Drave osvojili, posjesti takodjer bližnji diel Panonije medju Dunavom i Savom, gdje niesu mogli naići na veliki odpor, osobito kako su dne 28. lipnja god. 907 velikom pobjedom, stečenom nad vojskom njemačkom, državu njemačku u obranbeni položaj potisnuli i prisilili, da svoje tvorbe na srednjem Dunavu i na Savi napusti.[2] Ali poslije velikoga poraza na leškom polju (10. kolov. 955) i poslije vojenih neuspjeha na balkanskom poluotoku (962, 970), vojena sila Magjara znamenito je smalaksala; oni su postali pristupniji kršćanskoj civilizaciji, koja je počela koncem X vieka u sve slojeve toga naroda prodirati. U ono doba i u onih okolnostih imali su Magjari svoj privremeni položaj medju Dunavom i Savom izgubiti. Ali da bi gospodstvo Magjara u onom dielu Panonije zamienila bila neodvisna kneževina, ili da bi kneževina Braslavova preživjela bila katastrofu, kojoj je Velika Moravska i vlast franačka dolazkom Magjara podlegla, pa da bi te panonske kneževine Braslavove (regnum Brazlavonis) početkom XI vieka vladarom i Braslavovim nasljednikom bio rečeni Sermo — tomu se mnienju protivi skûp dogodjaja i okolnosti, te se nijednim historijskim dokazom podkriepiti ne može.[3] S toga može

[1] Documenta p. 432.

[2] Dümmler: Ueber die südöstlichen Marken S. 82—85.

[3] Toga je mnienja prof. Ljubić (Rad XLIII, 113), komu Sermo bijaše „ne samo Hrvat nego i samostalan samodržac tako zvanih Posavskih Hrvata u svom prestolnom gradu Sirmiumu, odakle mu i naziv, jer ono ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν značilo bi . . ne župan ili ban da li do-

se samo pitati, koje državne vlasti, bugarske, hrvatske, srbske li zastupnikom u Sriemu bijaše onaj Sermo? Što navodim ovdje i Srbiju, premda se izrično ne spominje, tomu se neće nitko čuditi, koji znade, da Ivan Scylitzes, koj je živio u prvoj polovini XI stoljeća, na što sam već drugdje pažnju obratio[1], upotrebljuje ime Σέρβοι i Χροβάτοι sada za Srbe, sada za Hrvate, te pod imenom Χροβάτοι razumieva i Srbe; koj na dalje znade, da je Scylitzesovo djelo „Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν", u kojem se ta imena tako upotrebljuju, pocrpao mladji mu suvremenik Kedren za svoju „Σύνοψις ἱστοριῶν". Ondje dakle, gdje se kaže, da se je, poslije savladane Bugarske, caru Vasiliju II predala „τὰ ὅμορα ἔθνὴ τῶν Χορβατῶν", sâmo ime neodlučuje. A još manje sliedi iz contexta, da je sriemski vojvoda pripadao tomu, recimo, hrvatskomu narodu. Jer što je ondje pisac htjeo reći, ako se on izvod stavi u savez s čitavim nizom pripoviedanja i misli? Dovršivši pripoviedanje o ratu grčko-bugarskom i podjarmljenju Bugarske, nastavlja u kratko, kako je i ostali susjedni diel balkanskoga poluotoka opet pod vlast carevu došao, da se na ime poslije Bugarske preda „τὰ ὅμορα ἔθνὴ τῶν Χορβατῶν"; ali da

---

minus, gospodar, knez, samodržavni vladalac u Sirmiumu" . . . „Po smrti Braslava opet nam sasvim ponestaju viesti o Posavskoj Hrvatskoj i o njezinih vladarih do Serma" (str. 127). — „Sermonova država t. j. Posavska Hrvatska zauzimala sve zemlje, koje se šire medju Dravom, Dunavom, Drinom i Dalmatinskom Hrvatskom" (str. 148). Ovomu se Sermonu pripisuje penez s nadpisom na zadku: „Σέρμο στρατηλάτ(ης)". Ovaj naslov pokazuje, da se ne ima nazivu κρατῶν dati onolika važnost, jer se njim ne naznačuje samo samostalan vladalac nego i drugi vlastodržac; te neće ovdje drugo znamenovati nego na onom penezu, na ime στρατηγός, ἡγεμών, ἄρχων, kako se kod Byzantinaca zovu načelnici pojedinih pokrajina i visoki dostojanstvenici (Krause: Die Byzantiner des Mittelalters. S. 207). Kod Scylitza, od kojega je Cedrenus onu viest o Sermonu crpio, zove se taj po lat. prievodu „princeps" (ἄρχων). Niti to, što imade penez od Sermona, neodlučuje u našem pitanju ništa, jer imade u slovjenskoj poviesti, a i drugdje primjera, da su i drugi velikaši kovali peneze, tako kod Srba kr. Marko i Andrija, Joan Olivier, Konstantin, župan Branko itd., kod Bošnjaka Hrvoja vojvoda, ne spominjući toga, da se pravo ne zna, koju je svrhu onaj penez (što li?) Sermonov imao. Ova je sumnja opravdanija, što početkom XI vieka nije vlastit penez kovan ni u Hrvatskoj, ni u Bugarskoj, ni u Srbiji. Ali „dato non concesso", da je Sermon bio „samodržavni vladalac Sriema", odavle ne sliedi, da je pod njega spadala svakolika tako zvana posavska Hrvatska. To bi se tek dokazati imalo.

[1] Rad LI, 166—171.

za dokončanje pokorenja još je trebalo Sriem pokoriti, a tomu se nehtjede podati „ὁ τοῦ Σιρμίου κρατῶν . . Σέρμων“, „Sermii princeps Sermon“, kako se u lat. prievodu Scylitza čita. Tiem se pako iztiče sveza Sriema sa susjednimi jurve pokorenimi zemljami. Po geografskom položaju Sriem se je doticao bugarske države i to podunavskoga joj diela. Na desnoj obali Save, kod ušća njezina, ležao je bugarski grad Belgrad, koj je ne samo u Borisovo doba bio bugarski, nego je i kašnje u doba Konstantina cara (949—50) i za velike bugarsko-grčke vojne početkom XI vieka bio bugarski, kano što svjedoči hrisovulja cara Vasilija II od 1020 god., kojom se crkveni odnošaji u podjarmljenoj Bugarskoj uredjuju.[1] Ako je Bugarska dopirala do Dunava i do Save, pa ako Sriem nije više pripadao ni dolnjo-panonskoj kneževini, kojoj poslije Braslava neima traga, ni Magjarom: ni je li najvjerovatnije, da je spadao na Bugarsku? Ovo će nam se prikazati još vjerovatnije, ako se sjetimo, kako su Bugari, dočepavši se desne obale Dunava i u Biogradu čvrste tačke za dolnju Posavinu, nastojali još za franačke vladavine posjesti prekodunavsku Daciju i obližnju Panoniju. Kada bi smjeli kasnijoj predaji magjarskoj dati historičku važnost, Magjari bi bili u postojbini Bodrica, u njekadanjoj Daciji, naišli na bugarsku vlast, koju su imali najprije odanle iztisnuti.[2] Neda nam se ni iz tvrdnje franačkoga ljetopisa[3], da je njemački kralj Arnulf god. 892 zamolio bugarskoga kneza Vladimira, neka Moravljanom, s kojimi se zaratio bio, uzkrati svoje solane — to izvoditi, da su ove solane bile bud u Marmarošu[4], bud u sadanjem Erdelju, pa da je uslied toga tada bila Dacija u vlasti bugarskoj.[5] Ali kada bi tako bilo, bili bi Bugari odanle iztisnuti početkom X vieka; a obratno bili bi oni Magjare iz diela Panonije izmedju Save i Du-

---

[1] Priobći ju Golubinski: Краткій очеркъ исторіи православнихъ церквей болгарской . . . Москва 1871. U bugarskom prievodu s razjašnjenji M. Drinov: Периодическо списаніе на българ. книж. дружество I, 7—8 str. 17—25. Uz episkopa sredičkoga, niškoga, vraničkoga u Podunavlju spominje se takodjer „belgradski episkop u Belgradu, Gradcu, Omci, Glaventinu i Bieloj crkvi.“

[2] Hilferding op. cit. p. 120—7.

[3] Documenta p. 380.

[4] Kako je mislio Šafařik: slov. starož. str. 606.

[5] Od njem. historika Dümmler (Südöstl. Marken. S. 10. Geschichte des ostfränk. Reiches I, 35) i Büdinger (öster. Geschichte I, 178) misle takodjer, da su Bugari zavladali zemljom na lievoj obali Dunava. Tomu se mnienju opire Rössler: Romän. Studien S. 201—4.

nava iztisnuli u drugoj polovini toga stoljeća, valjda pod carem Samuelom (976—1014), koj je iz zapada bugarskih zemalja, iz Macedonije, širio vlast prama iztoku u Podunavlje. Upravo tada rasla je snaga bugarskoga naroda divnim načinom, naprotiv sila Magjara bijaše slomljena, te se je iz vana povukla unutar djelujući o nutarnjem prieporodu naroda. Ni grčki nadpis na penezu (spomenici?) stratelata Sermona nesmije se s uma smetnuti. Grčki jezik, grčke uredbe, grčki običaji, uvukoše se u one zemlje, koje su stajale pod uplivom grčke prosvjete. To se je pokazalo i u Magjarskoj, u koliko je grčka crkva ili država na nju utjecala. Magjarski velikaš Achtum, pokrstivši se u Bdinu (Vidinu) po obredu grčkoiztočne crkve, podignu u svojoj stolici na Morišu manastir za grčke kaludjere.[1] Bugarska pako spadala je u okvir grčke crkve i grčke prosvjete, te je i domaća u nju uciepljena bila.[2] S toga se daje sasma lasno protumačiti, kako je Sermo, ako je bugarski vlastodržac bio, rabio grčki jezik; a teže bi se dalo to shvatiti, da je hrvatskim vlastodržcem bio.[3]

Bio medju tim Sriem do god. 1019 dielom bugarske, za što govore sve okolnosti, ili hrvatske države, te godine postade on

---

[1] Vita s. Gerardi c. 10 ed. Endlicher: Monum. arpadiana p. 214. ss. Büdinger op. cit. p. 393.

[2] To se osim u književnosti, u kojoj se pretežno iz grčkoga prevodilo, opaža navlastito u državnih uredbah, koje su od bizantinskih pozajmljene. V. Jireček: Dějiny národu bulharského. Str. 342.

[3] Razlog, koj Ljubić proti bugarštini Sermona iz Cedrena navodi (Rad XLIII, 110), da Sermo nije mogao biti Bugarinom, jer da Cedren kaže, da je poslije pada Bugarske jedini Ivac „od bugarskih načelnika ili velemoža“ bio, koj nije htjeo pripoznati Vasilijeve vlasti — taj razlog odpada, ako se ona tvrdnja Cedrenova motri u savezu s njegovim pripoviedanjem o bugarsko-grčkom ratu. Po smrti na ime Joana Vladislava (1018) stvorile su se dvie stranke medju Bugari: jedna, kojoj je na čelu stajao patrijar David, htjela se uvjetno Grkom predati, druga htjela nastaviti rat. Ovoj su na čelu stajali Joana Vladislava sin Fružin, i vojvode Nikolica i Ivac. Pomoćju prve stranke pošlo je Vasiliju za rukom pokoriti Macedoniju i osvojiti priestolnicu Ohrid. Stranka ratoborna povukla se u planine srednje Arbanije; ali napokon videći neuspješnost odpora preda se Fružin i Nikolica; jedini Ivac, koj se bio svojom vojskom povukao u nepristupnu goru Vrohot (Proništa), kod Devola, nehtjede se predati, te bude izdajničkim načinom usmrćen (V. Rad XXIV, 144). Ovdje dakle Cedren ima pred očima razvoj dogodjaja u zapadnoj Bugarskoj, gdje se bacala kocka o sudbini njezinoj; pa kada su se ti dogodjaji ondje odlučili proti Bugarskoj, niesu je više mogli spasiti pojedini odaljeni dielovi.

oblašću iztočno-rimske carevine, koja si pridruži sve bugarske zemlje od Podunavlja do Ohrida, a od strane srbskih i hrvatskih zemalja izhodi si priznanje svoje vrhovne vlasti. Zastupnikom bizantinske vlasti bijaše ondje pomenuti Diogenes u svojstvu „arhonta" sriemskoga. Diogenes bijaše sve do god. 1028 „ἄρχων Σιρμίου"; onda ga car Konstantin VIII prenese u Bugarsku, učinivši ga vojvodom Bugarske (δοῦκα τῆς Βουλγαρίας), da kano prokušani vojskovodja brani tu zemlju od Pečenega.[1] Ali Sriem ostade još i dalje u vlasti carevine, dok Ugarska, prebolivši nutarnje rane i utvrdivši za Andrije I s Njemačkom dobre odnošaje (1058), opet ne obrati svoju pažnju na iztočno-južne granice, a to tim više, što su onamo duž Dunava prodirale divlje pečenežke čete. I ne obazirući se na više no sumnjivu viest, da je već za kralja Andrije I Sriem po palatinu Radu zaposjednut i u duhovnom pogledu pećujskoj biskupiji pridieljen bio[2]; i ne obazirući se na dalje na domaće potonje ugarske spomenike, koji tvrde, da su Magjari za osiguranje svojih granica proti pečenežkim provalam carevini god. 1068 pak opet god. 1072 Biograd („civitas Bulgarorum, Alba Bulgarorum") oteli[3] — ne obazirući se, velju, na ove podatke, ne ima sumnje, kano što i bizantinski povjestnici priznaju, da su Magjari, upotriebivši neprilike carevine za vladavine nesposobnoga Mihajla VII (1072—8) zaposjeli Sriem i odanle preko Save provaljivali dolinom moravskom k Nišu.[4] Na toj strani nije mogao prvašnjih granica carevini povratiti ni odlučniji vladar Aleksij Komnen (1081—1118), budući zabavljen opasnim ratom normanskim na zapadnih granicah carevine, nepouzdanim susjedom Bodinom, a do skoro i križarskimi vojnami, koje su carevu pažnju obratili na posvema druge strane. S toga nalazimo, da je i koncem XI vieka Sava kod Biograda i Dunav u dalnjem tieku bio granicom izmedju Ugarske i Bugarske, odnosno iztočno-rimske carevine. U suvremenih na ime opisih[5] prolaza križarske vojske g. 1096 Ugarskom uz dozvolu ugarskoga kralja Kolomana iztiču se na granicah dva grada „Malevilla" i „Belegraua, Belegrada". O drugom se veli, da je „civitas Bulgarorum", i da bijaše tada ondje „dux Nichita, princeps Bulgarorum et praeses

---

[1] Documenta p. 436.
[2] Ibid. p. 455.
[3] Thurocz: Chron. Hungar. II, 50. V. Chron. Poson. ad. a. 1068. Ed. Endlicher.
[4] Documenta p. 453—4.
[5] Ibid. p. 465—9.

civitatis Belegrave". O Maleville položaju izriekom se tvrdi, da je bila ondje, „ubi terminantur fines regni Ungarorum". Ovdje bijaše „comes regionis illius nomine Guz, unus de primatibus regis Ungariae, comes et princeps Malevillae". Uz ova oba pogranična grada, Malevillu i Belgrad, tekla je jedna te ista rieka, Dunav. Nad gradom Malevillom dizala se na velikoj strmini tvrdjava (castellum), u kojoj bijaše ugarska posada, niz nju tekao je Dunav. Kada je došlo izmedju te posade i križara do krvava sukoba, bijahu mnogi u Dunav strmoglavljeni; mnoga je trupla „Dunav na svojih valovih donio u Belgrad". Od Belgrada bijaše Malevilla samo jednu rimsku (talijansku) milju daleko. Ne daleko od Maleville tekla je takodjer rieka Sava; jer kada je križarska vojska lotrinžkoga vojvode Gotfrida „prolazeća kroz Ugarku došla k Dravi (Drowa) rieci" i ovu preplovila, te idući dalje došla „k mjestu, koje se Francavilla zove", napokon prispjela u Malevillu, utaborila se je „na obali Save" („in littore Sowa"). Ovdje su križari čuli, da će jim grčka vojska zabraniti prielaz i dalji put „per regnum Bulgariae". Zaključeno bi, da najprije dio vojske priedje rieku (Savu) pod oružjem, koj bi imao carevu vojsku odbiti, pa onda puk, jer su na rieci samo tri ladje za prielaz nadjene bile. Prešavši vojvoda i vojska njegova, prenoćiše „in villa Belgrave". Ovaj opis bjelodano svjedoči, da je Dunav i Sava činila tada granicu izmedju Ugarske i Bugarske i da Belgrad bijaše bugarski a Malevilla ugarski pogranični grad. Kako se položaj grada „Maleville" crta, ne može biti sumnje, da je on ležao na mjestu staroga Tauruna, potonjega Zeugmina (Zegme, Zemun, Zemlin), o kojem se priča, da je za kakovih 30 godina kašnje sagradjen od kamena, koj je iz razvalina Biograda onamo prenesen bio.[1] Načelnikom grada Malevile i županom zemlje izmedju Dunava i Save bijaše pomenuti ugarski velikaš imenom Guz. U tom predielu osim Maleville spominje se još grad Francavilla, koj je ležao na putu od Drave u Malevillu k ušću Save.

Iz ovih razlaganja o sriemskoj Panoniji razabire se dosta jasno, da je ona po savladanih Obrih uza sav IX viek bila dio franačke kneževine medju Savom i Dravom, kojoj je dolazkom Magjara u one krajeve kraj učinjen; da su ju na dalje polovicom X vieka t. j. u vrieme cara Konstantina zaposjednutu držali Magjari; da je početkom XI stoljeća pripadala po svoj prilici Bugarskoj (ili

[1] Cinnamus op. cit. I, 4 p. 9.

Hrvatskoj), da je od god. 1019 prešla u posjed iztočno-rimske carevine, a od ove napokon poslije 1073 god. Ugarskoj, koja je još koncem XI stoljeća ostala u njezinu uživanju.

Za sriemsku Panoniju imademo njekoliko razgovietnih svjedočanstva iz IX, X i XI vieka, i to različitih razdobja, odkle se može njezin državopravni odnošaj njekom izvjestnosti ustanoviti. Manje se imade podataka za ostali veći dio zemlje, poimence za obalnu, sisačku Panoniju. Medju tiem imade i za taj diel Panonije toliko bar neizravnih dokaza, iz kojih se izviestno izvoditi može, da je on koncem XI vieka pripadao hrvatskoj državi, kojoj je, bar obseg sisačke biskupije, već u trećem desetku toga vieka pripadao. Što se god o vjerodostojnosti domaćega izvora[1] mislilo, koj nam sudbu zemlje izmedju Save i Drave med god. 1030—64 crta, istini se približuje glavna misao njegove tvrdnje, da je ta zemlja, o kojoj se priepor vodio med Hrvatskom i Ugarskom, hrvatska bila i ostala. To se isto razabire za četvrti desetak XI vieka iz one suvremene viesti[2], po kojoj se je koruški vojvoda Adalbero god. 1035 u svojem odporu proti njemačkoj kraljevskoj vlasti oslanjao takodjer na podporu Hrvata, što pokazuje, da je Hrvatska bila nedaleko od Koruške, a to je mogla biti samo u priedjelu medju Savom i Dravom. Sliedeće godine (1036) navalio je Adalbero na Vilima, grofa marke „Soune", vjerna kralju, a inače podčinjena vojvodi koruškomu; čim se takodjer pokazuje, gdje su mogle biti koruško-hrvatske granice. Na dalje, da je posavska Panonija tada zbilja spadala pod Hrvatsku, i nespominjući vojna izmedju hrv. kralja Svinimira i koruškoga vojvode Luitolfa (oko 1079—83), o kojih istinitosti mogao bi tko posumnjati[3], pokazuje razvoj dogodjaja u Hrvatskoj poslije smrti Svinimira.[4] Tuj se svagdje rieka Drava predstavlja kano granica izmedju Hrvatske i Ugarske. Ladislav priedje Dravu, da ondje u ime svoje sestre a Svinimirove udove poremećeni red uzpostavi; zaposjede zemlju od Drave do Gvozda, osnova u Zagrebu biskupiju. Koloman, nauman nastaviti započeto ali nedovršeno djelo Ladislava, povede vojsku i zaustavi se na granici kod Drave. Odavle šalje svoje punomoćnike, da rade s hrvatskimi velemožami, koji su se s četami sakupili na obranu

[1] Documenta p. 471—473.
[2] Ibid. p. 438.
[3] Ibid. p. 474—5.
[4] Ibid. p. 476—83.

granica domovine, o trajnom miru i prijateljstvu. U dotičnom ugovoru Drava se priznaje za granicu izmedju obiju kraljevina.

Gdje su bile iztočne granice Hrvatske u toj zemlji medju Dravom i Savom, težko je potanko ustanoviti. Svakako valja po gore navedenom izključiti Sriem; nu dokle je taj dopirao prama zapadu, i to je težko odsjeći. Ali dvie su okolnosti, koje ovdje zaslužuju našu pažnju. O spomenutom prolazu križarske vojske pod Gottfriedom kaže se, da je ona „per regnum Ungariae pertransiens ad Drowa fluvium" prispjela, pa odavle prebrodivši rieku, krenula na Francavillu u Malevilu do ušća Save. Koloman je s taoci po strani pratio križare. Ne veli se, da bi vojska igdje prelazila bila granice Ugarske; zemlja do Drave, pa i dalje od Drave do Malevile smatra se ugarskom.[1] Kada je vojska iskala od Kolomana slobodan prolaz, čekaše kod Hollenburga na Dunavu uspjeh dogovaranja s Kolomanom, koje je Gotfried s njim vodio na obali jezera (Neusiedler, Fertö) kod Šopruna (Cyperon). Prešavši vojska preko granica, utabori se u više odjela medju jezerom, Leitom (Litavom), Dunavom i bakonjskom šumom. Odanle je pošla u najboljem redu jamačno starom rimskom cestom preko Arabona (Rabe) rieke u provinciu Valeriju, pak ovom do Drave kod njezina ušća naprama gradu Mursi (Osiek). Ovdje je vojska prešla rieku i nastavila svoj put rimskom cestom uz Dunav na Teutiburgum (Dalje), Cucci (Ilok), Bononiu (Bonostor) u Malevilu. Ako je tomu tako, onda je ušće Drave i pomenuti priedjel medju Dunavom i Savom tada Ugarskoj pripadao. Ovaj se dakle priedjel imade svakako odsjeći od Hrvatske posavske. Drugi neizravni dokaz naći ćemo po mojem mnienju u sredovječnom području zagrebačke biskupije u pravcu iztočnom. U Ugarskoj izmedju Dunava i Drave postojale su do vremena kralja Ladislava I tri biskupije: gjurska, vesprimska i pećujska. Ove biskupije niesu presizale ovkraj Drave, do koje se tada prostirala vlast hrvatskoga biskupa u Kninu.[2] Zagrebačkomu biskupu bijaše jamačno odmah po osnutku

[1] Documenta p. 469.

[2] Da se je pećujska biskupija iza osnutka njezina po sv. Stjepanu prostirala do Save, pozivaju se magjarski pisci na izpravu toga kralja od god. 1009 (Fejér: cod. dipl. I, 192), u kojoj se četvrta granica označuje riečmi: „quartum (terminum) ut dicitur Kwarok sicut incipiens a Danobyo super Zavum fluvium terminatur." Granice se na ime opisuju sa sjevera: prva počima od sela „Zemogny", o kojem misle, da se je tako zvao sadašnji Földwar (Zemonj, Země = magj. Föld) na

biskupije podredjen onaj diel kninske biskupije, koj je Ladislav zaposjeo bio; a to bijaše zemlja medju Dravom i Gvozdom, dakle njekadanja Pannonia Savia. Ovomu dielu pridruženi su uzastopce drugi priedjeli, kada je Hrvatska stupila s Ugarskom u savez i kada se je crkvena i državna organizacija zemlje slobodnije razvijati mogla. Od kotara zagrebačke biskupije najdublje su u prvoj polovini XIV vieka zasizali na istok medju Savom i Dravom: districtus de Zincze et de Guescha, obuhvaćajući sadanje kotare gradiškanski, kapelski, požežki i pakrački što podpuno što dielomice, za tiem arcidjakonat de Vaška u sadanjih kotarih virovitičkom i našičkom.[1] Ovi kotari spominju se i prošlih stoljeća, tako se Vaška zemlja i naddjakonija spominje već koncem XII vieka[2]; pa neima sumnje, da su oni kotari pripadali zagr. biskupiji mnogo prije početka XIV stoljeća. Jednako ne ima sumnje, da

---

Dunavu, gdje bi opatovina sv. Jelene; ondje dakle bijaše Dunav kod Zemonja granicom; odavle tekla je druga granica na „Ozoru" (danas mjesto Ozora na Sió rieci); onda na jug i jugo-zapad treća granica potoci „Kopus" i „Almas". „Kwarok" tumače tako, da se pod njim može razumievati potočić, koj izvirući kod Kuvešdina u Fruškoj gori, teče na jug u Savu; pa misle, da je granica tekla od Dunava kod Suseka na pomenuti potočić (Kwarok) do Save, pa Savom k Dunavu, a ovim do Zemonja. — Ali pitanje je, je da li je listina od g. 1009 istinita, pošto je došla do nas u priepisu XV vieka; drugo je, da li je tumačenje njezino, koliko se južnih granica tiče, osnovano. Do god. 1019 bijaše, kako vidismo, „Sermo" gospodar Sriema, pa bio on zastupnik vlasti bugarske ili hrvatske, magjarske nije bio nikako; s toga kralj ugarski Stjepan nije mogao svojoj biskupiji pećujskoj podvrći tudje zemljište. Već to probudjuje temeljitu sumnju o istinitosti izprave; a postavimo, da je ona istinita: tko jamči, da je nepromienjena do nas došla? Nije li baš posljednje mjesto pokvareno? ni je li ondje mjesto „Zavum" „Dravum" stajalo, u kojem slučaju glasilo bi: „quartum ut dicitur Kwarok, sicut incipiens a Danobyo super *Dravum* fluvium terminatur." Tada bi granica „Kwarok" (Kövarok?) imala se tražiti izpod Almasa potoka prama Dravi. Navedeno tumačenje je svakako samovoljno i bez smisla, jer kada bi ostala „Sava" za najjužniju granicu, imao bi se „Kwarok" tražiti ne kod Fruške gore, ne u Sriemu, nego preko Drave naprama i u pravcu potoka Almasa. Kako se vidi, Stjepanova listina ne može služiti neprieporním izvorom za južne granice pećujskoj biskupiji. U ostalom o granicah pećujske biskupije dobro je pisao i Fejéra oprovrgao pokojni biskup Ožegović: Uniuš e Croatis responsa. Zagrabiae 1847. p. 80 ss.

[1] Starine IV, 205—8, 222

[2] Tkalčić: Monum. histor. episcop. zagrab. I, 6. 15, 65. 102. 103. 104. 142. 152. 177. 182. 189. 207. 231. 232. 238.

obzirom na tiesne odnošaje medju crkvom i državom u srednjem vieku oni kotari zagr. biskupije ležahu u području hrvatske države. Kojim su pako županijam oni tada pripadali, ne može se u nedostatku suvremenih spomenika znati; kano što je i to ne izviestno, je da li su županije virovitička i požežka, kojima se trag u XIII stoljeću nalazi, već tada postojale.

Od iztočnih izvjestnije su zapadne granice posavske Hrvatske: izvjestnije su i za to, što se granice susjedne Koruške i Kranjske naprama Hrvatskoj po sačuvanih spomenicih tačnije ustanoviti mogu. Ovdje nas dakako zanimaju samo one granice tih pokrajina Njemačke, s kojimi su se doticale Hrvatske, dakle glede Koruške priedjela medju Dravom i Savom, a glede Kranjske iztočni diel njezin. U jugo-iztočnom priedjelu Koruške medju Dravom i Savom, a imenito na Savi, spominje se još za Karolinga „marcha iuxta Sowam". U darovnici kr. Arnulfa od g. 895 dne 29. rujna navode se u toj marki dva mjesta: „Richenburuch" i „Gurcheuelt"[1], t. j. današnji Reichenburch i Gurkfeld na Savi, od kojih prvi danas spada na Štajersku, drugi na Kranjsku. Tada bijaše taj priedjel koruško krajište (marcha) naprama Braslavovoj kneževini izmedju srednje i dolnje Save i Drave, u Panoniji. Koncem X i tečajem XI vieka spominju se medju Dravom i Savom „pagus et comitatus Souna, Souina" i velik dio „comitatus Zitilinesfeld". Župa (pagus, Gau) i grofija „Souna, Souina" ležala je po darovnicah[2] cara Otona, Heinricha i Konrada izdanih grofu Vilimu god. 980, 1016, 1025 i 1028 u poriečju Savine (Souna, Sann) i pritoka njezinih Koprivnice, Hodinje (Köttingbach) i Ogvanje (Wogleinabach) do Save i Sutle prama iztoku i iztok-jugu, pa donjekle i preko Save do njezina desnoga pritoka Nirine (Neiring). Ovom je dakle grofijom tekla Savina sa pritoci Sava i Sutla, te su u njoj od ostalih ležala mjesta Richenburch (Reichenburg) na lievoj obali Save, Trachendorf (Drachenberg) i Roas (Rohitsch) kod Sutle (Zoutla). Od krajišta, grofije, župe savinske prama sjeveru k Dravi u poriečju Dravina pritoka „Treune" (Drann), pa i onkraj Drave skoro do Mure prostirao se spomenuti „pagus Zitilinesfeld", takodjer „marchia trans silvam, marchia Pitoviensis", u kojoj je ležao i njekadanji panonski

---

[1] Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. Graz 1875. I, 15.

[2] Ibid. p. 35, 44, 52, 54. „inter fluenta Souunae (Sava) et Sounae (Savina, Sana), Zoutlae (Sutla) et Mirinae (Neiring) in pago et comitatu Sounae . ."

grad „Pettoue“ (Petovium, Optuj) s cielim priležećim mu poljem. Ovo krajište spadajuće u poriečje Drave dopiralo je na iztok do gorja, iz kojega teku desni pritoci potoka „Treune“.[1] A granice izmedju obiju krajišta, župa, grofija, savinske na ime i zagorske (trans silvam), tekle su razvodjem Save i Drave. Iztočne indi granice obiju grofija koruških, savinske i zagorske, tekle su izmedju Save i Drave k sjeveru od Save njezinim pritokom Sutlom, dalje pako gorjem, iz kojega zapadne strane izviru pritoci potoka Dravine, koja se s desne strane u Dravu izlieva.[2] Sve ostalo zemljište od desne obale Save uz nju do pritoka joj Krke (Gurk) na jug do jadranskoga mora spadalo je u ono doba na druge dvie njemačke pokrajine, na ime na Krajnu (Chreina, Carniola marcha, pagus) i na Istru, koje su podredjene bile od god. 976 koruškomu vojvodi uz svoje vlastite krajiške grofove i autonomnu nutarnju upravu. Krajna obsizala je tada uz poriečje gornje Save, gdje se je sticala sa savinskom koruškom grofijom, i poriečje Ljubljanke u cielom toku njezinom pod imeni Pivke i Unca, obsizala je dakle današnje gorensko; dočim današnje dolensko, u koliko nije uz srednju Savu kod pritoka joj Nirine spadalo na rečenu grofiju savinsku, i današnje notransko Kranjske bijaše pridruženo za vrieme krajištu Istri. U to doba bijahu krajišni grofovi Krajne (Chreina, Carniola) Waltilo (989—1004), Udalrich, Eberhard (1040), Istre pako s onim dielom Kranjske Udalrich (1062—70). Malo za tiem podieli car Hinko IV dne 11. lipnja 1077 god. svojemu vjernomu pristaši oglajskomu patrijarhu Sigehardu i Krajnu i „marchiu“, pod kojim imenom dolazi dolensko i notransko; pa tako dodje pod jednu upravnu vlast sve ono zemljište od Save, u koliko nije tuj koruško bilo, do Istre, ali se u spomenicih još uviek razlikuje kano „Carniola et marchia“ (= windische Mark). Istra bude tada kano grofija po rečenom caru podieljena Heinrichu, bratu Luitolda, iz roda Eppensteinera, za kojimi su u Istri sliedili tečajem XI vieka grof Papo (1093) i brat mu Oudalrich (1101). Od Save dakle kod ušća Krke pak prema izvoru Kupe do morskoga zalieva na iztočnoj strani istarskoga poluotoka pružale su

[1] Ibid. p. 13, 33, 36, 38, 67, 73.

[2] O tih krajištih, kano i o drugih grofijah, koje su se na zemljištu današnje Štajerske prostirale, razpravlja temeljito Felicetti: Steiermark im Zeitraume vom VIII—XI Jahrh. (Beiträge zur Kunde steierm. Geschichtsquellen. Jahrg. X. Graz 1873. S. 98—115).

*

se jugo-iztočne granice Njemačke krajišti njezinimi Krajnom, (slovenskom) Markom i Istrom uza sav XI viek.[1]

Na iztoku koruškim grofijam zagorskoj i savinskoj, za tiem Krajni i (slovenskoj) Marki i Istri prostiraše se u XI stoljeću hrvatska država, kojoj su tiem počam od Drave pa do morskoga zalieva na iztočnoj strani istarskoga poluotoka granice zapadne prilično tačno označene. Ove granice, kao što iz dosadanjega razlaganja sliedi, tekle su izmedju Drave i Save najprije gorom danas Mecelj zvanom onda riekom Sutlom, izmedju Save pakо i poluotoka istarskoga od ušća Sutlina i blizke Krke prama izvoru Kupe do kvarnerskoga zalieva. Na ove granice prislanjale su se zapadne granice Hrvatske; ali kako je ova bila ondje crkveno i državno ustrojena, ne imamo, žali bože, podataka za X i XI stoljeće. Znajući ipak, kako su glavne uredbe političkoga i crkvenoga ustrojstva postojane bile, neće se pogriešiti, ako se iz neposredno potonjih viekova zaključi na predjašnje vrieme. U XII—XIII stoljeću spominju se u Hrvatskoj medju Dravom i Kupom županije varaždinska, krapinska, moravčanska, zagrebačka, gorska i podgorska, za tiem iza njih prama iztoku kalnička, križevačka, čazmanska i garićka.[2] Kako se iz toga broja županija na dosta malenom prostoru vidi, bile su one plemenske, što jim starodavnost potvrdjuje. Ako je varaždinska n. p. i gorska županija, kao što imena njihovih župana Belca, Mutimira i Gutimira svjedoče, već u XII stoljeću postojala, što prieči a da se neuztvrdi, da su one, a tako i druge, koje se tek u spomenicih XIII vieka spominju, već u XI vieku postojale? Ako tako, onda su županije hrvatske varaždinska, krapinska (u XIV vieku zagorska), zagrebačka, gorska i podgorska bile pogranične naprama njemačkim krajištem (markgrofijam) zagorskoj, savinskoj i slovenskoj marki. Ovomu političkomu ustrojstvu prilično je odgovarala i crkveno, od kako je prema koncu XI vieka u Zagrebu ustrojena biskupija, premda nije nevjerovatno, da su i prije ondje uredjene bile arcidjakonije i kotari, koje je ona samo preuzela. Uza spomenute granice prostirahu

---

[1] O zemljišnih promjenah u tih krajištih v. Dimitz: Geschichte Krains, Laibach 1874. Bd. I, S. 149—158. Krones: Umrisse des Geschichtslebens der deutsch-österr. Ländergruppe von X—XVI Jahrh. Insbruck 1863. S. 10. 41, 64, 66, 68, 114, 131. Handbuch der Geschichte Oesterreichs I, 337—340.

[2] V. Tkalčić: Monum. histor. episc. zagrab. I, 252, gdje se pod „comitatus croat.“ navode.

se arcidjakonati varaždinski, vrbovečki, zagorski, zagrebački i gorski. Od župa navesti ću samo pogranične, da se vidi, dokle su zapadne granice biskupije dopirale. U varaždinskom arcidjakonatu navode se župe[1]: Vinica, Petrianec (s. Petri in Bruchina), Križovljan (s. crucis), Voča; u zagorskom[2]: Trakošćan, Kostel, Krapinske Toplice, Krapina, Pregrada itd.; u vrbovečkom[3]: Desinić (s. Georgii de Zothla), Klenovec (s. Viti) pod Vrbovcem (Tabor?), Sela (ecclesia s. Katharine in metis) na Sutli itd.; u zagrebačkom[4]: Zaprešić (s. Petri de Crapina), Brdovec (s. Viti de Crapina), Samobor, Okić itd.; u goričkom[5] i to u podgorskom i medjuriečkom kotaru: Jastrebarsko, Volavje, Krašići, Pribići, Prilipje, Trg, Ozalj itd.; u kotaru metličkom (in provincia Methlike): Vivodina, Žumberak (Sihembergh, Sichelburg), Metlika, Črnomelj, Semić, Vinica. Ovi arhidjakonati dopiru daleko preko XIV stoljeća: zagrebačkomu nalazimo traga u XII, vrbovečkomu u XIII stoljeću[6]; a tako će biti i s drugimi. Ova razdjelba zagreb. biskupije dopirat će u bitnosti do postanka njezina, pače biti će joj traga i u dobi, kada su ovi priedjeli spadali pod kninsku biskupiju. Tako crkvena kako i politička razdjelba osnovana je na zemljišnih odnošajih; priedjeli, koji po naravi čine jednu geografsku cjelinu, sastavljaju omanje političke i crkvene kotare. A tako iz pomenutih hrvatskih županija kao i iz arhidjakonata vidimo, da niesu oni zasizali preko granica, koje prama iztoku izmedju Drave, Save i Kupe nadjosmo za susjedne pokrajine njemačke Korušku i Kranjsku. Uz granice koruških grofija zagorske i savinske prostirahu se hrvatske županije varaždinska i krapinska (zagorska) i diel zagrebačke, tako i arcidjakonati varaždinski, zagorski, vrbovečki i diel zagrebačkoga; uz Krajnu i (slovensko) krajište (marchia) prostiraše se diel županije zagrebačke, i županija gorska s kotarom podgorskim. Ni jedna od županija i ni jedan od arcidjakonata medju Dravom i Savom nije prelazio rečene gore (Mecelj) i rieke Sutle. Ovdje su dakle granice Hrvatske bile u XIV vieku i prije one, koje su i sada prema

[1] Starine IV, 227—8.
[2] Ibid. p. 205.
[3] Ibid. p. 229.
[4] Ibid. p. 209—10.
[5] Ibid. p. 218—19. Arcidjakonat gorički dielio se u tri kotara: u gorički, medjuriečki i podgorski, te metlički. Tkalčić: monum. hist. episc. zagrab. II, 48.
[6] Tkalčić: mon. hist. episc. zagrab. I, 6. 140.

Štajerskoj, jer se iz spomenika odnosećih se na dvie spomenute koruške grofije vidi, da su one već u X i XI vieku na iztok dotle dopirale. A tako je isto bilo s granicami medju Savom i izvorom Kupe. Ovdje čini iznimku samo kotar metlički, koj je još XIV vieka spadao na biskupiju zagrebačku, brojeći osim Vivodine i Žumberka, koje i danas na nju spadaju, još 4 župe. Je da li je taj kotar od njekada spadao ne samo na biskupiju nego i na zemlju hrvatsku? Ovdje u srednjem Pokupju bijahu, kako se čini, granice izmedju Kranjske i Hrvatske dugo prieporne. Metlika s okolinom kao da je iz početka pripadala priedjelu na desnoj obali Kupe, pa se misli, da su ju grofovi bavarski iz plemena Andechs-Meran, koji su god. 1173 Kranjsku i Istru dobili u leno, odtrgli od Hrvatske i Kranjskoj utjelovili.[1] Kod Metlike nastaniše se takodjer vitezi božjaci iz Ljubljane, kamo da su se već god. 1167 doselili.[2] Tako su stali arcidjakoni ljubljanski, kao namjestnici oglajskih patrijara, upravljati Metlikom, gdje se god. 1228 spominje župnik „Heinricus“.[3] S druge strane nalazi se zabilježeno[4], da je kralj Bela (IV) osnovao u Semiću, u okolini Metlike, župu na čast sv. kralja Stjepana; a to jamačno prigodom, kada je on nasliedio u Kranjskoj baštinu Friderika ratobornoga, ostavljenu mu od supruge udove Agnete, predav ju sa svoje strane svomu hrvatskomu banu Tomi Bogudu (1263).[5] Znade se i to, da se je upravo radi metličkoga kotara, na ime radi desetina, vodila duga parnica medju črnomaljskimi križari i zagrebačkom biskupijom.[6] Ele, bio metlički kotar još prije XII stoljeća hrvatski ili kranjski, granice se izmedju Hrvatske i Kranjske tiem znamenito ne pomiču; one ostaju ondje u srednjem Pokupju; rieka Kupa u velike je dielila već tada obje susjedne zemlje. Od izvora Kupe tekle su granice gorjem u pravcu zapadno južnom do pokrajine Istre. Ovdje se je za gospodstvo stala boriti republika mletačka nastojeći se dočepati bar primorja. Kada se mletački dužda Petar II Orseoli god. 997 s brodaricom uputio u Dalmaciju, primi u Poreču i Poli počast od biskupa, svećenstva i pučanstva.[7] Ali tiem ne bijaše prekinuta

[1] Dimitz: Geschichte Krains. I, 159.
[2] Ibid. p 165.
[3] Ibid. p. 164.
[4] Starine IV, 219.
[5] Dimitz op. cit. p. 169.
[6] Krčelić: Historia eccl. zagrab. p. 26 ss.
[7] Documenta p. 425.

odvisnost Istre od Njemačke, od koje bijaše, kako već spomenusmo, pridieljena vojvodini Koruškoj kao što i susjedna Krajna i Furlanska (marca veronensis), a upravljana od svojih krajiških grofova. Skrajne granice hrvatske naprama Istri mogu nam označene biti dvima hrvatskima biskupijama: osorskom i krčkom. Osorski biskupi XI vieka: Gaudentius, Lovro, Petar, Basilij navode se medju hrvatskimi biskupi i podčinjeni su spljetskoj metropoliji.[1] Osor broji se medju „dalmatinske otoke". Kada je biskup Gaudentius ostavio Osor i uputio se u Italiju, veli se, da je otišao „de Sclavoniae regno".[2] Osoru suprotna obala spadaše pod biskupije u Pićnu (Petena) i Poli, koje su patrijaršiji oglajskoj podredjene bile, prem se je i za nje patrijarha u Gradu otimao. Područje biskupije osorske bijaše stegnuto na sam otok s otočići na zapadnoj strani, tako da već dva obližnja otočića Sansikovo i Nembo, koji leže Osoru na jugo-zapadu i jugu, niesu spadali na osorsku nego na rabsku biskupiju.[3] Susjedne hrvatske biskupije krčka i rabska imale su osim otoka pod sobom još i na kopnu suprotni diel Hrvatske. Na rabsku biskupiju spadaše: župa podgorska, koja se je u velebitskom podgorju prostirala duž mora od Stinice (kod Jablanca) do potoka Koprive (kod Obrovca u Dalmaciji); spadahu na dalje iza podgorske ležeće župe bužka, boćaćska i lička, u obsegu bivše otočke i ličke pukovine.[4] Ostala zemlja k sjevero-zapadu od rabske biskupije na kopnu, počam od župe podgorske duž mora do Istre, pa i u zaledju, pripadaše krčkoj biskupiji, dakle okolina senjska i Vinodol u primorju te gatska i modruška župa.[5] Biskupije ninska, rabska i krčka zapremale su po tom svu zapadnu hrvatsku visočinu do Pokupja i do Istre; dočim se kninska do osnutka zagrebačke biskupije širila onim biskupijam na iztok i

---

[1] Ibid. p. 439—443, 59, 76, 446, 66, 106, 210.

[2] Ibid. p. 443.

[3] Ibid. p. 89.

[4] Ibid. p. 87—9. U bužkoj se župi navode kašnje mjesta: Kosinj, Novigrad, Ostrovica, Perušić, u boćaćskoj: Psivići, Botuci, Banj-dvor, Srakovina itd.

[5] Ibid. p. 199. Kada je sliedećega stoljeća (1154) uzpostavljena u Senju starodavna biskupija, koje za vladavine hrvatske narodne dinastije nije bilo, bješe njoj pridružene župe senjska, gatska i pol ličke; a novo osnovanoj krbavskoj biskupiji župa podgorska, vinodolska, bužka i modruška, tako da su biskupije rabska i krčka izgubile kotare na kopnu. Crnčić: najstarija poviest krčkoj itd. str. 88, 91 slj.

sjever do Drave čak u bivšu savsku Panoniju.[1] Ali iz obsega ovih hrvatskih biskupija, na ime kninske, ninske, rabske, krčke i osorske, koje su zapremale svu sjevernu i zapadnu Hrvatsku, razabire se dosta jasno, da se zapadne granice Hrvatske prostirahu samo do Istre i do iztočne obale jadranskoga mora s obližnjimi otoci.

Još se imadem obazrieti na dvie izprave, koje stoje u njekom savezu s našim pitanjem. Prva je pripis registru samostana sv. Petra u Selu, koj će biti iz XII vieka. U tom se pripisu[2] govori o hrvatskih plemenih, iz kojih su bili banovi i župani hrvatski; banove da je iz šest plemena biralo 12 plemena, a banovi opet birali kralja, kada je kralj bez odvjetka umro. Po tom pripisu bijaše u Hrvatskoj („in regno Croatorum") sedam banova: na ime ban Hrvatske, Bosne, Slavonije, Požege, Podrame, Albanije (biele Hrvatske) i Sriema. Prema tomu bio bi obseg hrvatske države prostraniji od dojakošnjega nacrta našega, koj sastavismo po suvremenih spomenicih, izvodeći ga odanle što izravnim što neizravnim putem; imenito bila bi na hrvatsku državu još spadala Bosna s Podramom i Sriem. Ali onaj pripis, ako izuzmemo tvrdnju o plemenih, ne predstavlja u obće vjerno javne državne odnošaje u Hrvatskoj do konca XI vieka. Jer onoj tvrdnji, da su banovi birali kralja, u slučaju kada je vladalac bez odvjetka umro, protivi se izbor Dimitra Svinimira i Stjepana II. Prvi bijaše izvan nasljedstvenoga reda uzvišen na priestol „synodali et concordi totius cleri et populi electione"[3]; drugi, pokle se jednom odrekao bijaše priestola, bude nanj uzvišen „omnibus Chroacie et Dalmacie nobilibus collaudantibus".[4] O tom dakle ne ima govora, da bi jedini bani kod izbora vladaoca u spomenutom slučaju utjecali. Na dalje i ne upuštajuć se u iztraživanje druge tvrdnje, da je banska čast na njeka plemena privezana bila, nepouzdanost pripisa proizlazi takodjer odanle, što spominje medju hrvatskimi kralji „Svetopelega", kojemu medju njimi neima traga. Ovo ime nalazi se kod popa Dukljanina[5], gdje se piše „Svetopelek". Ovomu se

[1] Kada je zagr. biskupija zasnovana, a sliedećega vieka još krbavska i senjska, kninskoj ostadoše samo župe kninska, vrhrečka i psetska. Cod. dipl. CSD. II, 131.

[2] Documenta p. 486.

[3] Ibid. p. 103.

[4] Ibid. p. 148.

[5] Ed. Crnčić p. 11 ss.

kralju daje ondje veliko znamenovanje; pod njim bijaše sva država crkveno i politički preustrojena, te se uz ostale velike reforme navodi i ova: „unaquaque in provincia (Svetopelek) banum ordinavit, id est ducem“.[1] Sravnimo sada ova dva podatka: sastavljač pripisa nastoji popuniti red banova „a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus regis Croatorum“, pop pako Dukljanin pripovieda, da je Svetopъlьk postavio za svaku pokrajinu po jednoga bana; viest o kralju Svetoplku očevidno je sastavljač pripisa crpio iz barskoga spisa; što je dakle konsekventnije no pomisliti, da je sastavljač pripisa nastojao popuniti onu prazninu, koja mu se činila u barskom spisu u tom, što ondje ne ima imenice naznačenih tih „provincija“, za koje je Svetoplk odredio bio banove? Imena tih provincija kraljevine hrvatske naveo je onako, kako su mu za dobe njegove poznata bila, s toga i dolaze medju njimi takova, za koja se ne može dokazati, da pripadaju već XI vieku ili starijoj dobi. Banu „Sclavoniae“, razumievajući ovdje zemlju, koja je njekada pod imenom savske Panonije dolazila, ne ima traga do vremena hrvatskih vladalaca iz kuće arpadovačke. I pod ovimi uz XII stoljeća nosio je ban samo naslov „Dalmacie et Chroacie[2]“, kano što su tada i kraljevi ugarski samo taj naslov svomu dodavali. Ime „Sclavonia“ dolazi još uviek u onoj obćenitosti, o kojoj smo govorili, značeći sada Dalmaciju i Hrvatsku[3], sada osobito u inostranaca i srbske zemlje. Tek pod konac XII stoljeća javlja se „ducatus Sclavonie“[4], obuhvaćajući i ovdje Dalmaciju i Hrvatsku. U ovom smislu dolazi „Sclavonia“, kada se to ime počelo sliedećega vieka rabiti za banovinu Dalmacije i Hrvatske.[5] Sastavljač dakle onoga pripisa prenio je banovinu Slavonije iz svoje dobe u dobu izmedju Svinimira i tobožnjega Svetoplka. Poviest ne zna bana „Podrame“.[6] Naslov pokrajine u području rieke Rame, koja odieljena Vran-planinom od Duvna teče u Neretvu,

[1] Ibid. p. 18.
[2] Cod. dipl. CSD. II, 126.
[3] Ibid. p. 90, 113, 114, 117, 126, 135.
[4] Ibid. p. 185.
[5] Tkalčić: Monum. episc. zagr. II, 94: „Nos Stephanus banus tocius Sclavonie“, god. 1252.
[6] Ovamo se ne može pritegnuti naslov cetinskoga kneza Ivaniša: „ban, knez cetinski, kliski i ramski i omiski“ u povelji od god. 1416 (Miklošić: monum. serb. p. 279), jer se ovdje ne razumieva okolina rieke Rame u Bosni, i negovoreći što je povelja sačuvana tek u priepisu XVI v. i to latinicom.

umetnuo je, koliko se znade[1], u svoj naslov prvi od ugarsko-hrvatskih kraljeva Bela II. Odatle je mogao sastavljač pripisa sastaviti banovinu podramsku, bolje poramsku prema Po-drinju, podrinski. Jednako nije poznata banovina požežka i sriemska, nego županija požežka i županija sriemska, koje dolaze u spomenicih XIII stoljeća.[2] Banovina bosanska mogla je po predjašnjem razlaganju našem doći u kakovu takovu kombinaciju, u koju ju postavlja sastavljač pripisa, tek u drugoj polovici XII vieka, kada je ban Bosne priznavao vrhovnu vlast kralja ugarsko-hrvatskoga.[3] Neumjestno se napokon u Hrvatsku postavljaju dvie banovine: banovina Hrvatske u užjem smislu i banovina biele Hrvatske (Albaniae), prem su inače ova dva naziva istovietna.

Iz ovih se primjetaba vidi, da pomenuti pripis k registru samostana sv Petra ne može nam služiti za izvor u pitanju o zemljišnom obsegu države hrvatske prije XII vieka.[4]

Kao što sastavljač toga pripisa tako i vriedan inače povjestnik spljetski arcidjakon Toma, kada pribraja Hum državi Hrvatskoj prije XII stoljeća[5], prenosi mladje u staro doba. Vidismo, da je Hum bio posebnom državicom od početka pak i tečajem XI stoljeća. U XII takodjer stoljeću spominju se humski banovi Deša (1151), Slavogost (1154), Borić (1156—59), Miroslav (1181, 1190) brat srbskoga velikoga župana Stjepana Nemanje.[6] Tek vojvoda hrvatski Andrija, sin kralja Bele III, uze si „post habitam tam Chulme quam Rame laudabilem victoriam“ (1197/8) u naslov ta

---

1 Cod. dipl. CSD. II, 31.

2 Fejér: Cod. dipl. Hung. IV, 2. p. 318, 501 etc.

3 Cod. dipl. CSD. II, 216: „in terra regis Ungarie, videlicet Bossina.“ Tada bijaše banom Kulin, koj je inače vršio suverenska prava u Bosni.

4 Tiem izpravljam svoje tvrdnje u Radu XXVII, 99, 101. Ovaj izpravak jest resultatom pobližih izpitivanja. Što u P. Kresimira listini god. 1069 (Documenta p. 72) biva govor o banih, ne smije nas smetati; jer ondje može ta rieč značiti višega dostojanstvenika u obće, kao što se razabire iz ovoga poredjaja rieči: „cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capelanis etiam nostre regalis aule.“ Ovo drugo značenje sačuvalo se je i u kasnija vremena (v. Daničić: rječnik hrv. ili srp. jezika ad. v. ban). Osim toga drugo je pitanje: je da li je prije XII v. bivalo u Hrvatskoj više banova, a drugo jeda li jih bilo upravo sedam i u onih zemljah, koje navedeni pripis naznačuje; ob ovom se pako drugom ovdje poglavito radi.

5 Histor. salonit. c. XIII.

6 Cod. dipl. CSD. II, 45, 51, 56, 121, 137, 157—9.

kodjer ime zemlje „Chulme“, tè se prozvà „Dalmacie et Chroacie, Chulmeque dux[1]“, što je dà kako kratke trajnosti bilo. Za dobe Tome arcidjakona imaše Hum već svojega vojvodu imenom Petra[2]: dvie tri godine prije nego se spljetski povjestnik rodi, steče pomenuti vojvoda Andrija pobjedu u Humu.

Druga izprava, na koju mi se je u tom pitanju obazrieti, jest izprava kralja Petra Kresimira, izdana god. 1069 u Ninu, kojom poklanja zadarskomu samostanu sv. Krševana otok Maon.[3] Povod toj darovini navodi sam vladalac u tom, što mu se obdarivanje svetih miesta najprikladnijim sredstvom čini za sretno vladanje i za spas duše; a osim toga „quia deus omnipotens — tako nastavlja on u uvodu — terra marique nostrum prolongauit regnum“. Odavle sliedi neprieporno, da su se granice hrvatske kraljevine pod Petrom Kresimirom prije god. 1069 razširile; ali dokle i kamo? to se iz same listine izvesti nemože. Uz one obćenite izraze može se domišljaju i mašti otvoriti široko polje. Ali tko je tečaj ove razprave pomnjivo pratio, taj će se lasno domisliti pravomu smislu onih rieči. Prije svega znamo, da je Petar Kresimir utvrdio gospodstvo i vlast Hrvatske u njekadanjoj Dalmaciji bizantinskoj, za koju su se Mlečani od konca X vieka borili. Malo prije nego li je Petar Kresimir zasio djedovinski priestol, bio je duždž Dominik Kontaren (1050) zaposjednuo Zadar[4]. Za kraljevanja P. Kresimira ne ima nigdje u Dalmaciji traga Mlečanom; protivno, on stupa u Zadru, Trogiru, Spljetu, na otocih kano jedini vladalac; more dalmatinsko zove „nostrum dalmaticum mare“. Na dalje, neodvisnost Neretvanske od Hrvatske može se historički pratiti do XI stoljeća. Tada nastaje stanka. Pod P. Kresimirom javlja se nova župa „morska“ i župan joj Rusin[5], predšastnik Jakova, koj se piše takodjer „dux Marianorum“, a znamo da je Maronia isto što i Neretva t. j. primorje medju Neretvom i Cetinom. Odavle se može najprikladnije izvoditi, da je bivša Neretvanska kneževina prvih godina vladavine Kresimirove Hrvatskoj utjelovljena. Napokon ne treba metnuti s uma ni toga, da je po kasnijoj do duše tradiciji[6]

---

[1] Ibid. p. 191—3. 196. 198. U Kukuljevićevu izdanju p. 192 stoji „tam Chulme quam Rasse“ krivo mj. „Rame“.
[2] Histor. salonit. c. XXIX „Petrus . . dominus Chulmiae“.
[3] Documenta p. 72—4.
[4] Ibid. p. 444.
[5] Ibid. p. 98, 135.
[6] Ibid. p. 473.

onomu kolebanju Posavine izmedju Hrvatske i Ugarske, kojemu su glavni uzrok bili neuredjeni odnošaji, pod P. Kresimirom konac učinjen, tè onaj diel zemlje stalno pridružen Hrvatskoj, bilo sudjelovanjem bilo bez sudjelovanja Kresimirova bana Svinimira. Ako je tomu tako, a sve okolnosti za to govore: onda je P. Kresimir utjelovivši svojoj državi za stalno Dalmaciju s otoci i cielim primorjem, utjelovivši na dalje Neretvansku do rieke Neretve, učvrstivši napokon vlast do Drave mogao reći, da mu je „kraljevina na kopnu i na moru proširena".[1]

To je, što se o zemljištnom obsegu Hrvatske od VII do XII vieka po sada poznatih spomenicih većom ili manjom izvjestnosti znati i utvrditi može. Zemljišni obseg Hrvatske ne bijaše uviek jedan; on se mienjao, on je rasao. Hrvatska je u početku zapremala zapadni diel Dalmacije rimske imajuć za južnu granicu kod mora rieku Cetinu. Na sjeveru dopiraše sve do u X stoljeće do Panonije, imajuć tuj za susjede sve do konca VIII stoljeća Avare, a do konca IX stoljeća franačku kneževinu dolnjo-panonsku. Tek u X stoljeću stala se ovamo širiti, ali stalne si granice na Dravi utvrdi tek XI vieka. U to doba proširi se takodjer u primorju od Cetine do Neretve. Iztočne granice izmedju Save i Neretve niesu se za sve ovo vrieme bitno mienjale dopiruć ondje do gorja, koje dieli s jedne strane poriečje Neretve od poriečja Vrbasa, s druge strane poriečje Vrbasa od poriečja Une, ali tako da su one i prvo u Posavini obuhvatale. Prema tomu hrvatsko se zemljište razpadalo u dva u mnogom obziru različita diela, kojih je jedan spadao u područje jadranskoga a drugi u područje crnoga mora, odnosno na Podunavlje. Ovaj je zemljištni dualizam imao važnih posljedica u razvoju državnoga i prosvjetnoga života hrvatskoga naroda.

---

[1] V. Rad XXVII, 256 slj.

II.

Narod.

Ime naroda, koj je onoj zemlji, kojoj smo obseg do sada iztraživali, ime dao, dolazi u starih spomenicih, kano što i ime zemlje, ili pod osebnim plemenskim nazivom ili pod obćenitim nazivom one velike grane arijske, na koju ono spada. Osebno plemensko ime „Hrvat" dolazi u spomenicih latinskih od IX do XI vieka u obliku mn. „Chroati", u jednom njemačkom latinskom „Chroati", u grčkih bizantinskih obično Χρωβάτοι, rjedje „Χορβάτοι" ili „Κραβάτοι", u iztočnih naroda: Araba „Harvatin", Židova „Krovati".[1] Narodni izgovor toga imena za onu dobu poznat nam je iz jednoga jedinoga spomenika, svetolucijskoga na ime nadpisa glagolskoga[2], gdje se čita u pridjevu „hrъvatъskъ", kojega samostavnik glasi „Hrъvatъ".[3] Ovo ime ne dolazi u spomenicih prije polovine IX vieka.[4] Starije je i razširenije ime „Slavus", „Sclavus", „Sclavenus", t. j. Slovênin, za hrvatski narod u hrvatskoj državi. Einhardov ljetopis i vita Hludovici imp. navode pod god. 817 „Slavos Dalmatiae".[5] Ovo indi obćenito ime za narod u Hrvatskoj jest di-

---

[1] Vidi pod riečju „Chroati" u Documenta p. 511, gdje se upućuje na dotične spomenike.
[2] Ibid. p. 488.
[3] Ob oblicih toga imena vidi Šafařika: Slov. starožit. str. 684.
[4] t. j. u listini Trpimirovoj od god. 852. Documenta p. 1.
[5] Ibid. p. 357.

plomatski za 35 godina starije od onoga osebnoga plemenskoga. A narod hrvatski bijaše pod onim obćenitim imenom poznatiji u inostranstvu nego li pod svojim posebnim plemenskim, i to tako u Italiji, kako u Njemačkoj. Dvoru rimskomu bijaše Sedeslav „comes Sclavorum" a ne „Chroatorum"[1]; mletački ljetopisac iz početka XI vieka, Ivan djakon, zove Hrvate redovito imenom „Slovêna (Sclavi) ili „Croati Sclavi"[2], a tako i franački ljetopisci. Inostranstvo, naviklo na velike narodne skupine, nije imalo na umu a nije ni shvaćalo onih plemenskih osebina, u koje se, osobito na jugu, razpadala velika grana slovenska. Ovim obćenitim imenom služili su se pače i Romani Dalmacije za svoje sugradjane Hrvate.[3] Jezik hrvatski ne dolazi pod drugim imenom nego pod ovim obćenitim „sclavonica lingua". Isti kraljevi hrvatski ne zovu inače u javnih latinskih izpravah svoga jezika; tako Petar Kresimir tumači „castrum latine Murula vocitatum" sa „*sclavonice* Stenice"[4]; otok „Mauni, que in uulgari *sclauonico* ueru (sada vir) nuncupatur".[5] Obćenito indi ime slovênsko jest starije i običajnije od plemenskoga, hrvatskoga. Odavle se pako razabire, da je ne samo romansko, grčko i germansko inostranstvo smatralo Hrvate plemenom, dielom slovenskoga svieta, nego da su se i sami Hrvati već u ono staro doba priznavali za ogranak te velike narodne grane, ako se ta sviest i nije očitovala sadašnjim načinom. Ovo obćenito ime nadievalo se i srodnikom Hrvatâ na zapadu i iztoku t. j. i koruškim Slovênom i Srbom[6], tako da je ovo ime obuhvaćalo plemena jednoga podrietla, koja su bila naselila veliki diel rimskoga Norika, Panoniju, Dalmaciju, Meziju i sjeverne krajeve Macedonije i Tracije. Osebine tih plemena niesu u ono doba toliko udarale u oči; i nariečja, kojimi su govorila, nosila su jedno ime. Jezik hrvatski bijaše Petru Krêsimiru „uulgare slavonicum", a „litterae sclauiniscae" Ivanu VIII onaj jezik, na koji su Ciril i Metod prevodili crkvene knjige i koj se ni u starih slovenskih spomenicih nikada ne zove drugačije nego „словѣньскъ, словѣньскы. Taj словѣньскы ѩзыкъ", koj se je sa službom božjom i s crkvenom knjigom već koncem IX stoljeća udomio u Hrvatskoj, zavladao je

[1] Pismo pape Ivana VIII. ibid. p. 7.
[2] Ibid. p. 424.
[3] Ibid. p. 109.
[4] Ibid. p. 88.
[5] Ibid. p. 63.
[6] Za Slovence vidi kod Šafařika: Slov. starožit. str. 702.

ondje u crkvenih krugovih književnih, u koliko niesu latinštini podani bili, čemu imamo svjedočanstvo u pomenutom sv. lucijskom nadpisu, s druge strane utjecao je i na „vulgare sclavonicum“, kano što je i „pučki jezik“ uplivao i na „словѣньскъı ıазъıкъ“ spomenika pisanih u Hrvatskoj. Za ovo drugo imademo najstarije svjedočanstvo u glagolskom Mihanovićevom, sada akademijskom, odlomku apostolara iz prve polovine XII stoljeća[1] i u drugih starih glagolskih spomenicih hrvatskoga roda. Za „vulgare sclavonicum“ ne ima se, žali bože, iz ove dobe drugih spomenika jezičnih, do onih rieči hrvatskih, koje su raztresene po latinskih listinah domaćih. Koliko ovi ostanci jezika od IX do XII vieka daju gradje za poznavanje narodnoga govora one dobe i za poznavanje odnošaja njegova naprama susjednim govorom slovenskim, to proučiti ostavljam našim jezikoslovcem; pa s druge strane izpitivanje toga predmeta niti ne spada u okvir ove razprave.

Budi mi ipak dozvoljeno njeke primjetbe dodati. Prije svega treba držati pred očima, da spomenici, koji nam sačuvaše ostanke jezika prije XII stoljeća, polaze iz Dalmacije primorske, s toga mogu nam oni svjedočiti koliko toliko samo za jezik onoga diela našega naroda Za Posavinu ne imamo ni te vrsti spomenika, listina na ime latinskih, starijih od XII stoljeća, pa i ovih dosta malo; dočim počimaju s XIII stoljećem znamenito rasti. Nego i iz tako oskudnoga vrela može se, tako mi se bar čini, crpsti osvjedočenje, da govor hrvatskoga naroda u Dalmaciji sadržavaše već prije XII vieka sva ona glasovna obilježja, koja ga čine jezičnom osebinom s jedne strane naprama staroj, s druge naprama novoj slovenštini; ali da naprama pozdnijemu jeziku, koj nam predstavljaju pismeni spomenici iza XV vieka, on govor predstavlja stariju periodu toga jezika. Evo njekoliko takovih obilježja; a) nosnim samoglasom ѧ i ѫ bez i sa jotacijom ne ima traga, već za prvi dolazi *e*, za drugi *u*: Vekemir, Vekenega, lusiz (potok), Rugota, Putalo, Tugari, Dubrovica itd. Jedina se čini iznimka u imenu kneza Muncimira, uz koje dolazi ipak ime Mutimir, ime župana sidražkoga, tako da onaj jedini primjer uz množinu drugih protivnih izčezava. Ono obćenito pravilo za hrvatski jezik potvrdjuju i drugi pismeni spomenici glagolski iza XII vieka. Naprama ovim primjerom iz spomenika dalmatinskih vriedno je spomenuti

---

[1] Izdao ga V. Jagić u Radu II, 1—35. Druge spomenike v. kod Brčića: Ulomci sv. pisma. Zl. Prag 1864—71.

ove primjere iz spomenika XII i XIII stoljeća tičućih se naše Posavine: Dumbro(v)a, Dumbouech, te Dobouch (potok), Gostowc (zemlja, prema slov. gosteče, hrv. gustelnica, gusti laz), Gozna (zemlja prema srb. gusin), loky i lonca (zemlja), Lomka (prema slov. lôka, hrv. luka), lôkeu, môtnica (potok, prema slov. motnica, hrv. srb. mutnica), tako i imena Mothmer, Motmerius prema hrv. Mutimir, Odolen (zemlja) prema stslov. ǫdol (i u Českoj Oudolěn); odkle se vidi, da je u Posavini staroslov ѫ glasio obično ô a ne *u*. b) Za sadanji drugotan *a* piše se u latinskih hrvatsko-dalmatinskih listinah *e* ili *i*; a pošto se samoglasi *a*, *e*, *i*, *o*, *u* u njih tačno i redovito pišu ondje gdje jim je mjesto, pa se odavle može zaključiti, da bi bio i onaj drugotan *a* ondje pisan, da se je tako izgovarao: to se smije i ima zaključiti i to, da onaj *e* ili *i* zastupa na onom mjestu poluglas ъ, ь, kojega ne imajući latinska abeceda pisac se poslužio najsrodnijom njegovu izgovoru glasicom *e*, *i*. Tako se dosljedno piše s*i*tnico, s*e*tnico prema st. sl. сътьникъ, Cirnech ili Cerneca prema Cъrnek, Malic prema Malьk, Budizo prema Budьc, Dal*i*zo prema Dalьc, Pras*i*co prema Prasьc, lušiz (sylvula) prema lužьc itd. c) I samoglas *l* živio je još tada u hrvatskom govoru, te je u spomenicih izražen sa *il* ili *el* mj. ъл, лъ, kano što dokazuju primjeri: Vilcona (Vъlkona, Vukonja), Vilcan (Vъlkan, Vukan), St*i*lbiza (Stъlbica, Stubica), Tilstocossa (Tъlstocossa, Tustokosa) itd. Naprama ovim primjerom iz dalmatinskih listina zanimivo je navesti ove primjere iz listina posavskih: Volcanus, Volche, Volcheta, Volcou prema nslov. Volki, Volče, Volčji potok (u Kranjskoj). d) star. ѣ piše se sa *e* (ekavština): Belgrad, stenize (murulla), Bosetech, Vera, Tessen, ded, Sekiriza itd. e) Mukli y, ы piše se u X i XI vieku uviek jednostavnim *i*, te se jamačno izgovarao kano čisti *i*: „Uisen, Prib*i*drug, Prib*i*slav, Prib*i*na; samo u IX stoljeću dolazi; „Nemuslo, Lutimuslo, Nedamuslo, Cresamuslo; te bi se odavle moglo zaključiti, da se je mukli ы u IX vieku u govoru još čuo. Napokon f) navodim ovdje još sliedeće rieči iz listina: bravar, klučar, kolnik (via grandis), dvornik, ded, gradščik, mernik, pissi rit (rьt, promontorium), podžup, postelnik, potok, psar, scitnik i scitonosa, sьtnik, sokolar, star (mensura), ubrusar, vinotok, vites, vladika, uulastelin, volar, vratar, vreteno. Toliko uzgredice za karakteristiku jezika od IX—XII vieka.

Za povjestnika zanimivije je pitanje: je da li je u obsegu Hrvatske uz narod hrvatski živio prije XII vieka još koji drugi narod? A ovo pitanje poradja još druga: koji je na ime narod za-

tekao narod hrvatski u onom dielu Dalmacije, u kojem je on svoju državu zasnovao? kako se hrvatski narod po tom dielu razselio, i kako je on u ethnoložkom smjeru djelovao na pražitelje zemlje?

Prilično jasno možemo odgovoriti na ova pitanja, u koliko se tiču romanskoga življa u Dalmaciji. Suvremeni na ime pisci IX, X i XI stoljeća navode i priznavaju u Dalmaciji dvie narodnosti, slovênsku i romansku. Tako Einhard, prijatelj i savjetnik Karla velikoga i sina mu Ljudevita, spominjuć u svojem ljetopisu poslanstvo cara Lava V. k Ljudevitu u Cahov, navodi mu i uzrok, da se na ime poravna razmirica, nastala medju Romani i Slovêni Dalmacije radi medja.[1] Taj isti uzrok navodi i suvremeni životopisac Ljudevitov[2]: „Legatio autem, excepta amicitia et sotietate, erat de finibus Dalmatorum Romanorum et Slavorum". Za bolje razumievanje toga navoda valja se sjetiti, da su Romani Dalmacije tada stajali pod vrhovnom vlašću bizantinskoga, a Hrvati Dalmacije pod vrhovnom vlašću njemačkoga dvora. Oba indi suverena htjedoše se sporazumjeti o poravnanju one razmirice. Na dalje Konstantin porphyrogeneta iztiče na više mjesta[3], da su stanovnici Dubrovnika, Zadra, Trogira, Spljeta, Raba, Krka i Osora Romani i da se Romani (οἱ Ρωμᾶνοι) zovu. Ivan djakon, kapelan i poslanik mtetačkoga dužda Petra II Orseola, pripoviedajući o vojni toga dužda proti Hrvatskoj, kada spomenu dolazak mletačkoga brodovlja u Osor, dodaje: „ubi non modo cives verum omnes de finitimis tam Romanorum quam Sclavorum castellis convenientes tanti ospitis adventum se praevenisse gaudebant".[4] Vilhelmo tyrski arcibiskup opisujuć križarski vojeni pohod (1096) toloskoga grofa Raimunda kroz Dalmaciju navodi od gradova Zadar, Spljet i Dubrovnik, te razlikuje Dalmatine Slovene od Dalmatina primoraca, i to po jeziku, običajih, izobraženju i ćudi; govoreći o drugih „qui in oris maritimis habitant, qui ab aliis (sc. Sclavis Dalmatiae) et moribus et lingua dissimiles latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum".[5] Ovdje se indi jasno veli, da se u Dalmaciji govore dva jezika: latinski (talijanski) u primorju, i slovenski (hrvatski); da se ondje prikazuju

[1] Documenta p. 317.
[2] Ibid.
[3] Ibid. p. 401.
[4] Ibid. p. 426.
[5] Ibid. p. 462.

dva naroda različita ne samo jezikom nego i običaji i načinom življenja. Čovjeku uzobraženu u Parizu bili su srodnici Romani Dalmacije ugladjeni, Hrvati pako „habitu barbari". Ali ne samo stranci nego i domaći razlučivali su u Hrvatskoj ove dvie narodnosti. Zadrani, Spljetjani, Trogirani itd. niesu se smatrali za Hrvate, za Slovene, već za Latine, za narodne osebine, različite od hrvatske. Ovaj osjećaj našao je izraz čak u javnih izpravah. Evo dva primjera! Za podkriepljenje darovnice[1] braće iz Nina, imenom Zovine, Desimira, Petra, Gromele i Slavica god. 1072 u vrieme Petra Kresimira bijahu prizvani sliedeći svjedoci: Družnik ded, Pribidrug posteljnik, Dragana ščitnik kraljev i župani Adamic, Desina i Prodan. Već imena a još više časti tih svjedoka pokazuju, da bjehu Hrvati. Uz ove svjedoke navode se sliedeći: „Drago prior, Andreas prior, Maius iudex, Candidus, Nikyforus, Petrus comerziarius, et Prestancius frater eius". Ovi svjedoci bjehu Zadrani, kano što i darovnica bješe zadarskomu benediktinskomu samostanu sv. Krisogona podieljena; a ovi se svjedoci Zadrani od onih hrvatskih častnika razlikuju opazkom: „item testes latini" t. j. oni su svjedoci po narodnosti Latini, Romani, a ne Hrvati, Sloveni, kano što oni prvi. U drugom se primjeru čini razlika izmedju Spljećana i Hrvata. Spljećanin na ime Petar Črne u darovnici svojoj[2] samostanu sv. Petra u Selu, koj je on sagradio, govoreći o posvetbi dogotovljene crkve po nadbiskupu Lovri veli: „ad cuius (sc. consecrationis) solemnitatem plurimi Spalatinorum Chroatorumque virorum gratia remissionis seu absolutionis venerunt". Ovdje indi „Spalatini" niesu „Chroati", kano što niesu ni za pol drugo stoljeće kašnje Spljećaninu Tomi arcidjakonu.

Ovo romansko stanovničtvo bijaše u svih javnih i sukromnih odnošajih njekom pregradom odieljeno. Ono je živilo na posebnom zemljištu, pod posebnom upravom i posebnimi uredbami.

Kada su izza VII vieka na prostranom zemljištu rimske Dalmacije postale, kano što je poznato, nove hrvatske i srbske državice, tada je ime Dalmacije ostalo u političkom smislu ograničeno na onaj primorski diel toga zemljišta, koj je ostao u vlasti iztočnorimske monarhije. Ovaj diel bijaše „θέμα Δελματίας", odkada bi carevina podieljena u vojničko-upravne pokrajine toga imena. Polovinom X vieka, a jamačno još prije, obuhvataše Dalmacija samo

---

[1] Ibid. p 91.
[2] Ibid p. 127. Darovnica je od god. 1080.

ono zemljište, na kojem se je romansko stanovničtvo u okupu sačuvalo, a na koje spadahu veći liburnijski otoci Krk, Rab i Osor (Cres) i gradovi Zadar, Trogir i Spljet. Zastupnik carske vlasti bijaše u toj Dalmaciji carski namjestnik, imenom „dux, praefectus proconsul, grč. στρατηγὸς, κατεπανὸς“, a obično odlikovan čašću protospathara (πρωτοσπαθάριος) sa sielom u Zadru. Dok je do VII stoljeća exarhat ravenski pripadao carevini, strateg Dalmacije, koja se smatrala pokrajinom Italije, bijaše podredjen exarhu. Iz suvremenih spomenika[1] poznajemo više stratega počam od početka IX pa do druge polovine XI vieka. Tako god. 805 bijaše Dalmacije „dux Paulus“, god. 821 „praefectus Johannes“, god. 986 „proconsul Maius“, god. 1036 stratico protospatharius Gregorius“, god. 1060 „stratigo Nicolaus“, napokon god. 1067 i 1069 „catapanus protospatharius Leo“. Ali kako je upliv iztočno-rimske carevine na zapadu padao, dok početkom XI stoljeća u južnoj Italiji posvema neutrnu, tako je i vlast stratega Dalmacije, u koliko je Hrvatska jačala i sve to više romansku Dalmaciju u područje svoje moći povlačila, sve više padala, tako da su tu čast u drugoj polovini X stoljeća, ako ne prije, stali obnašati gradski načelnici zadarski. Dokle je god carevina imala ikakvu vlast u Dalmaciji, dotle je ona branila naprama Hrvatskoj probitke romanskoga žiteljstva, uzimala imenito njegovo zemljište u zaštitu, braneći tim i narodnost njegovu i svoje posebne interese, koji su grčkomu i romanskomu življu naprama slovenskomu od vajkada zajednički bili. Za jedno i drugo imademo dokaza u poviesti one dobe. Kada je Hrvatska početkom IX stoljeća bizantinsku vrhovnu vlast zamienila s franačkom, pà kada su se i Mlečani i Dalmatinci našli prinukani uteći se takodjer god 805 pokroviteljstvu Karla velikoga: prva bješe briga carigradskoga dvora, da napustivši Hrvate opet Dalmaciju zadobije. S toga je car Nikifor odmah sliedeće godine (806) poslao patricia Niketu „ad recuperandam Dalmatiam“. Zametnuše se i dugotrajni priegovori izmedju oba carska dvora, kojih je konačni posljedak bio taj, da se je Karlo god. 812 ugovorom odrekao Dalmacije.[2] Kako je na dalje carigradski dvor pet godina kašnje (817), kada su razmirice nastale bile sbog granica izmedju Hrvatske i Dalmacije, uzeo bio u zaštitu svoje Romane dalmatinske, to smo nješto više jurve spomenuli. Bizantinska politika

[1] Navode vidi ibid. p. 503. Dalmatiae strategi.
[2] O tom vidi ibid. p. 310 ss.

sklona bješe glede Dalmacije na popustljivost samo ondje, gdje je nepopustljivost mogla gorjim plodom uroditi, i samo onda, kada je Hrvate našla prama sebi popustljive. Tako je car Basilij I, pošto se Hrvatska povratila bila pod pokroviteljstvo iztočno-rimskoga dvora, pronašao za shodno urediti, da dalmatinski Romani onaj godišnji danak, koj su dotle davali carskomu namjestniku (strategu), u buduće plaćaju Hrvatskoj; a razlog navodi se taj, da bude mir medju njima.[1] Kada se napokon u Carigradu vidjelo, da je vlast carevine u Dalmaciji uzdrmana, pa da bi ova zemlja mogla Hrvatskoj pripasti: voljelo se prenieti tu vlast na odanije si i carskoj politici sklonije Mletčane, nego li ju predati u ruke susjednih Hrvata. Tako je učinio car Basilij II i sudrug mu Konstantin VIII imajući posla s Bugari; tako je učinio car Alexij I Komnen, prenesav prvi svoje pravo na Dalmaciju na dužda Petra I Orseola, drugi na dužda Vitala Faledra.[2]

Dalmatinski Romani mogahu dakle računati na podporu bizantinskoga dvora u svakom sukobu sa susjednimi Hrvati; s toga bijaše on ne malenim i ne slabim naslonom njihovoj narodnoj osebnosti. Ali ovoj bijaše ne mala zaštita i u samoupravi, koju uživahu i uz carskoga namjestnika, i koju umješe sačuvati i kašnje, kada ili nije više bilo stratega u Zadru ili Dalmacija dodje u užju svezu s Hrvatskom. Carski namjestnik nadziraše samo obćenite interese monarkije. Osim ovih nije i onako bilo u Dalmaciji drugih zajedničkih. Carevina ni je od nje ni tražila drugo, nego neznatan godišnji danak i u slučaju nužde vojenu pomorsku pripomoć.[3] Šta se nutarnjih poslova njezinih tiče, ostavi jim posvema slobodne ruke u neograničenoj slobodnoj upravi, koje područje bijaše tako široko, da je sveza s carevinom nalazila vanjski izraz samo u tom, što su „acta“ njezina nosila na čelu ime vladajućega cara, i što je glava slobodne obćine kadšto nosila naslov carskoga namjestnika ili dostojanstvenika.

Nije ovdje mjesto razpravljati o ustroju samouprave Dalmacije romanske. Ali na jednu okolnost valja pažnju obratiti — a ta je, da nosioci ove samouprave bijahu sami gradjani njezini, i to, koliko imena svjedoče, malo ne izključivo narodnosti romanske. Osebna imena za ono davno doba imadu u poviesti mnogo zamaš-

---

[1] Ibid. p. 372.
[2] Ibid. p. 428, 459.
[3] Ibid. p. 348.

šnije znamenovanje i mnogo dalji dohvat nego li danas, jer običaji i predaje narodnje niesu bile, kano što su danas, izložene tolikim mienam. Nije slučajno, što imena žitelja hrvatskih priedjela glase hrvaski t. j. slovenski[1]; što od svih poznatih nam do 25 imena hrvatskih vladalaca samo dva, naime Stjepan i Petar, jesu obćenita, kršćanska, dočim su sva ostala slovenska[2]; nije slučajno, što su svi hrvatski dostojanstvenici dvorski, kano dvorski, tepči, posteljnik, vinotoč, štitnik, ubrusar, volar, sokolar[3] itd. i svi žu-

[1] Kano što: Belica, Belotica, Belšo, Benak, Beneda, Beričin, Beridrag, Berivoj, Bogdan, Bogobojša, Bojan, Bolan, Boledrag, Bolemir, Boleslav, Boleša, Bolica, Bolenega, Boroje, Boža, Božetêh, Brana, Branica, Branimir, Brate, Brataša, Bratorad, Budić, Budina, Budimir, Črni, Črnota, Črneka, Črvika, Dabislav, Dabra, Dabraša, Dabrovit, Dadovit, Damanek, Damarad, Danko, Ded, Dedaka, Dedomir, Dedohna, Desko, Desilo, Desimir, Desina, Dobraša, Dobrogoj, Dobrogost, Dobromir, Dobroslav, Dobrovit, Domogoj, Dragana, Draganek, Dragiša, Drago, Dragoljub, Dragomir, Dragoslav, Držiha, Držislav, Drugana, Druže, Družnik, Godemir, Gojko, Gojslav, Goretin, Gostilo, Gostiša, Gostidrag, Gostimir, Gradina, Grbiša, Gorbina, Gromela, Gruba, Grubina, Grubiša, Hrvatin, Hval, Jaroslav, Ježamoža, Junača, Kalina, Krasan, Krasona, Ladislav, Lelidrag, Lepa, Lilie, Ludevit, Ludislav, Ludimusl, Lube, Lubidrag, Lubimir, Ludin, Lutić, Lutimir, Lutimusl, Lutistrah, Matiša, Mihača, Mileša, Milo, Milica, Milodrag, Milota, Minidrag, Mirogoj, Miroslav, Mislav, Mojmir, Muncimir, Nadeja, Najezda, Negoša, Negomir, Negovan, Negutin, Nemusl, Nosimir, Ozrina, Petrana, Petrina, Petrica, Prvo, Prvana, Prvanek Podboj, Potehan, Prodan, Prasic, Preda, Prelut, Pribin, Pribil, Pribidrug, Pribigoj, Pribimir, Pribinêga, Prisna, Prodan, Radana, Radanica, Radanek, Radomir, Radoslav, Rudina, Rugota, Rusin, Sebedrag, Sedislav, Selislav, Semidrag, Semivit, Slavena, Slavic, S(o)bina, Stana Stanmir, Strerad, Strez, Stezina, Strieteh, Stroil, Stroica, Studec, Svatoslav, Svinidrag, Svinimir, Sodina, Sodica, Tehomila, Tehna, Telina, Tešina, Tešen, Tešimir, Tolimir, Trpimir, Tomidrag, Tomislav, Tugina, Veća, Večedrag, Većemir, Većenega, Veljak, Vlkan, Vlčina, Vlkota, Vlkomir, Vera, Veranica, Viša, Višan, Vitan, Vitača, Vitek, Vitko, Vitodrag, Vitomir, Vitoslav, Volen, Voleša, Vojil, Vratina, Všemir, Zdedrag, Zelided, Zelidrag, Zelimir, Zežan, Zidimir, Zidislav, Zovič, Zovina, Zremil, Zulo, Zulko. Vidi Documenta p. 491 n. gdje su svi navodi.

[2] Na ime: Borna, Ladislav, Mislav, Trpimir, Domogoj, Sedeslav, Branimir, Mutimir, Višeslav, Tomislav, Trpimir (kano kralj) I, Kresimir I, Miroslav, Držislav, Svetoslav, Gojslav, Kresimir II, Stjepan I, Kresimir III Petar, Slavic, Svinimir, Stjepan II i Petar.

[3] Budimir, Boledrag Kresomisl. Zelided, Tugina, Zelidrag Prisna, Budec, Pribidrug, Matica, Studec, Dedovit, Dobrodrag Dragana, Desimić, Viša, Zović, Tolimir, Vitomir, Slavica, Krasona, Domanek, Dragoneg, Prodan, Smole. Ibid. p. 511—12.

pani hrvatski[1], dakle svi nosioci državne vlasti u Hrvatskoj, nosili s neznatom iznimkom slovenska imena. I u imenih izražavala se narodnost načinom svakomu jasnim i glasnim. S toga neće slučajno biti, što nalazimo, da imena plemića, koji su sjedili u vieću obćine, imena gradskih priora, tribuna i sudaca u Zadru, Trogiru, Spljetu, Krku, Rabu, Pagu i Osoru, gdje što malo ne izključivo a u obće pretežnom većinom jesu romanska. To udara u oči osobito kod imena Zadrana i Spljećana. Ovi gradjani navode se u izpravah ili s imenom samim, kojemu se za razliku od druge osobe istoga imena dodaje često još ime otca, ili sa samim prezimenom, ili pako s imenom i prezimenom. Imena su poznata romanskoga zapada, gdje što i grčka; ali ima jih, koja nas sjećaju rimskih imena osobnih. Izpustivši obična, kano što su Andreas, Joannes, Petrus itd., navesti ću nekoliko značajnijih, i to kod Zadrana: Barba (sr. rim. Barbius, Barbia), Barbanus (sr. rim. Barbunteius), Candidus, Fuscus, Dauseta, Forminus, Gallus, Gauzullus, Madius, Zanello itd.; kod Spljećana: Audocus, Aulucus, Anzulo, Casta, Lampredius, Domnius, Florinus, Gaudinus, Lorandus, Zani, Ernizo, Ursus, Ursana itd.; kod Trogirana: Sabaudicus; kod Krčana: Bassus; kod Osorana: Danulo; kod Pažana: Bardinus — nespominjući ovdje onih imena, koja su u svih ovih obćinah bila obična. Još se više iztiče romansko poreklo u prezimenih. Evo njekoliko primjera. U Zadru spominju se ove obitelji: Bonamuta, Branza, Butirani, Caltaroso, Cresconi, Margastrona, Mazikyrne, Panzella, Pecce, Prestabarba, Saniveni, Santase, Sega, Speri, Strincia, Tichine, Trudalata, Trunzani, Uncio. U Spljetu: Bacharinus, Balla, Barbazani, Bipirella, Boca, Bussicce, Calendulo, Calmon, Caputac, Caravia, Carbon, Cassanaga, Casilina, Ceculi, Cegaita, Cimpli, Cino, Corvus, Crebesoe, Curano, Cybriule, Draculo, Drunuzani, Tafa, Gatta, Gattina, Grando, Grasso, Graulu, Gravalana, Grizina, Lacarda, Lagana, Lampata, Laudula, Lucari, Macica, Maraldo, Marra, Masitulo, Mutalarius, Mazzuola, Mesaga-

---

[1] Bribirski: Budec, Črminik, Strezina; Cetinski: Dragomir Pribin, Višen; dridski: Ozrina, Dragoslav; hlievanski: Zelimir, Dobrilo; kliški; Leledrag; krbavski: Desimir, Desilo; lučki: Prvaneg, Vlčić, Većemir, Pribinega; morski: Rusin; ninski: Adamić, Desina; poljički: Dalić, Višen, Vratina; sidražki: Jurana, Mutimir. Lubomir; zagorski: Vlčina, Dragoslav; zastobrski: Jakobić; zatinski: Vlčina; onda: Negutin, Nemusl, Ozanul, Potehan, Predil, Zarcata Zulo, Prodan, Slavic, Zidimir, Saruba, Črne, Bran. Ibid. p. 512—13.

lina, Messana, Muti, Peripano, Platumissa, Poludusa, Porcarus, Porta, Pucipani, Pudichino, Pundrulo, Rivelli, Sabati, Salato, Sasso, Scafiuli, Scanacani, Scarnizi, Scurpane, Socalo, Stasucco, Succo, Talina, Tiberi, Tigala, Tortor, Tribuchi, Zalaca, Zoppo. U Trogiru: Calafato, Chiudi, Sepelato, Staligato, Tridullo. Na Rabu: Mazzo, Mazzolini itd. Ovimi se imeni dovoljno potvrdjuju druga svjedočanstva o romanskom podrietlu gradjanstva tadanje Dalmacije. A da je samouprava obćine bila u rukuh ovih plemićkih obitelji romanske narodnosti, potvrdjuju imena gradskih častnika i viećnika. Uzmimo Zadar. Ovdje su na stolici načelničkoj sjedili od početka X do konca XI vieka gradjani imena: Andreas, Fusculus, Madius de Columna, Gregorius, Andreas, Maius, Leo, Nicolaus, Candidus; samo Grubiša, Dabro, Drago i Vitača sjećali bi nas svojim imenom na hrvatski rod. Kano tribuni spominju se: Anastasius, Nicephorus, Theodosius itd. sve do Madia Trunzania. Isti nam se pojav prikazuje u onih drugih dalmatinskih obćinah, osobito u gradovih Spljetu i Trogiru. Takova samouprava, koja je skoro neograničeno po zastupstvu gradskom, u kojem su sami gradjani sjedili, i po gradskom poglavarstvu, u koje su opet gradjani birani, odlučivala o poslovih obćine, bijaše dosta jak nasip proti provali susjednoga hrvatskoga življa. Pače kad je romanska Dalmacija za Petra Kresimira došla u tjesniji odnošaj naprama Hrvatskoj, ne nalazimo da bi se s ove strane zakinulo bilo u samoupravu njezinu. Tada je valjda samo ta promjena nastala, da je hrvatski živalj, koj je za cielo, ako ne inače a to kroz obiteljske sveze, stao od prije prodirati u one romanske obćine, došao do većega uvaženja. To se dade, nevaramo li se, naslućivati odanle, što od dobe Petra Kresimira nalazimo n. p. medju priori i sudci u Zadru njekoliko muževa hrvatskoga imena, kano što Dabro, Drago, Vitača, Volen, Desina; i što od tada u obće nalazimo življi saobraštaj izmedju gradjanstva dalmatinskoga i žiteljstva hrvatskoga.

Ne manje jak naslon nalazila je romanska Dalmacija za svoju osebnost u samostalnom crkvenom ustrojstvu svojem. U tom pogledu poznato je, kolika je sila, kolika li vlast ležala u doba ono u crkvi, i to ne samo u pitanjih tičućih se sviesti nego i u državnih i družtvenih poslovih. A glava crkve ne samo za Dalmaciju nego i za Hrvatsku imaše već od VII vieka svoje sielo u Spljetu; ostali pako spljetskomu metropoliti podredjeni biskupi imahu svoje stolice u Zadru, Trogiru, Rabu, Krku i Osoru, dakle

upravo u obsegu romanske Dalmacije. Vlast tih biskupa protezala se je preko granica Dalmacije i na Hrvatsku. Tu su vlast oni divnom uztrajnošću branili i tada, kad se je s hrvatske strane nastojalo podići posebne biskupske stolice za hrvatski narod; a do skrajnosti se opirahu svakomu pokušaju, da se hrvatski biskup iztrgne izpod jurisdikcije dalmatinskoga metropolita. Budi dovoljno sjetiti na ustanove sabora spljetskoga god. 924, od kojih su ove dvie osobito značajne: „neka znade biskup Hrvata — govore dalmatinski biskupi — da se imade i on, kano i mi svikolici, podvrći našoj metropolitskoj crkvi. Ako bi pako kralj i velemože hrvatski sve biskupije, koje leže unutar granica naše metropolitske crkve, svojemu biskupu prisvojiti htjeli: tada ni jedan od naših nesmie po cieloj zemlji njihovoj (hrvatskoj) ni krstiti, ni crkve posvetiti, ni rediti“.[1] Ovakova odlučnost djelovaše i na rimsku stolicu, koja je uslied toga jedinu hrvatsku biskupiju u Ninu dokinula[2] Tek Petru Kresimiru i njegovim nasljednikom pošlo je za rukom ukinuti biskupiju u Ninu i osnovati novu u Kninu, al i ove dvie na hrvatskom zemljištu podignute biskupije bijahu podredjene spljetskoj metropoliji. Kako su se pako dalmatinski biskupi strogo držali svih predaja romanskih čak u obredih i bogoštovju, to se pokazalo u pitanju o crkvenom jeziku, koje se u Hrvatskoj jurve početkom X vieka zametnulo. Budi dovoljno ovdje sjetiti na onaj dosljedan odpor dalmatinskih biskupa proti slovenskoj službi božjoj, tako oštro izražen u rečenom saboru spljetskom g. 924, za tiem u drugom saboru držanom god. 1059. U prvom zabranjeno je pače biskupom ikojega zarediti, koji bi se htjeo služiti u crkvi „sclavinica lingua“.[3] Ova je zabrana u drugom saboru ponovljena s dodatkom, „ut nullus de caetero in lingua sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare“.[4] U obće dalmatinski biskupi pokazivali su se u tom pitanju nepopustljiviji od same rimske stolice; što se dade razjasniti uzevši na um s jedne strane ono skrupulozno bdijenje u Dalmaciji nad osebinom narodnom i nad uvjeti obrane njezine, s druge trvenja, koja su neuklonivo nastajala izmedju njezina romanskoga i susjednoga hrvatskoga življa. Sve se to i tiem potvrdjuje, što su na stolice koli metropolitsku toli biskupske, premda se s njih i hrvatskim pukom

[1] Ibid. p. 192.
[2] Ibid. p. 195.
[3] Ibid. p. 192.
[4] Ibid. p. 204.

vladalo, birani izključivo urodjenici Dalmatinci; i ako se kakova iznimka, što je u ostalom bivalo preriedko, dogodila, posizalo se ipak u krugove talijanskoga svećenstva, kano što je to bilo izborom Ivana, rodom Rimljanina, za biskupa trogirskoga, i imenovanjem Crescentia, takodjer Rimljanina, za spljetskoga nadbiskupa.[1] I za redove crkvene bijaše razsadnikom romanska Dalmacija i Italija. Za ravnanje prvoga benediktinskoga samostana u Dalmaciji, naime u Zadru, zasnovana pod konac X vieka uz crkvu sv. Krizogona, bijaše pozvan Madius, prvi opat njegov, iz Italije, od glasovite matice reda na monte Cassinu.[2] U području ili na dohvatu romanske Dalmacije bijahu i ostali samostani mužki i ženski, naime u Zadru, Spljetu, Trogiru, Solinu, Selu kod Solina, Rabu, Krku, te na otočićih Nembu (Neumi) i Šušaku (Sansikovo) kod Osora. Jedini samostan sa značajem više hrvatskim bijaše onaj od kralja Petra Kresimira zasnovan u Rogovu kod Belgrada[3], od kojega su nam se i sačuvale poznate hrvatske glagolicom pisane regule sv. Benedikta.[4]

Sve ove državne i crkvene uredbe bijahu čvrst naslon dalmatinskomu gradjanstvu za očuvanje i njegovanje narodne osebnosti njegove. One niesu prestale moćno djelovati za cielo ono vrieme, a bijahu podobne odklanjati pogibelj narodne assimilacije, koja je izvana, tako rekuć izpred vrata, onoj osebnosti prietila. Ali uz ove uredbe, koje su neprekinuto živile i djelovale, nije malo podupirala istu svrhu ona duševna sveza, koja je Dalmaciju spajala s rimskom davninom, i to ne samo u jeziku nego takodjer u spomenicih rimske veličine, kojimi ostade Dalmacija posijana. Ovi su spomenici dnevice romanskomu gradjanstvu progovarali, sjećali ga porekla njegova, djedova njegovih i dogodjaja one dobe, kada je Dalmacija dielom velikoga rimskoga carstva bila. Znamenit je u tom pogledu onaj premda kratki opis[5] gradova dalmatinskih za prvu polovinu X vieka, koj nam ostavi car Konstantin VII. Kod svakoga se grada natuca rimska tradicija. O Spljetu veli uz ostalo: „Spljet sagradi car Diokleciian; bijaše mu kano vlastita kuća, ondje je dvor i palače sagradio; ali što je od toga do sada preostalo, veoma je malo, a od toga episkopij grada i hram sv. Dujma,

---

[1] Ibid. p. 448 ss.
[2] Ibid. p. 21.
[3] Ibid. p. 51.
[4] Izdane po rukopisu XIV v. u Starinah VII, 72 ss.
[5] Documenta p. 401.

gdje taj svetac bijaše sahranjen, a koj bijaše njekada spavaona (κοιτών) cara Dioklecijana. Poda dvorom su komore na svod, prije za stražare odredjene, u koje bi mučenike zatvarao. U istom je gradu i sv. Anastasij pohranjen bio. Zidine toga grada niesu niti od opeka niti od ulitine (ἀπὸ ἐγχορήγου) nego iz kockastih kamena, dugih jedan a često i dva, širokih pako jedan lakat, koji su medju sobom sliepljeni i svezani željezom u stopljeno olovo utvrdjenim. U tom se gradu vidi takodjer stupovlje s gredami na vršku. Ovdje htjede car Dioklecijan dvorane na svod graditi i sav grad nadkriti i sebi palače zidati te sve sgrade grada nad ovimi svodovi providiti gradjevinami na dva i tri sprata, tako da bi ne malen dio grada obuhvatale. Zidine grada neimadu niti hodališta (περίπατον), niti kula, nego su samo visoke zidine s luknjami za strieljanje". I slavna prošlost bivšega Solina poznata bi tomu piscu, koj je znao, da je Solin pod Rimljani bio glavnim gradom Dalmacije, da su velikaši u njem stanovali, da je imao mnogobrojno gradjanstvo i zauzimao prostor za polovinu Carigrada.[1] Ako se podrtine Solina još sada toliko dojimaju gledaoca, koliko niesu one zahvaćale i potresale čuvstva Spljećana i Dalmatinaca još prije osam sto i više godina? Već onda nastavljaše ljudska ruka razorivanje, koje je neprijatelj započeo bio. Sjetimo se, da je koncem X vieka crkva sv. Mihovila dozvolom kralja Držislava iz kamenja velebnoga teatra rimskoga sagradjena bila.[2] A osim Spljeta i bližega Solina imali su i drugi gradovi dalmatinski, osobito Zadar i Trogir, rimskih spomenika i više i bolje od danas sačuvanih, koji su tradicionalnu nît romanske tadašnosti na rimsku davninu nadovezivali.

K tomu netreba zaboraviti na to, da upravo gradova bizantinske Dalmacije, izuzam jedini Solin, ni je u prelazu iz staroga u srednje dobe snašla tolika katastrofa, da bi jim rimskoga stanovničtva nestalo bilo, s kojim bi i rimske tradicije propale bile. I ona promjena s gradjanstvom solinskim bješe samo mjestne naravi, dočim su se Solinjani, pokle jim grad početkom VII stoljeća bi razoren, koji su žive glave iznieli, preselili u bližnji Spljet, nalazeći ondje predbježno utočište u velikom i utvrdjenom dvoru Dioklecijanovom. Ovamo budu pače prenešene i vjerske jim svetinje[3], te se tuj nastanio predjašnji solinski život. Spljetska ta-

[1] Ibid. p. 265—69.
[2] Ibid. p. 28.
[3] Ibid. p. 279 ss.

kodjer crkva smatrana bješe u pravom smislu solinskom; a spljetski nadbiskupi nasljednici prvoga solinskoga biskupa sv. Dujma.[1] Malo prije razseobe solinskoga gradjanstva nalazimo tečajem posljednjega decenija VI stoljeća u tom gradu takove državne i crkvene odnošaje, kakove su rimski gradovi velikim dielom predstavljali u oči svojega konačnoga razsula i nastupajućega novoga poredka stvari. Vlast iztočno-rimskoga cara Mauricia (582—602) bijaše bez prieporа priznana. Carskim namjestnikom u Dalmaciji nalazimo god. 598 proconsula Marcellina[2]; exarhi pako ravenski, kojim bješe „proconsul Dalmatiae“ podredjen, bijahu iza god. 584 Smaragdus (584—590), Romanus (590—97) i Kalinik. Sam car Mauricij i organi njegovi koli exarhi toli proconsul uplitali su se u crkveni razdor, kojega je pozorištem Solin bio. Življenje solinskih biskupa Natala i Maxima, kano i ostalih drugova njihovih u pokrajini, predstavlja nam se u slici takovoj, da se samo iz obćenite razkalašenosti, koja je sve slojeve romanskoga družtva u Dalmaciji obuzeti imala, protumačiti može.[3] Razdor u crkvi porodio je razdor u gradjanstvu, kod kojega je često i krv lievana i vojnička sila upotrebljavana. Niti državne vlasti nemogoše se podići nad strančarstvom, a to tim manje, što se organi njezini biede s podmitljivosti, koja je čak i najbliže krugove exarhove zarazila bila.

Ova crna slika crkvenoga, državnoga i družtvenoga života, samo u glavnih potezih nacrtana, potvrdjuje, kako se gradjanstvo glavnoga grada Dalmacije nije dalo s kolotečine, kojoj bijaše u davnije sretnije vrieme naviklo, svrnuti niti u doba, kada su mu Sloveni, kao što se u srpnju 600 godine pobojavalo[4], tako rekuć na vrata pokucali.

Već se iz toga nacrta razabire, kako je romansko žiteljstvo Dalmacije IX—XI stoljeća neprekinutom niti na daleko starije doba privezano bilo. Ali ovom se neprekidnošću neizključuje druga nepobitna činjenica, da je to romanstvo tečajem predidućih stoljeća bilo u svojem biću veoma osjetljivim mienam izloženo, koje su u ostalom sav romanski sviet poslije propasti rimskoga carstva gdje više gdje manje zahvatile. Ovim mienam nemogaše se oteti ni sam jezik. Već iz starijih pismenih spomenika latinskih, od kojih spominjemo nadpise na kamenu, koji u Solinu, koliko jim je da-

---

[1] Ibid. p. 3—4, 186, 187 ss.
[2] Ibid. p. 255.
[3] Vidi pisma pape Grgura I od 590—602 god. Ibid. p. 236 ss.
[4] Ibid p. 258.

tum naznačen[1], dopiru do polovine V stoljeća, za tiem zanimivu trogirsku olovnu pločicu iz VI po prilici stoljeća[2], proviruje na sav mah „sermo plebeius, rusticus, vulgaris". Ovdje se već čita „aiutor" mj. adiutor, „defunto" mj. defuncto, u padežih izpuštaju se na kraju *m* i *s*: accus. „arca" mj. arcam, „se vivi" mj. vivis, dolaze prema latinštini nepravilnosti, kano „vaso" u ablat. mj. vase, acc. plur. „annus" mj. annos, „liberti libertasque" mj. liberti libertaeque, „dibus" dat. plur. mj. diis, „dum" genit. plur. mj. duorom; ili se umiću i dodavaju glasovi i pismena, gdje jim neima mjesta: „domo Aquileiam" mj. Aquileia, „memoriem" mj. memoriae; zamjenjuju se glasice i suglasice: „donavet, menestrabi, munimeni, Aurilius, extranius, rifecit, infelicissuma, cot (quot), Quelie (Coeliae), quouis, zacconus (diaconus), im memoriam, sepulivit;" grieši se u sklonitbi i sprezanju: „Nicostratu" mj. Nicostrati, „posit" mj. posuit, negovoreći o pogreškah pravopisnih, od kojih budi spomenuto pisanje dvoglasice *ae* mj. *e* u primjerih „aeius, paccavit"[3] itd. Još se bjelodanije vidi u izpravah dalmatinskih IX, X i XI vieka, kako je „sermo rusticus", koju rieč upotrebljuje i Stjepan zadarski biskup u listini[4] pisanoj okô god. 1069, raztvarao latinštinu. Ovakova borba „pučkoga govora" s tradicionalnim jezikom opaža se u svih pismenih spomenicih, sastavljanih u ono doba u romanskih zemljah, tè je u tom pogledu prispodabljanje dalmatinskih izprava sa suvremenimi talijanskimi[5] veoma poučno i zanimivo. Ovdje se i ondje opaža jednak razvoj jezika. Naprotiv prispodobe li se latinske listine one dobe, sastavljane u Njemačkoj: opaža se tuj sustavan studij jezika, i uslied toga nesravnjivo veća pravilnost. U Njemačkoj latinski jezik bijaše tudj; on se je u školah učio osobito poslije zamašnih reforma Karla velikoga; ondje nije, „sermo rusticus" smetao. Neka se pri-

---

[1] Sabrani u Corpus inscriptionum lat. III, 1 p. 283 ss. III, 2 p. 1026 ss. Najmladji nadpisi pod br. 2654 ss. jesu iz dobe kršćanske; onaj pod br. 2659 jest god. 443; grčki pače pod br. istim god. 535.

[2] Viestnik nar. zem. muzeja I, 147. ss. 228. Corp. inscr. III, 2 p. 961.

[3] Ovi su primjeri uzeti iz solinskih nadpisa u „Corp. inscript. lat. Mogu se umnožiti i iz nadpisa na pomenutoj pločici: „Jeso" mj. Jesu, „denontio, immondissime, spir*e*te, v*i*nisti, opt*e*neres, grand*e*ne, ubiconqua, hab*i*as, fluvi*o*, c*o*rret, ign*e*fera, c*o*rsat, per domin*o* meum".

[4] Documenta p. 72.

[5] V. liepu razpravu: Primordii della lingua italiana. Cantù Storia universale III, 1259 ss. ed. VII Torinese.

mjerice prispodobi oporuka zadarskoga priora Andrije od 918 g.[1] s kojom god latinskom listinom sastavljenom u Njemačkoj u ono doba, kano što n. pr. s darovnicom[2] kralja Ljudevita izdanom 14 ožujka 904 god. Arponu, sinu gr. Otokara. Kolika u njih razlika u jeziku! Ivan djakon pisac zadarske listine nepoznavajući pravila latinštine pisao ju njekim tradicionalnim instinktom, ali na svakom koraku gonjen i svladan „pučkim jezikom;“ dočim si pisac Ljudevitove darovnice kancelar Ernust sviestan bio slovničkih pravila jezika. Ovdje se neće naći, kano što u zadarskoj listini, ova očevidna obilježja „sermonis rustici“: „filio meo Andrea“ mj. filius meus Andreas, „domum que fuit de Theodosio tribuno“ mj. Theodosii tribuni prema tal. di Teodosio tribuno, „et alio orto“ mj. alius hortus, „edificent ipsa domo“ mj. ipsam domum itd. itd. Gdje nije piscu dotjecalo znanje latinštine ili gdje ga ova izdala, utekao se svomu „pučkomu jeziku“. Tako se n. p. u spljetskoj listini[3] od god. 1069 čita: „territoria volumus adesse ab humano cuncto seruicio, scilicet ab illo, quod vulgo ziurum dicitur“. Takovih nelatinskih pučkih rieči imade sijaset u naših dalmatinskih izpravah, koje se pojavljaju takodjer u pismenih spomenicih romanskih zemalja; kano što su: banbaco, bergata, biata, bracile, bussedo, butte, cabalus, calamito, camisa, capilectulus, capitale, casa, casnastra, cassare, cauca, ciminile, comerzarius, cuppa, cortina, cortis i curtis, cucuma, culcitrina, cupertura, dacia, dimitum, feltrum, galeta, gusterna (cisterna), grippatores, incambium, investitura, lenzo, macinasparium, manicale, manuale, manupresus, nastali, paratinea, paratura, pese, zezze, pulatoria, savano, seta, stagniolum, star, starea, ziuro.[4] Ovaj novo-romanski živalj proviruje osobito iz imena vlastitih, koli osobnih toli mjestnih, romanske Dalmacije, kano što se moglo opaziti kod navedenih imena Zadrana i Spljećana, n. p. Barbazani, Coltaroso, Caravia, Casano, Firmariscus, Gattina, Gravalano, Maiano, Margastrona, Mazzuola, Mesagalina, Pucipani, Pudisini, Scanacani, Stasucco itd.

Ali taj romanski elemenat, koj susretamo u gradovih Zadru, Trogiru, Spljetu i na otocih Rabu, Krku i Osoru u IX i sliedećih stoljećih, jest samo manji ostanak romanstva, koje je prije sve

[1] Documenta p. 17.

[2] Matica u štajerskom zem. arkivu. Izdao Zahn: Urkundenbuch des Herzogth. Steiermark. I, 16.

[3] Documenta p. 77.

[4] Ibid. index.

znatnije pozicije rimske Dalmacije zauzimalo. Poznato je naime, da je romanovanje Dalmacije za više stogodišnjega rimskoga gospodstva velik napredak učinilo bilo. Tomu je uz upravu i vojničtvo mnogo doprinielo zasnovanje rimskih colonia i municipija. Prije toga bijaše u Dalmaciji malo gradskih obćina, jer „conventus" niesu sastavljeni bili iz gradova nego iz „gentes", koje su u njihovu području stanovale, a koje su se u „decuriae" dielile.[1] Ali do skora je rimska vlast i ondje osnovala colonie i municipia, koje su joj s jedne strane podporom, s druge pako strane najprikladnijim sredstvom bile za razširenje vladajućega jezika, zakona i običaja. Takova sjedišta rimske kulture bijahu u Liburniji, izmedju Arse i Titusa, municipium Flavium Scardona i colonia Jader; izmedju Titusa i Narona, u Dalmaciji u užjem znamenovanju, colonia Martia Julia Salonae, colonia Claudia Aequum i colonia Narona i „municipium Riditarum". Ali uz ove gradske obćine, koje su bile poput colonia i municipia carevine uredjene, bijaše drugih ovećih mjesta, u koja su rimske uredbe prodrle a s njimi i rimska prosvjeta. Takova mjesta bijahu u Liburniji, uz more: Tarsatica, Senia, Lopsica, Aenona, Corinium, Nedinum, Blandona; na kopnu na cesti, koja je iz Senie vodila kroz nutarnju zemlju u Salonu: Avendo, Arupium, Epidotium, Ausancalio, Clambetae, Hadrae, Burnum; u zemlji izmedju Krke i Neretve ili u Dalmaciji u užjem znamenovanju, uz more: Tragurium, Spalatum, Epetium, Siculi, Oneum, Inaronia, Bisto, Muccarum; u nutarnjosti pako na cesti solinsko-naronskoj: Promona, Magnum, Andetrium, Delminium, ad Novas. Uz ove colonie i municipie te uz ova oveća mjesta bilo je u zemlji množina manjih tako uz more kako i na kopnu, a ležala su ponajviše uz ceste, koje je vlast križem ciele zemlje u svrhe vojničke, državne i trgovinske posagradila.[2] Ovim se mjestom pribrojiti mogu u Liburniji uz more Ortopla i Publisca, na cesti izmedju Burnuma i Nedina Arberia, u Dalmaciji na cesti, koja je od Burruma zakrenula na iztok pak odavle preko Aequuma na jug u Novae: Varvaria, Erona, Synodium, Trono, Bilubium. Ovi su gradovi i tvrdjavice ležali u primorskom dielu rimske Dalmacije t. j. izmedju mora i dinarske planine; ali bilo je većih i manjih mjesta i onkraj planine, premda taj dio zemlje

[1] Plinius: histor. natur. III, 142.

[2] Spominju se u Liburniji: Publisca, Ortopla, Vegia, Asseria; u Dalmaciji: Peguntium, Rataneum, Setovia, Seretium. Sinotium, Tilurium itd. Forbiger: Handbuch der alten Geographie. Hamburg 1877. II, 559.

nije do sada tako pomnjivo izpitan kano što primorski. Ležala su pako ondje duž cesta, koje su primorje spajale s Posavinom, gdje su glavna izhodišta bila Siscia i Sirmium u Panoniji, kano što u primorju bijahu Salonae i Narona. Na jednoj od tih cesta, koja je u sjevero-zapadnom pravcu vodila u Pounje, ležala su mjesta: Persetis, Netabio, Speridium, Raetinium, Brindia, Clandate, Bergenio, a u tom su kraju ležala takodjer Assinone i Splauno. Na drugoj cesti, koja je vodila iz Salone preko Aequuma k Vrbasu i u Posavinu gornju, bijahu Ludrum, Silviae, Sarnade, Leusaba, Aemate (Lamate) s jedne, a s druge strane Seretio (Sarite), Baloie, Castra, ad Ladios, ad Fines, odkle je cesta tekla k Savi u Servitium i Vrbate, odavle pako u Sisciu i u Sirmium. Od ove južnije tekla je cesta do gornje Bosne s mjesti ad Libros, Bulsinium, Bistuevetus, ad Matricem, Bistue nova, Stanecli, Arduba i Argentaria. Napokon ona cesta, koja je iz Salone vodila k iztok-jugu u Naronu i na kojoj osim Novae ležale su Fusciana i Bigeste, imala je jedan trak u nutarnju zemlju u Neretavlje, gdje su bili gradovi i mjesta Emanio, Sarsitero, i Orba, onda u drugom pravcu Naurtio i Epilentio. Odavle se vidi, da je Dalmacija mjesti dosta posuta bila; a sva ta mjesta bijahu uporišta rimske vlasti.

Kako je lat. jezik svakamo, tako rekuć u posljednje kutove zemlje, prodro, svjedokom su nam rimski spomenici s latinskimi nadpisi, koji se bez prestanka izkapaju ne samo u primorskih sjedištih rimske prosvjete nego i u nutarnjoj Dalmaciji čak do Drine.[1] Kako je dalje rimska vlast umjela prvobitno dalmatinsko stanovničtvo uredbami svojimi i svojom pretežnom kulturom raztvoriti i probaviti, svjedoči nam uz ostalo i to, što je lagano nestalo sa javnosti dalmatinskih plemena, s kojimi se imala u početku boriti. Plemena ova, kano što bijahu u području „conventus salonitani“: Sardeates, Deurii, Maezei, Ditiones, Ceraunii, Dindarii i Daesitiates, za tiem u području „conventus naronitani“: Vardaei, Dauersi, Naresii, Deretini, Deramestae, Melcomani, Docleatae, Scirtari, Sicolotae i Glinditiones, ova plemena, koja su zauzimala svu zemlju od jadranskoga mora do Drine i Save, izgubila su svako političko znamenovanje, te se gdjekojemu sačuvala uspomena samo u pojedincu

---

[1] Sabrani su u Corp. inscr. lat. vol. III, 1—2. Nastavljaju se objelodanjivati u Bulletinu di archeologia e storia dalmata, Radu, Viestniku arkeol. družtva itd.

članu, koji je u rimskoj vojsci služio [1] I ova plemena i mjesta njihova dala su samo gradju za novu rimsku tvorbu; pà kano da su se pojedini Dalmatinci tiem ponosili, što se „barbarska“ imena njihova mogu okititi svjetovladnim jezikom latinskim, koji je cielim javnim životom domovine njihove zavladao bio.

Do pol tisuće godina dielila je Dalmacija i stanovničtvo njezino sudbinu carevine, pače ona ostala joj vjerna i onda, kada joj se središte rušilo. Nepos izagnan iz Italije (475) našao je utočište u Dalmaciji, u carskom dvoru spljetskom, gdje je takodjer zaglavio (480). Neprijatelji carevine pustošili su i Dalmaciju, koja se već godine 396 uz Panoniju i Dardaniju pribraja onim pokrajinam, koje su od 25 i više godina plienjene bile.[2] Od ovih neprijatelja budi dovoljno spomenuti germanska plemena Sveve i Gote. Prvi provališe jurve god. 468 pod vojvodom Hunimundom u Dalmaciju i porobiše ju.[3] Ova provala bijaše dà kako prolazna; ali trajnije su posjeli Dalmaciju iztočni Goti, koji su poslije Huna Panoniju posjeli bili. Gotska po Teodorichu (493—526) zasnovana država obsizala je na iztoku Panoniju i Dalmaciju, kojih se kano čestí navode pokrajine sisačka, posavska i sriemska, za tiem Liburnija.[4] Uprava tih pokrajina bi povjerena pojedinim velmožam. Rečeni Theodorich povjeri god. 504 upravu sriemske ili druge Panonije Koloseu, upravu posavske Panonije i Dalmacije Osuinu; tada bijaše Epiphanius „vir senator consularis provinciae Dalmatiae“, a Simeon upravljateljem državnih dohodaka. I pod Theodorichovim sinom Athalarichom (534) bijaše rečeni Osuin načelnikom Dalmacije i posavske Panonije (Suavie). Da su odličnija u zemlji mjesta zauzimali Goti i da su njim povjerene bile sve važnije tačke pokrajine, razumieva se po sebi. Ali da su Romani još sveudilj glavnim življem bili, dade se naslućivati, pà to sliedi takodjer iz proglasa, koj je pomenuti Athalarich upravio „universis Romanis per Italiam et Dalmatiam constitutis“, i u kojem jim preporuča poda-

[1] Tako Bisius Scenobarba Sard(eates), Plator Veneti f. Maezeius, Dassius Dactoris filius Maeseius, na(tione) Ditio, Bato Dasantis f. natione Ditio, Nerva Laidi f. Desidiatus, Venetus Diti f. Dauersus, Annaius Pravai f. Daverzens(is), Madena Plarentis f. Deramista, Plassi f. Docleas. Corp. l. c. Ovi dakle spadahu na plemena Sardeata, Maezeia, Ditiona, Daesitiata, Daversa, Deramista, Doklea.

[2] Hieronymus ad Heliodorum. opp. I, 24. Paris 1643.

[3] Jordanis de Getarum origine ed. Clooss. p. 183.

[4] Procop. de bello gothico I, 15.

ničku vjernost.[1] Osim toga izrično se veli, da su solinski gradjani bili Romani[2], kano što i to, da tada bijaše i Gota medju žitelji Dalmacije. Ali i pod ovom inostranom vladom imali su Romani Dalmacije i u tom veliku priednost, što je crkvena vlast u njihovoj ruci bila. Koliki je pako ta vlast imala ugled i u očima novih gospodara, može se donjekle razabrati iz pisma kralja Theodoricha, upravljena na solinskoga biskupa Januara. S te strane nebijaše crkvena vlast ni ograničena ni spriečena, kano što zaključci solinskih sabora od god. 530 i 532 dovoljno potvrdjuju.[3] Ovi su zaključci i po tom znameniti za nas, što nas obavješćuju o sielih biskupija i o gradovih, koji su u četvrtoj desetini VI stoljeća pod nje spadali. Jadranskoga mora doticale su se svojim zemljištem biskupije: arbensis, jadertina, scardonitana, salonitana, muccarrensis, naronitana, epidauritana; izza ledja tih biskupija prostirahu se biskupije: ludroensis, sarsenterensis, martaritana[4], sarniensis (sarnadensis), bestoensis i sisciensis. Ove biskupije obuhvatahu svu rimsku Dalmaciju i od Panonije posavski joj diel; a sve podpadahu pod metropoliju u Saloni, sveudilj glavnom gradu Dalmacije. Siela tih biskupija: Arba, Jader, Scardona, Salonae, Naro, Epidaurus, Siscia, dovoljno su poznata iz starijih rimskih vremena. Siela biskupija Sarsentero, Ludro, Muccaro bijahu doduše manje na glasu, ali navode se dielomice u potonjih rimskih spomenicih; pa se i za njihov položaj znade iz onih mjesta, koja su u području njihovih biskupija ležale. Tako je pod biskupiju u Sarsenteru spadao „municipium novense", a za nj imademo svjedočanstvo i u rimskih nadpisih[5]; municipia de Lontino i Stantino saborskih izprava bit će istovietni sa Nautio i Epilentio ravenskoga geografa. U području biskupije u Ludru[6] navode se municipia magnioticum, equitinum, salviaticum, sarciaticum, u kojih nije težko razpoznati rimske gradove Magnum medju Andetriumom i Promonom, Equum, Salvia, Sarza ili Sarite Napokon u područje biskupije u Muccuru spadala su municipia delminense, redditicum, onestinum, u kojih se

---

[1] Sve to po Cassiodoru epist. var. III, 23. 25. 26. V, 24. VIII, 4. IX, 8.

[2] Procop. de bello goth. I, 7.

[3] Farlati: Illyr. sacr. II. 162 ss. 173 ss.

[4] Ni je li izkvareno mjesto Matricitana? t. j. biskupija sa sielom ad Matricem.

[5] Corp. inscr. lat. III nr. 1906—1918.

[6] Valjda izkvareno „ad Libros" u tab. Peutinger

opet odzivaju rimska mjesta Delminium, municipium Riditarum i Oneum, Ὄνεον, od kojih su doprli do nas i pismeni spomenici. Biskupija bestoensis doziva nam u pamet grad Bistue ravenskoga geografa. Spisi dakle spljetskoga sabora svjedoče, da su u Dalmaciji još prema polovini VI stoljeća mnogi davni gradovi rimski stojali netaknuti, akoprem je rimske državne vlasti ondje nestalo bilo, te ju je tada vlast germanskih Gota zamienila bila. Ove gradove obasjavala je tada mjesto svjetske crkvena vlast.[1] I u ratovih izmedju Gota i Grka, koji su odmah poslije solinskoga sabora buknuli (god. 535), od starih rimskih gradova spominju se: Salona, Burnum, Muicurum, Laureata i Lissa.[2] Tečajem tih dugotrajnih (535 – 555) i krvavih ratova, u kojih je pobjeda naginjala sad na ovu sad na onu stranu, bijaše Dalmacija često pozorištem vojne. Obje stranke upoznale su važnost te zemlje radi položaja njezina u sklopu zapadne rimske carevine. S toga i jest bizantinska sila odmah najprije udarila na Dalmaciju i Siciliju, pà je prvu potukavši Gote kod Salone (535) zadobila u vlast svoju. Pod spomenutimi gradovi njekoliko se puta u doba ono lomilo koplje bizantinsko i gotsko pod Constantianom, Germanusom, Belisarom i Narsesom, pod Uligisalom i Ilaufom.

Od više spomenutih gradova rimske dobe napominju se dakle u Dalmaciji još polovicom VI vieka izriekom sliedeća mjesta: u primorju Salonae, Jader, Scardona, Arbe, Epitaurus, Muicurum, Laureata, Magnum, Aequum, Burnum, Delminium, Rider, Novae; u nutarnjosti, poimence onkraj Dinare: Sarnia ili Sarnade, Ludrum, Sarsentero, Salvia, Sarite, (Seretio), Nautio, Epilentio. Uz ova preživjela su jamačno ono burno doba još i druga, kojih se spomenici nesjećaju.

Gotsko gospodstvo trajalo je u Dalmaciji prekratko a da bi uzmoglo bilo poremetiti predjašnje etnografske odnošaje, tiem manje, što se po broju Gota[3] zauzevših Italiju i pripadajuće joj iztočne pokrajine nemože predpostaviti, da bi oni zaposjeli bili druge zemlje osim gradova i tvrdjava, postaviv u nje svoje čete i činovnike. S toga i nestade toga germanskoga plemena u onih pokrajinah,

[1] V. Bulletino di archeologia e storia dalmata. I, 3—4. Delminium.
[2] Procop. de bello goth. I, 7, 16, III. 35. IV, 22, 35.
[3] Witichis i Totila napregnuvši sve sile niesu mogli više od 150 do 200.000 vojnika sakupiti. Odavle se zaključuje, da je okô 250.000 Gota unišlo izprvince u Italiju. Dahn: Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker. Berlin 1881. Bd. I, S. 238.

čim mu se vlast iz ruku iztrgla. Uzpostavljena u Dalmaciji polovinom VI stoljeća rimska vlast ostala je ona za sav ostali viek netaknuta, ako i napadana, buduć zastupana i štićena proconsulom, koj je o exarhi u Raveni visio. Dalmacija bijaše tada omedjašena Praevalisom, kojoj glavni grad bijaše Scodra (Skadar), jadranskim morem, Istrom, na iztoku kod planina Ilirikom. Pošto Panonija nije povraćena bila carevini, već je zaposjednuta bila Langobardi i Gepidi, a od godine 568 uralo-altajskimi Obri i Sloveni: to su provale u Dalmaciju najviše s te strane naperene, jer najlaglje izvedive bile. Po bilježkah suvremenih te provale učestale su od god. 551 i 569; a izvodjene bijahu manjom ili većom vojenom snagom, manjim ili većim uspjehom. Tako je god. 569 provalilo iz Panonije prieko Save u Dalmaciju 10.000 Kuturgura, koji su se Obrom pridružili bili Od god. 579—584 Obri su se zabavljali više sa sriemskim dielom Panonije i okolnim Podunavljem, da ondje zataru posljednji trag rimskomu gospodstvu; a čim se to sbude, ponoviše se provale u Dalmaciju. Očita bijaše jim namjera, i ovu pograničnu zemlju osvojiti; s toga su i nastojali najprije utvrdjena mjesta u svoje ruke dobiti ili razoriti. A kako su u tih ratnih podhvatih uspievali, može nam donjekle posvjedočiti provala u Dalmaciju koncem VI stoljeća. Godine na ime 598 neprijatelj, kako bi rimsku silu od Singiduna odvratio, prodre odanle u Dalmaciju, pà obsjednuv grad Baloiu, osvoji ga i još do 40 tvrdjavica poharà. Dokle je po tom mogao neprijatelj tada prodrieti u Dalmaciju, pokazuje nam donjekle položaj onoga mjesta, koje se kod pisaca piše Βάγκεις, Βάλκης, Balcha, ali takodjer Βάλβης i Balea.[1] Ovo posljednje čitanje upućuje nas na „Baloie“ na Peutingerovoj tabuli, gdje se to mjesto navodi u sliedećem redu: „Seruitio. XVI ad Fines. XII Castra. XII Lamatis. X Leusabe. XII Baloie“. Ono prvo čitanje, imenito Βάλβεις moglo bi se smatrati pokvareno iz Σάλβεις, Salviis, te bi naznačilo grad, koj u rečenoj tabuli dolazi u tom redu: „Leusaba. XVII Sarnade. XXIV Salviae. XVIII Pelva. XVII Aequo“. I „Baloie“ i „Salviae“ ležali su na cesti, koja je iz „Servitia“ (sada bos. Gradiška, Berbir) t. j. od Save vodila u Salonu najprije u južnom onda u jugo-zapadnom smjeru. Ova cesta dielila se kod Leusabe (kod Podražnice) u dvie pruge, na jednoj od njih, koja se je spuštala na jug k rieci Plivi, ležalo je mjesto Baloie; na drugoj pako, koja je prama jugo-zapadu krenula, ležao je grad Salviae, Silvae.

[1] V. Docum. 254.

Baloie bijaše od Leusabe daleko 12, a Salviae 42 rimske milje. Sudeć po daljini obiju mjesta od Servitia, ležala su ona u poriečju gornjega Vrbasa i Unca, pritoka rieke Une, dakle na razvodju Save i pritoka njezinih Vrbasa i Une s jedne, te jadranskoga mora i Neretve s druge strane.[1] Dovle je dakle neprijatelj god. 598 imao prodrieti, do planina na ime, koje su primorje dalmatinsko od njegova zaledja dielile. Ovih planina nije još tada neprijatelj prevalio; ali doprvši do njih zadao je straha primorju, kojega glavni grad Salona bio se malo kašnje t. j. 600 god. na usta popa Veterana pritužio Rimu, da mu se „narod Slovinski“ veoma približuje“.[2]

Iz svega toga se vidi, da su mjesta zaplaninske Dalmacije najprije i to već koncem VI vieka postradala. Ovim gradovom, od kojih se, kako vidismo, mnogi još polovicom toga stoljeća spominju, neima iza toga nikakova traga. Ne samo neima više stolica biskupskih u Ludru, Sarsanteru, Sarnadi i Bistui, pod koje spadaše Salviae, Sarite (Sarcia), Nautio, Epilentio itd., nego se je i tim gradovom spomen zameo. Šta je dakle naravnije od zaključka, da je i te gradove stigla ona sudbina, koja je i Baloie s drugimi god. 598 zadesila?

Kakav je pako udes stigao prigodom neprijateljskih provala i osvajanja stanovničtvo i davne uredbe, možemo zaključiti iz dva tri primjera, koja su zabilježena ostala. Kada je grad Sirmium god. 581 pao u ruke neprijateljske, izadjoše iz njega i praefectus Salamon i biskup Sebastijan i gradjani njegovi. Biskup uputi se u iztok, gdje mu je patrijarka antiohijski Anastasij biskupsku stolicu u svojem področju nudio; a pošto je on nehtje primiti, ponudi mu papa Grgur I god. 595 drugu u Siciliji.[3] Jednaka sudbina zadesila je i druge biskupe u onih stranah: s toga su i car Mauricio Jobinu, „praeposito per Illyricum“, i papa Grgur I biskupom u Iliriku naložili, da gostoljubivo prime one biskupe, „koje je iz mjesta njihovih bies neprijatelja izagnao“. Kada uzmemo na um, da je Ilirik, koj je tada obuhvatao Meziju, obje Dacije, Dardaniju, Praevalis, Macedoniju, Tesaliju i Grčku, medjašio na Drini s Dalmacijom, nadalje da je Dalmacija i susjedna Mezija koncem VI stoljeća „biesu neprijatelja“ najviše izvržena bila: tada će nam

[1] Baloie moglo je ležati kod Varcar Vakufa, gdje imade i danas „Blajce“, a Silviae kod Glavice u glamočkom kotaru.

[2] Docum. p. 258

[3] Docum. p 228 sq. 237, 246.

se po sebi nametnuti misao, da se ona zapoviest vrhovne crkvene i državne glave ticala velikim, ako ne većim dielom upravo onih biskupa zaplaninske Dalmacije, koji su poput drûga sriemskoga imali pred neprijateljem uzmaknuti u susjednu zemlju, da se uklone pod zaštítu kršćanske carske vlasti. Po primjeru dogodivšem se u Sriemu možemo na dalje zaključiti, da je s biskupi i s državnimi vlastmi znatan diel pučanstva ostavio svoja siela, nemogavši jih od neprijatelja obraniti. To se isto potvrdjuje drugim primjerom; kano što su naime rimski stanovnici Sirmia ostavili pred neprijateljem svoj zavičaj, tako su ga ostavili pred njim i stanovnici bližega Niša i Sardike i drugih gradova Dacie i Dardanie, te se mnogi njih preseliše čak u Solun.[1] Koliko je osim toga žitelja u onih ratovih izginulo, koliko jih u robstvo odvedeno, može se opet njekojimi primjeri razjasniti, a inače može se nagovieštati, ako se pred oči postavi tadanji nečovječan način vojevanja. Kada su slovenske čete polovinom VI stoljeća pljačkale po Iliriku, poubijale bi stanovnike, koji bi u ruke njihove pali, ili bi jih u robstvo odvele.[2] U drugoj provali odveli su, kako se, ako i pretjerano kaže[3], „bezbrojne tisuće" žitelja u robstvo. Drugom opet prilikom tako su rimsko stanovničtvo poubijali, da su, kano što se veli, sve ceste, kuda prolažahu, mrtvimi trupli posute bile.

Ako dakle sve ove okolnosti na um uzmemo, nećemo se čuditi, što je rimski živalj u zaplaninskoj Dalmaciji uslied neprijateljskih provala, koje su bile u drugoj polovici, a osobito na koncu VI stoljeća, učestale, haranjem i pustošenjem, izselitbom i zarobljenjem tako smalaksao i tako proriedjen bio, da su ruševine siela njegovih i opustošena zemlja lasno u vlast neprijatelja došle; pà da je ta zemlja zadobila novo lice, nepridržavši ni jednoga znatnijega siela rimske kulture. S toga se je u tom većem dielu rimske Dalmacije tako lasno udomio nov poredak novih narodnjih i državnih odnošaja, nastalih zaposjednućem tih krajeva po narodu hrvatskom.

Nješto se je teže taj preobražaj izveo u primorskom dielu Dalmacije. Ovdje je bilo više znamenitijih colonia i municipia rimskih, ovdje bijaše sielo državne i crkvene vlasti za cielu pokrajinu, ovdje je rimska kultura, buduči podupirana timi vlastmi i pomladji-

[1] Docum. p. 283—4.
[2] Ibid. p. 217.
[3] Ibid. p. 225.

vana iz Italije, dulje nezapriečeno i uspješnije djelovala. Ali uzprkos svemu tomu i ovdje se onaj preobražaj ako i polaganije izvodio jednakim načinom, kano što se on izvodio ne samo u zaplaninskoj Dalmaciji nego i u drugih odaljenih pokrajinah rimskih, koje su drugi narodi, učinivši ondje konac rimskomu gospodstvu, zaposjednuli, kano što poimence u susjednoj Panoniji, u Noriku i doskora u Iliriku. Ondje se je diel rimskoga stanovničtva takodjer povukao u sigurnija mjesta iz nutarnje zemlje, a ta su sjegurnija mjesta bila oveći i utvrdjeni gradovi primorski i otoci dalmatinski. Tako je gradjanstvo glavnoga grada Salone, ostavivši razoren i opustošen grad, preselilo se u susjedni Spljet i raztrkalo se po bližih dalmatinskih otocih, imenito po Solti, Braču, Hvaru, Visu i Korčuli; tako su se gradjani Epidaura povukli u sjegurnije mjesto Ragusium; tako su se drugi, imenito iz napadnutih dolnjoliburnijskih mjesta, utekli u tvrdji Jader.[1] Ako je istinita potonja tradicija: to bi pače poznata bila imena njekojih vodja rimske emigracije; solinskom bio bi upravljao Severus, epidaurijskom ili odsele ragusijskom Gregorius, Arsaphius, Victorinus, Vitalius i Valentinus, sve sama rimska i grčka imena. U ovih gradovih i otocih, o kojih je jurve obširnije govoreno, usredotočio se je rimski živalj Dalmacije, laglje ondje štićen i državnom vlašću, i sgodnim položajem, koj ga je sa strane mora učinio skoro nepredobitnim. Na ovo uzko zemljište stegnuto bi ime stare Dalmacije, koje posljednjim namjestnikom carskim imao biti „proconsul Dalmatiae Marcellinus".[2]

Ovi tuj navedeni dogodjaji mogu nam biti putokazom za shvaćanje preobražaja rimske u slovjensku, u hrvatsku Dalmaciju. Taj preobražaj započe prvih desetina VII stoljeća; a jamačno je podulje trajao. Do IX i X stoljeća bješe on dovršen, izuzam na zemljištu bizantinske theme. Predjašnji rimski gradovi, u koliko niesu posvema razoreni pa i ne uzpostavljeni bili, dali su najprikladniju gradju za novu narodnu i državnu tvorbu. Ovdje su novi žitelji našli tako rekav gotovu kuću, ali podpuno ili dielomice praznu, tè ju samo zapremiti trebalo. Tim su putem njekadašnji rimski gradovi: Tarsatica, Senia, Aenona, Nadinum, Corinium, Scardona, Muicurum, došavši u vlast hrvatsku, postali i u narodnom smislu hrvatski gradovi, te njeki od njih postali znamenitim fakto-

[1] Ibid. p. 264 ss. 278 ss.
[2] Ibid. p. 255.

rom u životu hrvatskoga naroda. Tako je Aenona, u kojoj su njekada bili zastupnici rimskih uredaba aedilis duumuir quinquenalis Apuleius P. f. Fronto, ujedno pontifex patronus et praefectus urbis L. Volusius L. f. Saturninus, sexvir augustalis Tulius Ursius, u kojoj su rimskim bogovom postavljali spomenike L. Cincius Trophimus i Egnatia C. f. Paulina a Cinius Genialis uspostavio „simulacrum Jano Augusto pro salute ordinis sui et civium suorum“, u kojoj su L. Barbius Crapus, A. Barbius Rufus, Julius Fronto C. Licinius, T. Octavius Capito itd.[1] njekada živili — taj grad postade (bar dielomice) hrvatskom priestolnicom s kraljevskim dvorcem, sielom županije, kojoj je jedno vrieme predstojao Adamić i Desina, sielom gradske samouprave, kojoj je stajao na čelu Selislav, sielom biskupije, koju se nastojalo postaviti na čelo ciele zemlje, sielom tolikih hrvatskih odličnika, medju kojimi se spominju Radovan, Prodan, Rugota, Desimir, Slavic, satnik Sovina itd. Od ovih njekada rimskih gradova izrično se polovicom X vieka pribrajaju hrvatskim: Nona, Scardona, Cori(nium). Sudbina je tih gradova ostala od sada tiesno skopčana sa životom hrvatskoga naroda. Gradjani trsatski oprli su se god. 799 furlanskomu vojvodi Eriku[2] za slobodu ciele zemlje. Tiem se pako sbude, da su takodjer imena tih gradova prema hrvatskomu govoru promienjena u Trsat, Senj, Nin, Nadin, Karin, Skradin, Mokrsko ili Makarsku. Jednako su se i liburnijski i dalmatinski otoci preobrazili, dobivši ili posvema ili dielomice stanovničtvo hrvatsko, te su tako otoci: Apsyr-tides, Crexi, Curic-ta. Arba, Primota, Gissa, Malata, Bavo, Solenta, Bratia, Pharus, Issa, Corcyra, Melita, Ladesta, i po imenu pretvorili u Osor, Cres, Krk, Rab, Premudu, Isto, Meladu, (Mulat), Bua, Soltu, Brač (Brazza), Hvar, Vis, Korčulu, Mljet, Lagostu (Lastovo). Ali i ovi otoci naseljeni bijahu samo postupice novim stanovničtvom. Još polovicom X stoljeća bijahu nenaseljeni: Premuda, Gissa (Isto) i Melada, iz kojih se je valjda pučanstvo u ono prevratno doba preselilo bilo na veće otoke. Jednako bijahu tada bez žitelja otoci: Seluc (Σελβώ), Skarda (Σκαρδά), Skardica i Sestrun.[3] Svi ovi mali otoci niesu pružali dosta jamstva za sigurnost, niti se je mogao na njih razviti družtveni i obćinski život.

[1] V. nadpise rimske kod Momsena: Corp. inscr. lat. III, 1. nr. 2969—90.

[2] Docum. p 200.

[3] Ibid. p. 404.

U starodavnih dakle onih gradovih i na onih starodavnih otocih uhvatili su iza VII stoljeća korien novi doseljenici hrvatskoga porekla. Mjesto i imena onih gradova i otoka pokazuju nam dosta jasno nutarnju svezu izmedju propale prošlosti i nastale sadašnjosti. Ali tu nam svezu dozivaju u pamet takodjer gdjekoje gradine, gdjekoja mjestišta, uz koja ostala je privezana uspomena na propalo sielo davne kulture; te nas sveze sjećaju i gdjekoja današnja imena gradova i sela, kojih se poviest inače nemože kroz spomenike tako jasno prisloniti na starodavna siela rimskoga života, kano što se to može kod onih gore spomenutih. Ovako bismo prislonili u Liburniji Buccari, Bakar na Οὐόλκερα (Bulkera, Bukera), Lopar podrtine kod Novoga na Lop-siku, Ortoplu luku i mirine kod Starigrada na Ortopula, Ὄρτοπλα; na dalje u Dalmaciji goru Promin, Promona na istoimeni na podnožju joj (kod Teplja) bivši grad, Sinj na Sin-otium (Συνόδιον), Drid naših sredovječnih listina, kod Trogira, i župa Drid-ska na Drido (Orido) kod ravenskoga geografa, Trilj na (ponte) Tiluri, Dlьmno, ako i ne po položaju a to po imenu, na Delminium, Gate na G(ed)ate, Bast kod Makarske na Bisto, Te-ninim naših sredovječnih izprava, sada K-nin, na Strabonovu Νινία (Κ-νινία), itd. Mnogo se manje takovih uspomena sačuvalo u zaplaninskoj Dalmaciji. Ovdje mogli bismo dovesti u svezu staru hrvatsku župu Pleva (valjda i rieku Plivu) s mjestom Pelva, koje je ležalo preko Prologa planine izmedju Aequuma (Čitluk kod Sinja) i Silviae (Glavice na glamočkom polju), na dalje Bulsinium s Bužanin-gradom na podnožju Tušnice planine, gdje imade i starih mirina. Kano što su imena gradova tako su i imena rieka baštinili doseljenici od pražitelja: *Dravus* Drava, *Savus* Sava, *Drinus* Drina, *Colapis* Kupa (Klъpa), *Basanius*, Bosna, *Vrban-us* Vrbas, *Sarna* Sana, *Arsia* Raša (prema Arba Rab i Albona Labin), *Bacuntius* Bosut možebit i Oen-eus Una itd.

Prema tomu obavljao se onaj prielaz iz stare, rimske, u novu, hrvatsku dobu i na zemljištu rimske Dalmacije onim putem, kojim se je takav prielaz obavljao i u drugih zemljah rimske carevine, koje su stranim življem poplavljene bile. Gdje je rimski živalj proriedjen bio ili gdje je strani živalj tako silan bio, da mu se prvi nije mogao na dugo protiviti: ondje je proces asimilacije i prije i neopaženo do kraja prispio. Odavle ćemo si protumačiti, za što je hrvatski živalj u primorskoj Dalmaciji naišao na jači odpor, zašto se ovdje rimski živalj mogao u njekojih gradovih i

okolinah njihovih dulje održati, a zašto ga je u prekoplaninskoj Dalmaciji nestalo ili bar nije na površini ostao.

Na zemljištu rimske Dalmacije možemo tiem razlučiti dvie etnografske vrste: dolnju, starinsku, koja se samo mjestimice na površinu proniela, i gornju, koja je onu starinsku pokrila. Nov živalj naišao je mjestimice na stari, koji je on u sebi kano gradju pretvorio; za takovu gradju služila su mu ona starinska mjesta, koja niesu za borbe oko gospodstva u zemlji propala. Ali čim je novomu življu vremenom snaga više jačala, tiem se staromu trag više zamitao. Sve ostalo zemljište bilo mu tek naseliti.

Izvan spomenutih prije rimskih gradova hrvatski si živalj malo je drugih stvorio. Polovicom X vieka navode se[1] kano hrvatski gradovi: Belgrad, Belьčin, Hlievno, Stlpin[2], Klobuk. I svaka županija imala je po ustrojstvu državnom slovjenskom svoj grad, od kojega su i njeke županije ime nosile; takovi gradovi bijahu: Bribir, Drid, Imotsko, Hlievno, Klisa, Nin, Sidraga, Tьnin (Knin), od kojih su Hlievno, Nin i Tьnin jurve spomenuti, i to oba posljednja kano rimski ostanci. K ovim gradovom može se dodati Sibinicum ili Subenico castrum i oveće mjesto primorsko Olmis (Omiš); a odkada se je Hrvatska na jug do Neretve protegnula, još Mokrьsko, Vrulja, Ostrog i Labinac (Lapčanj).[3]

Ali gradsko žiteljstvo bilo je prema župnom u daleko manjem broju. Snagu države hrvatske, kano što i drugih slovjenskih država u staro doba, nije sačinjavalo gradsko nego župno žiteljstvo. U tom se je bitno razlikovala hrvatska od rimske Dalmacije. Hrvatsko družtvo nije bilo usredotočeno u gradovih nego u župi, ili bolje, bijaše po župah razsijano. Odavle župe, koje su zasnovane izvan područja rimskih ostanaka, koje dakle niesu bile na nadjene tradicije prislonjene, nisu po gradovih nego po svojem naravnom položaju prozvane, tako Gadska, Krbavska, Lička, Cetinska od dotičnih rieka — morska, lučka, zagorska, zatinska, zastoborska od položaja kod mora, u luci, naprama goram itd.

Način razseobe hrvatskoga naroda po zaposjednutoj Dalmaciji može se donjekle razsvietliti, ako se u obzir uzmu prvobitni družtveni odnošaji slovenskih plemena, koji su i kod razseobe odlučno uplivali i koje nalazimo i za hrvatski narod u spomenicih potvrdjene.

---

[1] Docum. p. 400.
[2] Ptolom. Geograph. XV, 17 spominje u Liburniji Στλοῦπι.
[3] Ibid. p. 410.

Slovjeni zauzevši novu zemlju pridržali su i ovdje svoje starodavne plemenske uredbe. U toj novoj zemlji naselilo se jedno pleme uz drugo, zauzevši svako odieljeno zemljište. Središte narodnoga i vjerskoga života na tom zemljištu bijaše grad, okolo kojega su se razselili rodovi po selih. Grad je obično prozvan imenom plemena, t. j. grad nije imao svojega posebnoga imena nego je nosio ime plemena. Ali ako je pleme bilo veliko, pa je i više gradova zasnovalo, tada su ovi dobili ime po osnovatelju ili po čem drugom. Pleme u genetičkom smislu bijaše skup rodova. Rodovi ti stanovali su zajedno u selih, te su imali zajedničko ime, zajedničku imovinu i zajedničkoga starješinu, t. j. ovi rodovi živili su u zadruzi. Pleme obzirom na prostor, koj je zauzimalo, sačinjavalo je župu, kojoj je stajao na čelu plemenski starješina, župan.[1] Po toj starodavnoj slovenskoj uredbi, koja je s narodnim bićem Slovjena srasla, razselili su se jamačno i Hrvati po Dalmaciji. Ako je tradicija X stoljeća istinita[2], Hrvati su ethnografski sastavljali samo jedno pleme; a to pleme ethnografski jedno dielilo se genetički u pet rodova. Po tom hrvatski narod nije se ni u početku dielio u plemena u ethnografskom smislu, kano što je slovenski narod na Dnjestru i Ilmenu, na Visli i Labi sastavljen bio iz više plemena ethnografski ako i slabije različitih, koja su se tek vremenom slila u jedan narod ruski, poljski, českí. Ovakova razdioba nenalazi potvrde niti u poviesti hrvatskoj. Ali nalazi potvrdu dioba u plemena genetička. Jur onaj neznatan obseg starodavnih hrvatskih župa upućuje nas, da je prvobitno u njih po jedno pleme stanovalo. Uzmimo samo to, da za onaj razmjerno malen prostor izmedju Zrmanje i Cetine nalazimo u spomenicih X i XI stoljeća ne manje od 12 župa; a ako ne više, što je vjerovatnije, manje nije jih imalo biti u prošlih stoljećih. Na onom uzkom prostoru medju Cetinom i Neretvom bile su polovicom X vieka tri župe. Za prostor pako zemlje s ove strane Velebita do Gatske poznate su nam četiri župe, a moglo jih je i više biti. Dakle izmedju Gvozda i Neretve poznato nam je do 20 župa. Po tom su pleme i župa bila i u Hrvatskoj dva pojma, koja se pokrivaju, kano što se u logici veli. To znamenovanje imade pleme do danas u Crnoj gori, u kojoj su se mnoge starodavne slovjenske uredbe čišće sačuvale. Ondje imade zemljišni značaj, znamenuje

---

[1] V. H. Jireček: Slovanske právo I, 40 slj.

[2] Docum. p. 270.

kotar, okružje: Njeguši, Ćeklići, Ozrinići, gdje su njekada stanovali samo jednoplemenici; ali i ovdje se je tečajem vremena, doseobom obitelji drugih plemena itd., prvi značaj izgubio, te je teritorijalni pred srodstvenim mah preoteo. U Crnojgori pleme je sastavljeno iz njekoliko bratstava, kojih je svako skup njekoliko obitelji, što no od jednoga pradjeda izlaze. Svi koji pripadaju jednomu bratstvu, nose i jedno prezime; takova su bratstva Kovačevići, Vukotići itd; pa opet obitelj ima svoje prezime; tako u bratstvu Kovačevića imade obitelji, koje se zovu Jankovići, Milutinovići, Perovići itd od zajedničkoga jim djeda Janka, Milutina, Pera itd. Bratstvo imade svoga starješinu, glavara; i pleme svoga starješinu, vojvodu.[1] Srodni odnošaji obstojali su i u starodavnoj Hrvatskoj: prvobitno obuhvatalo je župu po jedno pleme, kojega koljena, rodovi (generationes) stanovali su po selih i zaselcih te župe. Ali po vremenu uslied nastaloga većim saobraštajem izpremiešanja plemena dobila je župa i u Hrvatskoj teritorijalni značaj; tada niesu se više ova dva pojma, župa i pleme, pokrivala; pošto je u jednoj župi bivalo više plemena. U tom drugom razdobju pleme znači što u Crnojgori bratstvo; pa nam ga u tom značenju predstavljaju spomenici potonjih stoljeća. Za razjašnjenje navesti ću njekoliko primjera.[2] U župi ličkoj nalazimo plemena: Mogoroviće, Jurjevce, Kovačiće, Lapčane, Paladiniće, Petričeviće, Podknežiniće, Tugumeriće, Vladiće, Vrhovljane; u župi bužkoj nalazimo plemena Krčelce, Poletčiće, Magliće, Satničiće, Stupiće. Ova plemena obuhvatala su takodjer više koljena (pleme Nebljuško sastojalo se je po izričnom svjedočanstvu iz četiri koljena), porodica itd. s vlastitimi prezimeni. Tako u plemenu Mogorovića bijahu koljena Skoblići, Zahumići, Utišenići. Budišići itd.; na pleme Stupića spadala su koljena Daroići, Vukanići, Vučkovići, Nemanići, Kosinski itd.; u pleme Poletčića Vukšići, Filoići itd.; na pleme Šubića Ugrinići, Markovići, Migalići itd. na pleme Slavkovića Neljkovići, Piričići, Sopčići itd. Pleme imaše glavno sielo, grad, koji je obično nosio ime plemena; ali je imao i drugo ime; plemenu Lapčana bijaše glavni grad Rmanj. U gradu plemena bijaše glavna vlast plemena, stol. Tržić, kašnje Perušić bijaše sielo bužkoga stola, Rmanj sielo lapačkoga stola, Skurina ličkoga stola, Vukšić lučkoga stola itd. Ali pleme bijaše kroz svoje porodice razsijano i po dru-

[1] Bogišić: Zbornik pravnih običaja. I, 511 slj. Vukov rječnik: bratstvo, pleme.

[2] Uzeti su iz glag. listina. Kukuljević: Acta croatica.

gih mjestih župe; tako je pleme Stupića obitavalo u bužke župe mjestih Kosinju, Mogliću, Šćitaru, Mazalcih. S toga se obično porodičnomu prezimenu dodavalo još ime onoga mjesta: Šimun Vukšić s Lučan od plemena Poletčić itd. Imena plemena niesu bila uviek patronymica, već često apellativna, tako Karinani, Kukari, Lapčani, Nebluški, Oklјušani, Vrhovljani.

Što nam potonji spomenici o hrvatskih plemenih, njihovih grana i sielih pripoviedaju: to se može prenieti i na starija vremena, na dobu prije XII stoljeća. Iz imena župa Bočači i Bužani mogli bismo zaključiti na dva plemena, koja su u tih župah stanovala njekada valjda izključivo i kojima su ona ime dala. Ostale župe ili nose ime od grada, od kojih gdjekoji, kano Nin, Drid i Knin, polaze čak iz rimskih vremena, drugi pako, kano Bribir, Imotsko, Hlievno, Klisa, Pset, Sidraga, Smina, jesu potonji dobe; ili od položaja njihova, kano što župa cetinska, gadska, krbavska, lička, lučka, primorska, plevska, poljička, zagorska, zastoborska i zatinska, tako da nam ova imena sama ne naznačuju onih plemena, koja su u njih stanovala. Ali za veći dio onih plemena, koja se u spomenicih potonjih vremena navode, može se dokazati, da su još prije XII. vieka živjela i pojedini članovi njihovi znatno utjecali u sudbinu svoga naroda. Amo spadaju plemena Kačića, Kukara, Šubića, Čudomerića, Svačića, Mogorovića, Gušića, Karinjana, Lapčana, Poletčića, Lačničića, Jamometića i Tugomerića.[1] Ova plemena stanovala su u onih župah u glavnom mjestu plemenskom i u okolišnih selih i zaselcih. Mjesta Karin, Lapac, Mogorović, Čudomerić i Tugomerić (Tugomer) spominju na dotična plemena. Na pleme Mogorovića sjeća nas takodjer „terra Mogorouigi" u listini[2] god. 1069, koja je ležala kod briega Tinja, sada izmedju Belgrada i Nadina. Gusići imali su svoja imanja u Sidražkoj župi.[3] Imena mjesta Doljani, Dračani, Jelšani, Hlmnjani, Jagodinjani, Kamenjani, Murovljani, Pećani, Poddupljani, Sjekirani, Smrdučani, prema potonjim imenom plemenskim Humčani, Lapčani, Okljušani, Vrhovljani, sjećaju nas takodjer, da su ondje bivale rodstvene zadruge, veće ili manje, plemena ili njih koljena.[4] Po potonjoj predaji[5],

[1] Docum. p. 482. 486.
[2] Ibid. p. 75.
[3] Ibid. 167. 171.
[4] Sr. plemena u Českoj do konca X vieka: Lučané, Děčané, Lemuzi, Pšované, Dudlebi, Netolici, Sedličané itd. Jireček op. cit. I, 49 ss.
[5] Documenta p. 482, 486.

kojoj se trag nalazi već koncem XI stoljeća, bilo je u Hrvatskoj dvanaest plemena, iz kojih su potekla sva ostala koljena i svi rodovi, kojih su članovi sačinjavali stožer hrvatske aristokracije. Rodovi, porodice tih plemena zauzimali su u zemlji, u narodu, prvo mjesto. Plemstvo bijaše u njih nasljedno. K ovomu plemstvu prikupljahu se kašnje članovi drugih obitelji, kojim su tek podieljene one povlasti, koje su po rodu i članovi onih plemena uživali. Još u XIV vieku razpravljalo se je u jednom slučaju pitanje: jeda li plemići Ivan, Lacko i Tvrdko imadu „de nobilibus duodecim generationum regni Croatie ortum et originem"; s toga je da li oni „omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generationum regni Croacie potirentur, usi semper extitissent".[1]

Razgranjenjem plemena u koljena i rodove, ovih pako u zadruge i porodice miešali su se kadšto i ti pojmovi; ali plemenska suvislost ostala je netaknuta u predaji i životu; baš i onda, kada su koljena i rodovi zasnovali si posebna siela u istoj ili drugoj župi. Kad su se na ime koljena í rodovi jednoga plemena tečajem vremena u toliko umnožila, te je nastala potreba, da se odsele od svojega stožera: bjehu nova siela zasnovana, kojim je trebalo nadjenuti novo ime. Ovo nije uviek nadjenuto po rodu i koljenu (Mogorovići, Tugomerići itd.), nego po drugih okolnostih, koje su osnovači novoga siela u obzir uzeli. Kod imenovanja novih sela lebdile su i hrvatskim zasnovačem njihovim one predstave, koje opažamo i kod drugih slovenskih naroda i u drugih slovenskih zemljah. Imena su na ime selu nadjenuta po zemljištu, po vodi, po biljkah, po životinjah, po bojah, po ogradi i stanu, po zanimanju, po orudju tè po državnih uredbah i po narodih.[2] Po zemljištu, tvorbi, sastavini, svojstvu njegovu prozvana su mjesta: Gorica, Brda, Brižje, Nabrežje, Hlmnjani, Grebeni, Kamenjani, Pećice, Pećani, Gomilja, Dražani, Doljani, Polog, Poddupljani, Ravna, Rogovo, Suhikam, Zagorsko, Dubravica, Lesani, Lazani, Pustica, Tribižet, itd. Po vodi i odnošaju mjesta naprama njoj: Močava, Blata, Zablaće, Lužić, Naslap, Virovik, Slivnik, Sušalo, Suhovara, Slano, Razsohatica, Žrnovnica itd. Po bilju, imenito po stablih, šikari itd., uz koje je selo nastalo ili koje je trebalo prije izkrčiti: Bresti, Bresteni, Jelšani, Jesenovo, Jasenje, Orehova, Trstenik, Vrbica, Dra-

---

[1] Matica od 1365, 1. siečnja u zem. arkivu. Kukuljević: Jura regni CSD. I, 43—6.

[2] Miklošić: Die slav. Ortsnamen aus Appellativen I, 8 folg.

čani, Moravljani, Repušina, Smrdučani, Jagodinjani, Ličina, Šibinik itd. Od životinja: Kozica, Konjuština, Sokolka, Vrana, Račnik itd. Od boja: Bêlaj, Bêlgrad itd. Od ograda, stanova za čovjeka i marvu: Hlêvno, Kuća, Obrovec, Osik, Mirani, Mirić, Stlbica, Stênica, Strežača, Straživica, Tinj, Zatinsko, Zastoborsko, Selo itd. Od zanimanja: Kozinčani, Kobiljaci, Sekirani, Tržići itd. Od orudja Sekirica itd.[1]

Ova mjesta ležala su većinom izmedju Zrmanje, Krke i Cetine, dakle većim dielom na zemljištu predrimske Dalmacije. Većina pače tih miesta je ležala u primorju, samo razdaleko od gradova rimskih Jadera, Traguria, i Spljeta. A to nam daje svjedočanstvo, da su oni klasički priedjeli, gdje je bilo za rimsko doba dosta većih i manjih miesta, kojim se spomen kašnje zatrla, ostali pusti, dok jih hrvatska plemena niesu iznovice naselila, nadjenuvši novim naselbinam hrvatska imena, koja su ona stara u podpunu zaborav bacila. Da su nove naselbine hrvatske nastale mjestimice i u pustarah, i u divljači, svjedoče nazivi miesta: Lesani, Lazani, Pustica, Trebižet, itd. U neposrednoj okolici davnih rimskih i sveudilj romanskih gradova nalazimo još u ono doba sela i zaselaka s romanskim imenom. Tako se oko Zadra spominju: Cabrona, Capruli, Castrizza, Cepriylani, Comareto, Duculo, Laucarani, Lubricatum, Petrizani, Posterula, Pultago; okô Spljeta i Solina: Adrina, Bello (Ballo), Calamito, Calbaro, Campisano, Casaro, Cassano, Grasso, Laureto, Mesabra, Mucla, Paludo, Panisano, Saline, Satilia, Spalazolo, Spinuntum, Torretta itd., pače i kod Belgrada: Bassano, Roretum, otok Flaveyco ili Postimana (odkle Pazman) itd. I stanovnici ovih po imenu romanskih miesta bijahu za cielo njekada porcklom Romani. Ali polagano su se uvlačile u zemljište njihovo i naselbine hrvatske, pà su zaposjeli i ta romanska mjesta postupice susjedni ogranci hrvatskih plemena. Odavle su njeka mjesta dobila takodjer hrvatsko ime ili prievodom ili formom, tako da je romansko po vremenu došlo u zaborav ili je tako preinačeno, da mu je skoro nestalo traga. Mjesto Calamito kod Spljeta dolazi u listinah već u staro doba i pod imenom hrvatskim „Trstenik“ (talj. calamo, hrv. trstica), Saline kod Solina „Slano“ itd. I tim je takodjer putem hrvatski živalj polagano otimao zemljište romanskomu, potiskivao ga sve dalje, raztvarao i pretakao, dok mu napokon neoduze svu nutarnju zemlju, pače i svekoliko primorje

[1] Ova mjestna imena pocrpana su iz listina IX—XI v. Documenta.

stegnuv ga na pomenute gradove i njekoje otoke; ali i tuj ga polagano slabio, odkako je ondje državna vlast hrvatska u XI stoljeću zavladala.

Kako je zemlja izmedju Zrmanje i Cetine, za koju imademo spomenika razjasnjujućih to pitanje, naseljena hrvatskimi plemeni: tako je bio naseljen ostali takodjer dio rimske Dalmacije, pak i posavska Panonija. Ovdje nisu novi doseljenici niti na onolike ostanke rimskoga svieta i rimske kulture naišli, na kolike su naišli u primorskoj Dalmaciji. U posavskoj i sriemskoj Panoniji niesu kolonie, municipia, castella i omanja mjesta preživjela katastrofe, koja je seobom naroda zemlju zadesila bila. Izza toga ne spominju se više mjesta, koja su u velikom broju na cestah duž Drave i Save i na pobočnih jim putevih njekada bila, kano što na cesti, koja je od Aemone (Ljubljane) na Celeiu i Poetovium vodila uz Dravu k Mursi, pak onda dalje uz Dunav do Tauruna (Zemuna), kano što bijahu: Aqua viva, Populi, Jovia, Sonista, Piretis, Lentulis, Coconis, Serota, Bolentia, Marinianis, Seronis, Vereis, Mursella, ad Labores, Teutiburgium, Cornacum, Cucci, Bononia, Cusi, Acimincum, Ritium. Na dalje na cesti od Aemone na Neviodunum uz Savu: Andautonia, Siscia, Servitium, Urbate, Marsonia, Leucono, Saldis, ad Basante, Sirmium, Fossis, Bassianis, Noviciani, Altina; ili na pobočnih cestah, koje su u one dvie glavne izlazile, kano što izmedju Siscie i Murse: Varianis, Aquae Balissae, Stravianis; izmedju Siscie i Cibalis: Menneianis, Incero, Picentino, Cirtissa; napokon na cesti, koja je preko Cibalisa spajala Mursu sa Sirmiumom: Celena, Ulmus, Spaneta, Budalia. Od svih ovih miesta preživjela je Siscia ona vremena, te je doživila doseobom slovenskoga naroda onu mjenu, koju su u Dalmaciji Nona, Scardona itd. doživjele. Druga, kano što Sirmium i Mursa, dala su svojimi razvalinami gradju za nove naselbine; njekih se je samo ime, ako i u drugih odnošajih, sačuvalo na uspomenu; tako Marsonia (kod slav. Broda) sačuva se u potoku Mrsunji, koj se kod Broda izlieva u Savu, Marianci u Valpovštini sjećaju nas na Marinianis, Bosut na „ad Basante“; Jarak na putu od Mitrovice (Sirmium) u Petrovac (Bassianae) na „ad Fossas“ (fossa = jarak).

Na tom dakle panonskom zemljištu, na kojem je stogodišnja rimska vladavina svoju prosvjetu, potonjom seobom naroda razorenu, zasnovala bila: razselili su se slovenski doseljenici takodjer po plemenih, koja su se postupice u koljenih i rodovih razgranila po županih, osnivajući nova siela s novimi nazivi. Još se u sliedećih

stoljećih nalazi trag, kako su pojedina plemena u pojedinih kotarih i priedjelih zajednički stanovala. U župi gorskoj stanovalo je početkom XIII stoljeća, za cielo od davnije dobe, šest plemena.[1] Kod Blinje živili su „plemići" toga imena, jamačno jednoga roda.[2] Rod, kojemu je župan Vlčeta pripadao, imao je razgranjen posjed u Pokupju.[3] Imena pojedinih miesta sjećaju nas, da jih je jedan rod zasnovao; kano što ime sela „Chitamer", Hotimir, izmedju Dubrave i Garića. Ako i ne imamo listina iz IX—XI vieka za posavsku Panoniju, kano što jih imademo za Dalmaciju, iz kojih bi mogli za nju crpsti mjestopis za onu dobu: to ga možemo do njekle neizravnim načinom uzpostaviti. Mnoga mjesta, koja se navode u listinah XII i XIII vieka, daleko su starija. Utemeljitelj zagrebačke biskupije pokloni joj Dubravu i Česmu (Čazma), koja su dakle mjesta uz sielo biskupije Zagreb bila već u XI vieku.[4] Jur početkom XII v. spominju[5] se Toplice kod Varaždina, koje su jamačno starije, i postale uz rimsku „aqua viva". U onu stariju dobu spadaju jamačno i druga mjesta, koja se u spomenicih XII v. navode, kano što: Gorica, Kamenik, Podgorje, Okić, Reka, Vodica, Glognica, Krapina, Modruš, Selna i Selina, Garić, Osek itd. U okolini zagrebačkoj spominju se mjesta: Čučerje, Ugra, Lupoglav, Rabuč, Oborovec, Kašina itd. U prostranom vlastelinstvu, koje je imao rečeni Vratislav s braćom kod potoka Krapine i njezinih pritoka, navode se: Dobra, Poljanica, Stubica, Planina, Dubica, Bistrica, Pihina, Horšovec (?), Plešivica, Otok, Bistra, Lipovec[6]; u gorskoj župi spominju se: Toplica, Kupa, Trstenik, Kreševo, Glogovica, Golina, Bović, Pešćenica, Hotina, Mošćenice, Visoka itd.[7] Imena ova nikla su iz onih istih predstava, koje su djelovale u zemlji preko Gvozda na doseljenike zasnivajuće nove naselbine. Ovdje i ondje djelovala je jedna narodna tvorna sila; ovdje i ondje naišli su doseljenici na jednake zemljištne i kulturne odnošaje.

Tako je hrvatski narod zaposjednutu zemlju imao polagano, velikim trudom i naporom osvojiti, preobraziti i udariti na nju svoj

[1] Tkalčić: Monum. histor. episcop. zagrab. I, 25. 28.
[2] Ibid. p. 63.
[3] Ibid. p. 61—2.
[4] Ibid. p. 1, 15.
[5] Ibid. 4.
[6] Ibid p. 17.
[7] Ibid. p. 21. 25.

pečat. Imena župa i miesta, koja su, izuzam tiesan rub u primorju, u nutarnjoj zemlji nastala, dovoljno svjedoče, da je baština, koju je ondje hrvatski narod od davnijih vremena preuzeo, dosta oskudna bila. A to bijaše za očuvanje bića i osebnosti njegove velika sreća, kojih bi težko obranio bio, da je preuzeo bio zemlju, posutu starimi gradovi, sieli davne prosvjete, napučenu stanovničtvom duševno razvijenijim. Pà ta okolnost, ako se ujedno sjetimo kako je romansko žiteljstvo u gradovih dalmatinskih umjelo sačuvati svoje narodno biće, ujedno nam na pol daje odgovor na pitanje: u koliko se je u nutarnjoj zemlji sačuvalo medju hrvatskim pučanstvom i ostanaka prasjedioca tamošnjih?

Čim su se u prvih stoljećih srednjega vieka državni i narodni odnošaji poluotoka jugo-iztočne Europe, koji su stvaranjem novih slovenskih država poremećeni bili, njekoliko ustalili: izlaze na površinu ostanci rimskih naselbina u različitih priedjelih grčko-bizantinske carevine i na zemljištu onih slovenskih država, ovdje u većem ondje u manjem broju. Ti Romani dolaze kod Bizantinaca i Slovena obično pod imemom Vlaha (Βλάχος, влахъ).[1] Pojedini tragovi Romanom dopiru čak do VI vieka[2]; ali u većoj se gromadi pojavljuju od X stoljeća. Kod prvoga bugarskoga ustanka god. 976 pomaljuju se „Vlasi“ u Macedoniji medju Kastoriom i Prespom, dočim bi ovdje Samuelov brat David usmrćen „παρὰ τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν“.[3] Ime „Κίμβα λόγγος“ t. j. Cimpu lungu (campo longo) izmedju Strume i Strumice na iztočnih granicah Bugarske, prama bizantinskoj carevini sjeća, da je stanovničtvo ondješnje bilo romanske, vlaške narodnosti.[4] Vlasi su vojevali pod grčkom zastavom u ratovih proti Saracenom sicilskim (1027), proti Normanom (1082),

---

[1] Po Miklošiću (Slav. Elemente im Rumunischen. Wien 1861. S. 1. Lexicon palaeoslov. a. h. v.) ime polazi od Kelta, od kojih priedje ka Germanom, a od ovih k Slovenom, od kojih ga jamačno primiše Byzantinci. Staro-njem. walh, slov. влахъ znamenuje čovjeka romanskoga porekla, „homo romanae originis“.

[2] Iz rieči jednoga vojnika grčke vojske, koja je god. 579 proti Obrom u Astici stajala, iz rieči „ῥετορνὰ, τορνά, τόρνα φράτρε“ (Theophyl. Samocatta II, 15. Theophan. I, 397 ed. Bonn), zaključuje se, da je tada u grčkoj vojsci bilo Romana, koji su stanovali na zemljištu bizantinske carevine.

[3] Georg. Cedren. Histor. II, 435. ed. Bonn. Rad XXIV, 14.

[4] Rad ib. p. 47.

proti Kumanom (1091, 1095).[1] Od pokrajina bješe osobito Tesalija napučena vlaškim narodom, uslied čega bi ona prozvana Βλαχία i μεγάλη Βλαχία. Ondje se u drugoj polovici XI vieka navode u okolici Exeve, a osobito u južnom tesalskom gorju nad zeitunskim zalievom.[2] Odavle imale su se vlaške naselbine pružati k Solunu, u kojega blizini spominje se u XII vieku zemlja „Flachia, Vlachia".[3] Tesalski Vlasi sastavljali su jezgru kneževine, odanle „Βλαχία" prozvane, koja bi početkom XIII stoljeća M. Angelom Komnenom Dukom osnovana. Inače Tesaliju je, kano što je poznato, naselilo bilo takodjer slovensko pleme Velesića ili Velegostića, kojih se pokrajina („provincia Belegezitiae") spominje još koncem XII vieka. Uz ovu veliku Vlašku u Tesaliji spominje se mala Vlaška (μικρά Βλαχία) u staroj Aetolii i Akarnaniji i gornja Vlaška (Ἀνώβλαχία) u jugoiztočnom Epiru. Prema tomu iztiču se u srednjem vieku vlaške naselbine na zapadno-južnom okrajku poluotoka jugoiztočne Europe medju jonskim i egejskim morem i korintičkim zalievom.[4]

I sjevernije od ovih vlaških naselbina na grčko-ilirskom zemljištu pojavljuju se Vlasi na zemljištu, kojom je Srbija zavladala bila. U srbskih spomenicih XII—XIV vieka[5] spominju se Vlasi na gornjem Drinu, oko Skopja (na gornjem Vardaru), kod Peći u Hvosnu, kod Prištine na Sitnici, na Limu, kod zetskoga Blata itd., dakle na onoj gorskoj visočini, koja se od izvora iztočne Morave i od Lima stere na jug-zapad prama moru. Na tom prostoru obitavalo je onih do 800 vlaških obitelji, koje su sa zemljami poklonjene samostanom hilandarskomu, žičkomu, dečanskomu, sv. nikoljskomu u Hvosnu, gračaničkomu, arhangjelskomu kod Prizrena i crkvi sv. Nikole u Baniji. Osim ovih jamačno je bilo i drugih mnogo, koji se ne navode, te si možemo predstaviti dosta gusto pučanstvo vlaško u onih priedjelih stare Dardanije i sjeverozapadnoga diela Macedonije. U dubrovačkih na dalje spomenicih

[1] Annal. Barens. Mon. Germ. SS. V, 53. Anna Comn. Alex. VIII, 227. X, 273—4. ed. Bonn.

[2] Tafel: de Thessalon. p. 467.

[3] Ansberti expeditio Frider. I imp.

[4] I sada imade Vlaha (Rumunja, Cincara) u Tesaliji, u gorju Pinda (oko 50.000 stan.), u Epiru i Arbanaskoj (50.740 stan.), u Makedoniji (do 70.000 stan.), u Grčkoj (do 12.000 stan.). Ovi brojevi niesu dakako zajamčeni.

[5] Miklošić: Monum. serb. 6, 12, 59, 71, 79, 88, 564. Glasnik društva srp. slov. XV, 264 slj.

XIII i XIV vieka[1] spominju se Vlasi moračkoga samostana u iztočnoj Zeti na rieci Morači i mileševskoga samostana u Polimlju, za tiem Vlasi iz Trebinja, Urma (kod Klobuka), Nikšića, Banjana, Rudina, Vrsinja, Dračevice (kod Novoga grada u Boci kotorskoj), iznad Risna (sada Krivošije), Konavlja, Huma i Bosne. Vlasi ovih dvaju posljednjih priedjela potiskavali bi se k primorju; Vlasi iz Huma u stonski ili pelješački poluotok, iz Bosne k Neretvi. Njekoji Vlasi doselili su se pače i u Dubrovnik.

Odavle se razabire, da je ne samo po jugo-zapadnih nego i po sjevero-zapadnih stranah balkanskoga poluotoka živilo Vlaha u XII—XIV stoljeću. Ovi Vlasi živili su po plemenih i rodovih u selih i omanjih kotarih, koji se i u slov. spomenicih[2] zovu катоунь od rom. cantone[3], a koji su obično imali posebna imena[4] od rodova i plemena njihovih. Katuni bijahu ili na državnom ili na vlastelinskom zemljištu.[5] Zanimahu se pako Vlasi pastirstvom i prienosom robe na konjih i mazgah. Pastirstvo bijaše glavno zanimanje Vlaha na cielom balkanskom poluotoku; odavle nestalan život njihov, koj se u svih spomenicih iztiče; dočim je samo jedan dio živio u katunih, drugi prelazio s blagom i marvom planine na planinu tražeći izdašniju pašu. Sir, koji su Vlasi pravili, dodje na glas i u promet pod imenom lat. „caseus vlachescus, vlachiscus“, pa i ime njegovo rom. brъnzъ priedje medju Slovene: „brenca, brindza.“ S tim glavnim zanimanjem Vlaha bijaše i ono drugo u tiesnom savezu, budući naučeni na nomadski način življenja i gojeći blago i marvu, kojom su trgovcem u ovećih družinah prenosili („ponosnici“) robu od mjesta do mjesta, od kotara

---

[1] Sabrao jih dr. K. Jireček: „Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa“ u Sitzungsberichte der kön. böhm. Gelehrtengesellsch. 27 Jänner 1879. V. Monumenta spect. histor. Slav. merid. X, 133. 4, 158—9.

[2] V. Daničić: rječnik iz srp. starina a. h. v. катоунь regio pastoria . к. катоуна влахь. U lat. dubr. spomenicih „catune, cathoni“.

[3] Miklošić: Die Fremdwörter in den slav. Sprachen p. 25 navodi arbanasko katuni; ali oboje izvodi Matzenauer (Cizí slova ve slov. řečech I, 37) pravo iz rom. cantone.

[4] Spominju se katuni Běloglavci, Ćrnča, Mirilovići, Bormasi, Podcernji, Pliska, Bobani, Pilatovci, Krizojevići, Ladovići, Dobrili, Dragobratići, Vojhnići, Pribinovići itd.

[6] U Dušanovu zakonu (ed. Šafařik p. 37) navodi se „grad, župa, katun“. U dubrovačkih spomenicih (kod Jirečka op. cit.) spominju se Vlasi bana i kralja bosanskoga, vojvode Senka, Radoslava Pavlovića, Sandalja, Pavla Radenovića itd.

do kotara. Ime tih družina (karavana) rom. turma priedje i u jezike susjednih Slovena, srb.-hrv. turma, turmar.

Kada se pita za narodnost tih Vlaha, treba razlikovati dvie dobe. U starijoj dobi pripadahu Vlasi za cielo romanskoj narodnosti. O tom svjedoče ne samo mnoga imena Vlaha, koja su se u spomenicih sačuvala, nego i druge okolnosti. Takova imena Vlaha, koja se u srbskih i dubrovačkih spomenicih navode jesu: Bukor, Bun, Fečor, Singur, Surdul, Serban, Ursul, Dragul, Dražul, Nêgul, Radul, Rajul, Stanul, Vladul, kojih njeka, kano Bun (bonus), Bukor (pulcher), Singur, već po sebi su romanskoga porekla; druga su slovenska, ali s dodatkom rom. člana -ul na kraju rieči (Radul) itd. Da su Vlasi na zemljištu jugoslovenskom bili poreklom Romani, imamo jedno svjedočanstvo domaće iz polovine XII vieka, tvrdnju na ime barskoga pisca[1]: „Latini, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Moro-vlahi, hoc est nigri Latini, vocantur." Odavle rieč „vlah" znamenuje u srbskih spomenicih njekoliko puta Romana u obće, pa s toga i Dubrovčanina, koji su početkom bili velikim dielom romanske narodnosti, kano što i stanovnici Zadra, Spljeta i Trogira. Ban bosanski Matej Ninoslav potvrdjujući (1234—1240) povlasti, koje je njegov predšastnik ban Kulin podielio bio (1189) Dubrovčanom odredjuje: „ако вѣроуе срьблинь влаха, да се при прѣдь кнеземь (dubrovačkim); ако вѣроуе влахь срьблина, да се при прѣдь баном" (bosanskim).[2] Ovdje znamenuje „влахь" Dubrovčanina, čovjeka Romana, Latina, срьблинь podanika bosanskoga bana, porekla slovinskoga; što se potvrdjuje i drugim spomenikom. U listini na ime srbskoga velikoga župana Stjepana, potonjega prvovjenčanoga kralja, izdanoj god. 1215—19, čita se: „и да не юемлю срьблинь влаха безь соуда"[3], a to se latinski prevodi: „Et ut Sclauus non apprehendat Raguseum sine iudicio".[4] I u Srbiji se po spomenicih[5] razlikuje Srbin od Vlaha i Arbanasa; zabranjuje se pače god. 1330 „срьбинь да се не жени оу влаcѣхь".

Ali polagano su se Vlasi po narodnosti pretočili u Slovene, medju kojimi su živili i pod kojih su državnu vlast podpadali. Ime

[1] Presb Diocl. Regn. Slav. ed. Crnčić p. 8. U hrv. textu ne ima rieči „Moro-vlasi" nego „črni Latini".
[2] Miklošić: Monum. serb p. 25 cf. p. 29, 33.
[3] Kod Jirečka loc. cit.
[4] Prievod priobćih u Radu I, 128—9.
[5] V. Daničićev rječnik ad v. влахь.

i tada osta, ali ne znamenovaše više porekla nego čovjeka onoga zanimanja, koje bijaše glavno Romanom stanujućim medju Sloveni; imena „влахъ“ i pastir, pecuarius, postaše istovietna. To bijaše drugo, mladje doba, u koje ime влахъ nije prikopčano bilo narodnosti već načinu življenja seoskoga puka; pa je moglo znamenovati i čovjeka romanske narodnosti i čovjeka pastira, ili samo ovoga, kako se je na ime taj prielaz postupice izvodio. Taj proces preobražaja po narodnosti imao je rano započeti; Vlasi poprimiše polagano slovenski jezik (srbski, bugarski); pojedini katuni mogli su još u XIII vieku sačuvati svoj jezik romanski, pače moglo je i kašnje medju pastiri i turmari biti Romana; ali u velike se onaj proces preobražaja dosta rano obavi i dovrši, kano što svjedoče slovenska imena katuna i pojedinih Vlaha[1] u spomenicih XIV i XV stoljeća. Od tada je vlah i pastir i turmar jedno te isto; pa mu etnografsko znamenovanje, koliko se ime odnosi na pomenute slovenske zemlje, sve to više izčezava, dok ga napokon i ne nestà, ustupivši mjesto posve onomu drugomu znamenovanju po glavnom zanimanju njekadanjih Romana, Vlaha u onih zemljah.

U dojakošnjem nacrtu osvrnusmo se na Vlahe, koji se u srbskih i dubrovačkih spomenicih navode i koji su stanovali u obsegu stare Srbije (Rase), Zete, Trebinja, Huma i jugo-zapadne Bosne, jer se oni u tih zemljah ranije javljaju i odnošaji su jim jasniji. Na hrvatskom zemljištu pomaljaju se Vlasi nešto kasnije, koliko se bar iz priobćenih spomenika razabrati može. Počam od početka XIV vieka dolaze Vlasi na vidik u različitih priedjelih od Cetine do Velebita i na oba obronka ovoga gorja, a ponajviše u dalmatinskom zagorju. Prikazuju se poimence na vlastelinstvih hrvatskoga i bosanskoga bana bribirskoga kneza Mladena Subića (1312 do 1322), cetinskoga kneza Ivana Nelepića, krbavskih Kurjakovića, knezova krčkih, na kraljevskih dobrih kod Trogira (u Bosiljini); u okolišu šibeničkom, na Cetini, u Kotarih kod Ostrovice, oko Knina, u Krbavi, u primorju izpod Velebita kod Baga i napokon na otoku Krku.[2] Vlasi su dakle u ono doba stanovali u zaledju

[1] Imena katuna navedena su više; imena njekih Vlaha XIII i XIV vieka: Miroslav, Vladimir Gostinić, Hranko (1278), Tolislav, Mojslav (1284), Vlad, Gruboje, Dragoje, Branislav, Dobroslav, Radomir, Berivoj, Miloslav (1285), Dubravec (1362), Milat, Radojko, Brajan, Bogoš (1397—8) itd.

[2] Michae Madii historia ed. Lucii p. 377. Monum. histor. Slavor. merid. spectantia II, 219—20. III, 236—7. IX, 213—239. Lucii:

primorja od Cetine do Istre, pa su odanle prodirali u primorje, doselili se u pojedine mu priedjele, odavle pače preselili se i na otok Krk, imenito u Dubašnicu i Poljicu i omišaljsku okolicu. Ime piše se u izpravah hrvatskih kano u srbskih „vlah, vlasi", u latinskih obično „vlachus, vlacus, blacus", ali i morovlachus", tal. „morlacco". Ovo posljednje dolazi već polovicom XII vieka u barskom ljetopisu popa Dukljanina; u latinskih izpravah starijih prevladjuje ipak jednostavno ime „vlachus"; u kasnijih počam od druge polovice XIV vieka upotrebljuju se oba uzporedice, dočim je drugo ime „morovlachus" posvema prevladalo kod talijanski govorećih stanovnika u Dalmaciji i izvan nje. Odavle je i hrvatsko podgorje naprama otokom Rabu i Pagu, gdje se mnogo Vlaha doselilo bilo, prozvano „Murlachia"[1], pa i Velebit „le montagne della Murlacca" i ondješnji morski zaliev „canale di Murlacca". Ovo ime nestoji u nikakovu odnošaju, kano što se prije mislilo s morem, kano da bi znamenovalo primorske vlahe; nego dolazi od polugrč. μαυρόβλαχος, komu odgovara srb. каравлах, i koje je već Dukljanin dobro protumačio „Latinus niger", crni Roman, Latinac.[2] Hrvatski Vlasi živili su inače kano što oni u staroj Srbiji, Bosni, Humu, Zeti i u dubrovačkom primorju. Stanovali su na ime u katunih; što se potvrdjuje i tiem, jer je krbavski knez Grgur Kurjaković osvojio i pridržao bio (1344) dva katuna Vlaha („catunos duos Morlacorum") pripadajuća sinovcu njegovu knezu Ivanu Nelipiću. Ondje bi živjeli u šatorih i klietih („tentoria et domunculae"). Bavili se pastirstvom i turmarenjem, o čem jedino govore izprave, u kojih se vlasi pominju.[3] S toga su tražili planine i do-

---

Memor. stor. di Traù p. 279—80. Kukuljević: Jura regn. D. S. C. I, 126. 149—50. 157. Listine 97, 102—5. Theiner: Monum. Hung. I, 140. Jireček loc. cit.

[1] Monum. spect. histor. Slavor. merid. VIII, 206, 218. 222. 259.

[2] Miklošić: Ueber die Wanderungen der Rumenen. S. 3. Srb. Каравлах znači inače Rumunje u Vlaškoj, koja se Каравлашка zove, kano što Moldavska = Карабогданска. Zašto su Rumunji prozvani crni Romani, pravi uzrok nije poznat.

[3] Ban Ivan Babonić pobiedivši Mladenove vlahe ote im marvu. Zabranjeno je Vlahom stanovati u Bosiljini, planinskom priedjelu kod Trogira, i ondje pasti svoja stada (1383). Krbavski knezovi Nikola, Toma i Butko Budislavići izdajući povelju (1387) Bagu zabraniše vlahom upotriebiti njegove pašnjake. Knez Martin Frankapan daruje novljanskomu samostanu sv. Marije „jednoga vlaha za kmeta . . i za pastira" itd.

line s dobrom pašom, pa se prema potrebi selili iz jednoga mjesta na drugo. Iz svega toga ne može biti sumnje, da su hrvatski Vlasi bili sa srbskimi i bosanskimi jednoga porekla. Ali kada se Vlasi pojavljuju na hrvatskom zemljištu, imao je biti dovršen onaj proces asimilacije, t. j. hrvatski Vlasi niesu više u velike bili po jeziku i narodnosti Romani. Najdulje čine iznimku krčki vlasi, koje razlikuju izprave još u XV vieku od tamošnjih Hrvata[1], i kojih su ostanci sačuvali bili svoj jezik sve do nedavna.[2]

Iz ovoga se kratkoga osvrta razabire, da se počam od XII stoljeća pojavljuje na srbskom, bosanskom i hrvatskom državnom zemljištu seoski romanski živalj, koliko se po jezičnih ostancih suditi može, istovietan s onim na grčko-bizantinskom i bugarskom državnom zemljištu, gdje mu se jasni tragovi nalaze u dobi još davnijoj, čak u prvih stoljećih srednjega vieka. Svagdje bijaše tomu življu glavno zanimanje pastirstvo i turmarenje; svagdje, kod Grka i Slovena, jedno ime vlah, βλάχος, vlachus. Prema tomu, pošto ne ima nigdje traga, da bi se taj romanski živalj u srednjem vieku od druguda doselio u jugo-iztočnu Evropu: ne može biti sumnje, da su ga ondje već zatekle nove narodne i državne tvorbe, koje su na ruševinah rimske carevine ondje nastale. Sredovječni indi Vlasi jesu potomci onih rimskih naselbina iz italijskih pokrajina, koje su Rimljani onamo, osobito mnogobrojno u zemlje na lievoj obali Dunava, doveli bili, i koje su tamošnje starosjedioce uz podporu državne vlasti i veću prosvjetu dosta brzo romanizovali, upivši same dosta njihova narodnoga bića.[3] Što ovi Romani, kojih veći

---

[1] U jednoj listini 1488—96 čita se: „che el primo patron della possession sia stato Corvato ciòè Schiavon et non Murlaco“. „Murlachi pagavano . . . Crouati pagavano“ . . . Drugdje: „con tutti li Corvati e Morlacchi di Dubasniza et Pogliza“. Kod Miklošića: Ueber die Wanderungen der Rumunen. S 4—5. Crnčić: Najstarija poviest str. 137.

[2] Poljičanin Mate Bajčić molio je prije njekoliko godina pred kanonikom Parčićem „otče naš“ i „zdravu mariju“ u rumunjskom ali već hrvatskim izpremiešanom jeziku. Bajčić je kazivao, da su roditelji njegovi govorili „po vlašku“. Miklošić op. cit. p. 5, 8. Još su se na hrv. zemljištu do danas sačuvali Rumunji u Istri u dolini raškoj od Učke i visa boljunskoga i pićanskoga do Kozljaka do Sumberga, imenito u Šušnjevici, Novoj vesi, Jesenoviku, Litaju i Brdu. Imade jih do 3000 duša. Svoj jezik zovu vlaški, o kojem govori Miklošić: Die slav. Elemente im Rumunischen. S. 55 folg. Ueber die Wanderungen. S. 6.

[3] Miklošić: Die slav. Elemente im Rumunischen (S. 4): „Es liegt in der Natur der Sache, dass sich die Römer in Dacien mit den eingebornen Dacier, und in Moesien mit den Bewohnern Moesiens, den

dio bi pod Aurelianom (272 god.) iz zemlje na lievoj obali Dunava preseljen u srednju Moesiu, javljaju se u srednjem vieku kano pastiri i turmari: tomu se neće čuditi nitko, koji uzme na um, da su ostanci davnih rimskih naselbina zapremali poslije propasti carstva i vlasti njihove kroz stoljeća planine, pod kojih su zaštitom i očuvali svoje narodno biće a tiem usvojili si onaj način življenja, koj je za sredovječne Vlahe upravo značajnim.

Ali dočim je narodna istovjetnost sredovječnih Vlaha i romanskih kolonista jugo-iztočne Europe izvan svake sumnje: odavle još ne sliedi, da su Vlasi, gdje se god pojavljuju, ondje i prasjedioci. Odavle imenito ne sliedi, da su Vlasi srbski i hrvatski XII—XV vieka oni Romani, koje su Srbi i Hrvati posjednuvši Dalmaciju, Dardaniju itd. ondje zatekli. Šta se poimence hrvatskih Vlaha tiče, ne samo ne ima nikakova dokaza, da bi oni neposredno potekli bili od starih Romana Dalmacije, kojih je jamačno bilo i u nutarnjoj zemlji, nego sve okolnosti, pod kojimi se Vlasi u XIII stoljeću ondje pojavljuju, svjedoče, da su se oni onamo doselili iz susjednih pokrajina, imenito iz srbskih i bosanskih zemalja. Hrvatske Vlahe i dalmatinske Romane ne veže nikakova tradicija, osnovana budi na spomenicih budi na ustmenoj predaji. Spomenici do XII stoljeća poznaju Romane u pomenutih gradovih dalmatinskoga primorja, ali ne znadu za Romane ili Vlahe u njegovu zaledju, zagorju, gdje nam jih tek spomenici XIV stoljeća predstavljaju. Osim toga Romani dalmatinskih gradova pripadaju po jeziku talijanskim, dočim Romani u zaledju njihovu, na nutarnjem zemljištu hrvatskom i na zemljištu srbskom i bosanskom, pripadali su, sudeć po ostancih njihova jezika, iztočnim Romanom, kojih su glavno sielo bile zemlje oko Balkana a južno od Dunava.[1] Odavle su se ti Ro-

---

Geten, vermischten . . . Erst durch jene Colonisten ist die Sprache begründet worden, welche in Form und Materie römisch, durch die Sprache der früheren Bewohner jener Länder modificirt, eine wahrhafte langue romane ist." U iztočno-romanskom jeziku imade autochtonskoga življa (dačkoga, koji je srodan bio ilirskomu), latinskoga i slovenskoga, s kojim su romanizovani Daci u VI stoljeću izpremiešani bili.

[1] Poznato je, koliko se od sto godina razpravlja u znanosti pitanje o postanku iztočnih Romana (Rumunja), o njihovoj postojbini, o razseobi njihovoj itd. Sr. Thunmann: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig 1774. Sulzer: Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien 1781—2. Engel: Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubium et origine Valachorum. Vind. 1794. Geschichte der Moldau und Walachei. Halle 1804 Tomaschek: Ueber

mani razselili i na zapadni diel balkanskoga poluotoka, i to najprije na zemljište srbsko i bosansko, pak onda hrvatsko, kojih prvo imalo jih u svojem obsegu jurve u XII stoljeću. Ovamo su se oni razselili ne u velikih gromadah nego kano putujući pastiri u manjih družinah; s toga niesu ni pobudjivali pažnje ljetopisaca i povjestnika. Skrajna tačka na zapadu bijaše Krk i Istra. Seoba na zapad mogla je započeti u XII vieku, koncem kojega je rumunjski živalj u Bugarskoj stao veliku silu razvijati, trajaše upornije kroz XIII, a doče u XIV vieku.[1]

Odavle se vidi, da ja ne držim, da bi se romansko stanovničtvo nutarnje Dalmacije uzdržalo bilo do dobe, u kojoj stupaju Vlasi na pozorište, pa da bi ovi bili ostanci onoga romanskoga stanovničtva. Za takovu tvrdnju ne ima upravo nikakova dokaza. Navedeno je na svojem mjestu, da je romansko stanovničtvo u zaledju dalmatinskoga primorja u obće riedko bilo, te da ono nije moglo preživjeti one katastrofe, koja je Dalmaciju snašla poslje propasti rimske u njoj vlasti[2] Pa ako su Hrvati i Srbi našli ondje slabih ostanaka rimskoga življa, oni su tečajem sliedećih stoljeća izčeznuli. S toga držim, da se ne može govoriti o kakovom romanskom stanovničtvu na hrvatskom zemljištu do XII vieka, ako se dalmatinsko primorje u označenom obsegu izuzme; koja se tvrdnja nalazi i u našem jeziku potvrdjena.[3]

Teži je odgovor na pitanje: jesu li i koliko su Hrvati zatekli u Dalmaciji autochtona življa? ako jesu, kako se dugo održao, i je da li je u biću novih doseljenika ostavio kakav trag svojega

---

Brumalia und Rosalia: Wien 1869. R. Rössler: Romänische Studien. Leipzig 1871. J. Jung: Römer und Romanen in den Donau-Ländern. Insbruck 1877. Od slovenskih učenjaka Šafařik (Sebrané spisy II, 221), Miklošić op. cit Palausov: Румынскія государства Валахія и Молдавія. Спет. 1859. J. L. Pič: Ueber die Abstammung der Rumänen, Leipzig 1880.

[1] Mnienje Miklošićevo: Ueber die Wanderungen der Rumunen. S. 6. Ovdje ne ulazim u druga amo ne spadajuća prieporna pitanja, kano što o dobi, u kojoj su Romani posjeli zemlje ovkraj Dunava itd.

[2] V. str. 125 slj.

[3] Koliko je u hrvatskom jeziku romanskoga življa, taj ne nosi biljega tolike davnine, kano što n. p. u arbanaskom (ilirskom) jeziku. Od rumunjskih rieči Miklošić (op. cit. p. 8) nadje samo njekolicinu, koje su prešli u srbski jezik. Što je u hrvatskom i srbskom jeziku romanskoga, imenito latinskoga življa: to je unišlo u nj tek u srednjem ili novom vieku. U njem ne ima latinštine klasičke, kano što u arbanaskom jeziku. Miklošić: Die slav. Elemente im Rumunischen. S. 5.

bića? Taj autochtoni živalj mogao je na zemljištu, koj su posjeli Hrvati, biti samo narod ilirski. Iliri i Traci, koji su svojimi plemeni različitih imena zapremali balkanski poluotok, prvi zapadni, drugi iztočni mu dio, bijahu po resultatih novih iztraživanja dvie srodne narodne skupine. Traci u pokrajinah Haemu na jugu bijahu rano raztvoreni uplivom grčke prosvjete, dočim su plemena njihova Haemu na sjeveru, u Podunavlju dolnjem (Gete i Daci), pod uplivom rimske vlasti i kroz rimske naselbine romanizovana. Taj trački živalj, koj je u romanstvu utonuo, proviruje još sveudilj iz jezika iztočnih Romana.[1] Premda niesu još dotična znanstvena iztraživanja dovršena, u koliko imade autochtona ilirskoga življa, koj je u današnjoj arbanštini zastupan, u hrvatskom i srbskom jeziku, odkle bi se dalo zaključiti, kako bijaše jak, kada su hrvatski i srbski narod njekadanje ilirsko zemljište zaposjeli: to se ipak već danas utvrditi može, da je on na onom zemljištu morao veoma slab tada biti, jer nije skoro nikakovih tragova ostavio u hrvatštini i srbštini.[2] Romanstvo naidje u iztočnoj polovini balkanskoga poluotoka na kamo jači trački živalj, nego li je ilirski mogao biti u zapadnoj polovini, kada su ovu Hrvati i Srbi naselili. A tomu nije ni čudo; jer premda je Romanstvo iztočnu polovinu uzastopce s rimskim orlom poplavilo: nagazi ondje na razmjerno mnogobrojno prastanovničtvo, koje se dalo samo polagano raztvoriti, te je uzvratno i na svoje gospodare uplivalo, dočim je od rimskoga zavojevanja ilirskih zemalja do dielomičnoga zaposjednuća hrvatskim i srbskim narodom prohujilo više od šest vjekova, koji su tamošnje prastanovničtvo, lišeno svake vlasti i svakoga upliva u javne poslove, mogli posvema satrti.

---

[1] Taj „alteinheimisches Element“ navodi Miklošić op. cit. p. 6—10. Na taj elemenat svadja on takodjer postavljanje articula na kraju imenice u arbanaskom i rumunjskom jeziku, odkle da priedje i na bugarski. Ali tomu se prigovara s druge strane, jer da se i u drugih romanskih jezicih po spomenicih VI vieka zaime „ille“ postavljalo sada pred sada poslje imenice.

[2] Miklošić (op. cit. p. 8—10) navodi rieči jednake u rumunjskom i arbanaskom jeziku, koje on izvodi iz tračko-ilirskoga; pa ujedno poredjuje jednake rieči našega jezika, kano što: vatra, guša, okolo, kopile, katun, leš, stopanin. Obratno u razpravi: „Albanische Forschungen“ navodi „slavische Elemente im albanischen“, kojih ne nalazi u glasoslovju, ali u tvorbi rieči i u lexikalnom dielu jezika. Ali, čini mi se, ne izjavljuje se, u kojoj je dobi ovo uzajamno djelovanje tih jezika započelo i dočelo. Ovdje se treba sjetiti, da je Srbija Nemanjića obuhvaćala veliki, kadšto veći dio arbanaskih zemalja.

Još se jedan etnografski živalj nesmie ovdje mûkom mimoići. Konstantin naime bagrorodjeni izpripovjedavši, kako su Hrvati osvojivši Dalmaciju njeke Obre poubijali, druge sebi pokorili, dodaje: „imade još sada Obara u Hrvatskoj, i poznaju se, da su Obri.“[1] Po ovih dakle riečih bilo je još polovicom X stoljeća ostanaka obarskih u Hrvatskoj. Ove ostanke nazrievali su pače njeki pisci u hrvatskih Vlasih, Moro-vlasih ili Morlacih, te je mašta njihova vidjela u tipu, nošnji i običajih tih Vlaha nješto neslovinskoga, nješto tatarsko-tursko-kalmučkoga. Ovoga mnienja ne treba nam pobijati poslije onoga razlaganja o hrvatskih Vlasih. Nije suvišno pitanje: je da li je car Konstantin pišući onu viest dobro obaviešten bio. Kod njega igraju Obri, koje on mieša sa Sloveni, veliku ulogu, veću glede Dalmacije nego li jim se po drugih suvremenih spomenicih pripisati smije. Al i predpostavivši, da su Obri zaposjeli bili Dalmaciju, njihovo gospodstvo moglo je ondje samo koj decenij trajati; jer i po Konstantinu Obri su za carevanja Heraklija (610—41) osvojili Dalmaciju i Hrvati jim ju oteli za istoga carevanja. Živalj obarski bio bi se u toj zemlji održao još uz tri stoljeća, dočim ga u Panoniji, koju su uz pol treće stoljeće zaposjednutu držali, nestaje još u IX vieku, t. j. čim su ondje gospodstvo izgubili. Kano za potvrdu izpremiešanja toga tursko-čudskoga plemena[2] s hrvatskim narodom navodi se rieč „ban“[3], koja da je iz obarštine u hrvaštinu unišla.[4] Ali kad bi tomu tako bilo, nebi trebalo odavle zaključiti, da su Hrvati tek u novoj domovini svojoj, u Dalmaciji, tu rieč, kojom su drugoga dostojanstvenika u

[1] Documenta p. 271.

[2] Byzant. pisci (Theophyl. Samoc. VII, 7 p. 282 ed. Bonn. Evagrii schol. histor. eccl. V, 1. p. 169 ed. Paris) zovu Avare takodjer „Τοῦρκοι“. Rieči, koje su se sačuvale iz avarskoga jezika, kano: kagan, Katuna, Tarchan, Tudun, Jugur itd. odgovaraju posvema dotičnim tursko-tatarskim istoga značenja. Ali kako su Obri duže živjeli uz Čude, usvojili su takodjer od njih dosta elemenata, tim laglje, što oba naroda spadaju u zajedničku turansku obitelj. Cf. Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. S. 727 ff. Neumann: Völker des südlichen Russlands. S. 87. M. Büdinger: Oesterr. Geschichte I, 61 ff.

[3] Kod Byzantinaca piše se βαϊανος, tatarski „bai“ znači bajanje (incantatio). Ima i u perzijskom jeziku „bân“, dux, custos, ali i „pân“, koj izvode iz korjena „pâ“, tueri, odkle sanskr. pâna, obrana. Hrv. bana piše Konstantin „βοάνος, βοεάνος“. I jedan dvorski činovnik cara Vasilija II zove se „baian“ (Theophan. contin. p. 307). O rieči v. Matzenauera: Cizí slova ve slovanských řečech, str. 103.

[4] Slov. starož. str. 673. Geschichte der südslav. Litteratur III, 155.

državi naznačiti htjeli, od Obara uzajmili, dočim su Hrvati, po našem mnienju o njihovoj seobi iz pradomovine, u Podunavlju duže stojali u doticaju s njimi. Ovdje su oni stojali u njekoj ovisnosti od kagana, dočim su po Konstantinovu kazivanju u Dalmaciji uništili gospodstvo njihovo; te se laglje može pozajmljenje one rieči protumačiti za boravka njihova u Panoniji ili u Podunavlju u obće, nego li u Dalmaciji.

I tako izpitujući etnografske odnošaje u hrvatskoj državi prije XII vieka mogosmo na temelju historijskih spomenika naći u njoj samo dvie narodnosti: hrvatsku i romansku, i to ovu drugu samo u tiesnom obsegu bizantinske theme Dalmacije. Ako se i jest na hrvatskom zemljištu sačuvalo što god autochtona elementa u prvom početku, čemu ipak ne ima u spomenicih traga: to ga je skoro u gospodujućem hrvatskom nestati moralo. Prema tomu hrvaština došla je u borbu samo s romanštinom, koja bijaše u Dalmaciji svojim gospodstvom od više stoljeća pravo gradjanstva, a svojom pretežnom prosvjetom prevagu stekla bila. Ove historijske resultate težko će u velike promieniti potanja buduća iztraživanja hrvatskoga jezika te fiziologičkih i psihologičkih odnošaja hrvatskoga naroda, za koja se, osobito posljednja dva, kod nas jedva temelj položio. Medju tim okolnost ta, što je hrvatski narod, razmjerno malen, zemlju po rimskoj kulturi razvijenu, zaposjednuo, naselio i uredio; što je u njoj ne samo svoje biće održao nego i druge življe polagano probavio, može nam etnoložku snagu njegovu zasvjedočiti.